

Woodrow Wilson
International
Center
for Scholars
*Kennan Institute
Comparative Urban
Studies Project*

«НЕТРАДИЦІЙНІ» ІММІГРАНТИ У КИЄВІ: СІМ РОКІВ ПОТОМУ

Київ
«Стилос»
2009

УДК314.7(477)
ББК 60.7(4Укр)
М 57

Авторський колектив:

Брайчевська О. (розділи 2, 3.4), *Малиновська О.* (вступ, розділи 1, 3.1, 3.2, 3.3, 4.2, 5.3), *Пилинський Я.* (розділи 3.4, 4.1, 5.1, 5.2, висновки)

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного науково-дослідного інституту українознавства
МОН України
Протокол № 8 від 21 вересня 2009 року

Рецензенти: *Майборода О.М., Римаренко С.Ю.*

***Видання здійснено за фінансової підтримки
Фонду Дж. Ф. Кеннана***

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому / За заг. ред.
М57 Пилинського Я.М. – К.: Стилос, 2009. – 280 с.

ISBN 978-966-8009-83-9

На основі опитування вихідців з віддалених країн Азії та Африки, що проживають у Києві, яких автори під час дослідження 2001 р. назвали «нетрадиційними» іммігрантами, досліджується місце імміграції як явища у сучасному українському суспільстві, її подальші перспективи, ступінь інтеграції прибулих в українське суспільство. Окрема увага приділяється порівнянню останніх емпіричних даних з одержаними під час аналогічного дослідження у 2001–2002 рр.

Для наукових працівників, викладачів, державних службовців, всіх, хто цікавиться проблемами міграції та міжетнічних стосунків.

ББК 60.7(4Укр)

ISBN 978-966-8009-83-9

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2009
© «Стилос», видання, 2009
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2009

ВСТУП	5
<i>Розділ 1. Міграційна ситуація та міграційна політика України на початку нового тисячоліття</i>	11
1.1. Імміграція в Україну: сучасна динаміка	13
1.2. Міграційне законодавство та міграційна політика останніх років	27
1.3. Соціально-економічна та міграційна ситуація в Києві	38
Висновки	55
<i>Розділ 2. Формування міграційних громад та соціально-демографічний портрет «нетрадиційних» іммігрантів у столиці України</i>	61
2.1. Причини, шляхи та обставини прибуття	63
2.2. Соціально-демографічні характеристики іммігрантів	88
Висновки	101
<i>Розділ 3. Становище «нетрадиційних» іммігрантів у столиці України</i>	103
3.1. Правовий статус іммігрантів	105
3.2. Економічна діяльність	119
3.3. Добробут і житлові умови	133
3.4. Освіта дітей іммігрантів	151
Висновки	167

Розділ 4. Взаємодія з місцевим населенням та самопочуття іммігрантів	171
4.1. Контакти з місцевим населенням та питання збереження національної самобутності	173
4.2. Оцінка результатів міграції та перспективи перебування в Україні	186
Висновки	213
Розділ 5. Імміграція і проблема толерантності в Україні	215
5.1. Думка місцевого населення про іммігрантів	217
5.2. Ксенофобія, толерантність чи багатокультурність?	225
5.3. Інтеграція іммігрантів у Києві у контексті європейського досвіду	250
Висновки	266
ВИСНОВКИ.....	272

З ініціативи Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона (Вашингтон) 2003 р. було опубліковано спільну роботу українських і американських дослідників, присвячену урізноманітненню етнічного, расового, релігійного та мовно-культурного обличчя столиці України внаслідок більшої відкритості країни до світу, її включення у світові міграційні процеси, що стало можливим після здобуття незалежності¹. Це видання було першою спробою детального наукового аналізу місця в українському суспільстві іммігрантів з віддалених азійських та африканських країн, прибуття яких було на той час для нашої держави цілком новим явищем. Саме тому автори умовно характеризували цю категорію прибулих як «нетрадиційних» іммігрантів.

В основу книги ««Нетрадиційні» іммігранти у Києві» були покладені результати обстеження домогосподарств вихідців з країн Африки та Азії, що не входили до складу СРСР, а також опитування киян щодо їх ставлення до новоприбулих, які проводилися впродовж 2001–2002 рр. Додатковий матеріал для аналізу становили інтерв'ю з експертами – працівниками органів державної влади, правоохоронцями, активістами неурядових організацій.

У дослідженні знайшли відображення причини прибуття іммігрантів до України та Києва, динаміка та обсяги імміграції, її маршрути. Значну увагу було приділено правовому статусу іноземців, функціональній інтеграції в міське життя, тобто працевлаштуванню, освіті, доступу до медичних послуг тощо. Вивчалася взаємодія мігрантів та міського населення, характер та інтенсивність стосунків, взаємне ставлення.

Зібраний фактичний матеріал було також використано в монографії одного із авторів, директора Інституту Кеннана п. Блера Рубла «Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві», присвяченій порівняльному аналізу зумовленого міграціями урізноманітнення міського життя Вашингтона, Монреаля та Києва, виявленню подібного та від-

мінного цих процесів у трьох столицях. Нещодавно книга вийшла друком в українському перекладі².

Дослідження Б. Рубла підтвердило справедливність багатьох висновків, зроблених у Києві, що стосувалися трансформації раніше закритої для світу столиці України в багатонаціональне та різнокультурне місто. Воно в черговий раз довело типовість і закономірність цього процесу з огляду на міжнародний досвід.

Разом з тим, дані 2001–2002 рр. засвідчили лише перші ознаки перетворень. Тому і науковий, і практичний інтерес щодо їх врахування в міграційній та етнополітиці потребував подальшого моніторингу процесів, що відбуваються.

Повернутися до вивчення «нетрадиційних» мігрантів через сім років після здійснення попереднього проекту спонукали авторів швидкі перетворення, характерні для сучасного динамічного буття, що відбулися і в Україні, і в цілому світі. Серед важливих подій, які не могли не позначитися на становищі іммігрантів, – Помаранчева революція, інституційні та законодавчі зміни в українській міграційній політиці, значне пожвавлення економічного розвитку України, а також 11 вересня в США, війна в Іраку, розширення ЄС та формування загальноєвропейської міграційної політики.

Ще одним аргументом на користь продовження досліджень у царині «нетрадиційних» мігрантів було глибоке переконання авторів у тому, що становище іноземців, привабливість чи не привабливість нового місця проживання для іммігрантів є вкрай важливим показником суспільного клімату, добробуту, громадської та особистої безпеки в будь-якій країні. Це надійний лакмусовий папірець, що безпомилково висвітлює проблеми та невирішені питання, а також здобутки та перспективи у справі формування громадянського суспільства. Тому об'єктивна наукова інформація щодо цих процесів є вкрай важливою для влади і громадськості при корегуванні напрямів суспільного розвитку.

Керуючись цими міркуваннями, Київським представництвом Інституту Кеннана 2007 р. було прийнято рішення про повторне дослідження становища іммігрантів з країн Азії та Африки в столиці України. Основні польові роботи було здійснено у другій половині 2007 – на початку 2008 року.

З метою забезпечення можливостей порівняння результатів застосовувалася приблизно та сама методика, що й у 2001 р., хоча

вона й зазнала певних змін з огляду на досвід попереднього дослідження, а також наявні організаційні та фінансові можливості.

Зокрема, як і в дослідженні 2001 р., основним джерелом інформації про становище іммігрантів у Києві були дані анкетування домогосподарств мігрантів, у ході якого збиралася інформація про домогосподарство в цілому, його склад, добробут, умови проживання тощо. Друга частина анкети адресувалася «основному респондентові», тобто представникові домогосподарства, переважно його голові, з яким відбувалася розмова. В ній фіксувалися його особисті погляди, думки, твердження.

Анкету було дещо скорочено за рахунок надмірно деталізованих запитань. Водночас, до неї було внесено нові параметри, зумовлені законодавчими змінами останніх років, наприклад, щодо набуття громадянства України. Загалом, відредагована анкета, за якою проводилося опитування, містила близько 700 перемінних.

Як і в 2001 р., обрання домогосподарств для дослідження відбувалося з допомогою лідерів громад мігрантів як формальних, тобто голів зареєстрованих національно-культурних товариств, так і неформальних, тобто авторитетних членів громади. Ці контакти покладалися в основу ланцюжка, що приводив до знайомих та друзів респондентів. Завдяки такому підходу частка відмов від інтерв'ю була низькою, хоча він, безумовно, не міг забезпечити належної репрезентативності.

На відміну від попереднього дослідження, яке охопило 233 домогосподарства, у 2007–2008 рр. було обстежено лише 100 сімей «нетрадиційних» мігрантів. З метою одержання додаткової інформації застосовувалися поглиблені якісні інтерв'ю з деякими з них, що лягли в основу ряду життєписів, тобто детальних розповідей про прибуття та проживання у Києві, подальші плани мігрантів.

Щодо етнічної та громадянської належності опитаних, під час добору респондентів враховувався склад іммігрантів у місті Києві, а також структура учасників попереднього опитування. Як і у 2001 р., найбільшу групу опитаних становили афганці. Були опитані також громадяни Китаю, В'єтнаму, країн Африки, Близького та Середнього Сходу.

Для розширення емпіричної бази дослідження становища іммігрантів в міському середовищі застосовувався також метод

проведення фокус-груп, причому не лише в Києві, але й в таких великих містах як Одеса і Харків, які є пунктами тяжіння для значної кількості як внутрішніх, так і міжнародних мігрантів. До участі у фокус-групах залучалися іммігранти різної громадянської належності переважно у віці 20–37 років, які прожили в Україні щонайменше рік.

Важливу складову дослідження становили експертні інтерв'ю. Було проведено 35 інтерв'ю з працівниками органів державного управління, правоохоронцями, представниками міжнародних та неурядових організацій, громад мігрантів.

Оскільки кошторис витрат не давав змоги здійснити опитування киян, яке було частиною дослідження 2001 р., було вирішено одержати інформацію для аналізу щодо ставлення корінних мешканців до прибулих методом проведення кількох фокус-груп. Їх учасниками стали близько 50 киян з різним рівнем освіти, соціальним статусом, що належали до вікової групи 18–60 років і були відібрані згідно з демографічними особливостями міста. Пілотні фокус-групи було проведено також за участі мешканців Одеси та Харкова.

Усі польові роботи виконувалися учасниками дослідницької групи особисто, що дало змогу при аналізі результатів враховувати не лише здобуту інформацію, а й особисті спостереження. У деяких випадках при проведенні інтерв'ю використовувалася допомога перекладача з числа співвітчизників респондентів.

Основні труднощі під час проведення польових робіт були пов'язані із низькою зацікавленістю респондентів як іммігрантів, так і киян, експертів у обговоренні відповідних питань, що, з одного боку, було реакцією на політичну нестабільність в суспільстві, а з другого, – відображенням загального розчарування в перспективах конкретних змін: респонденти часто говорили, що навіть якщо пов'язані з міграцією проблеми будуть відомі владі та громадськості, постійні реорганізації відповідних державних органів та заангажованість політичною боротьбою вкотре стануть на заваді їх розв'язанню.

Дослідники зауважили також певну недовіру, скутість при спілкуванні з боку іммігрантів, яка під час дослідження 2001 р. була значно меншою. Хоча у розмовах один на один деякі респонденти продемонстрували високий рівень відвертості; при

проведенні фокус-груп загальними були вияви остраху та стурбованості, категоричні заперечення проведення відеозйомки, небажання записувати бесіду на диктофон, навіть вимоги надання гарантії недоторканності. У Харкові та Києві відмовилися брати участь у фокус-групах громадяни Китаю, В'єтнаму, Кореї, пояснюючи, що на це немає згоди керівників їхніх громад. Досить часто респонденти виявляли небажання обговорювати питання, пов'язані з темою ставлення до них української влади, законодавством та політикою держави стосовно іммігрантів.

З урахуванням часу, що минув від завершення дослідження до публікації, до недоліків отриманих результатів треба зарахувати також те, що вони не відобразили наслідки світової фінансово-економічної кризи, яка болюче вдарила по Україні, оскільки польові роботи було завершено напередодні розгортання кризових явищ.

Усвідомлюючи очевидну обмеженість здобутих під час дослідження даних, автори не претендують на повне і всебічне висвітлення становища «нетрадиційних» мігрантів у нашій державі. Разом з тим, одержані результати дають змогу виявити основні, притаманні цій категорії населення проблеми, окремі тенденції в розвитку міграційного процесу, визначити характер і динаміку взаємодії між мігрантами та місцевим населенням, а також оцінити рівень уваги з боку влади та її представників до відповідних питань.

Незважаючи на недосконалість і невеликий обсяг опитування, його цінність полягає в можливості виявити зміни, які відбулися в характері імміграції та становищі іммігрантів упродовж останніх років. Акцентуючи увагу на досягненні цієї мети, автори в цілому зберегли структуру викладу матеріалу, застосовану в попередній роботі, і будували свої висновки переважно на порівнянні даних 2001 і 2007 рр.

Оскільки за час, що минув після першого дослідження, в країні багато що змінилося, до книги включено розділ, присвячений сучасній міграційній ситуації, аналізу нововведень до міграційного законодавства останніх років, а також соціально-економічному розвитку столиці України. Цим окреслено контекст, в якому розглядаються питання прибуття «нетрадиційних» мігрантів до міста, їх інтеграції до українського суспільства, відносин з місцевим населенням. У розділі переважно використовува-

лися статистика та фактичні дані 2007 р., тобто, часу проведення опитування.

Здійснений аналіз дає авторам змогу не лише виявити проблеми, які постають перед «нетрадиційними» мігрантами та українським суспільством у зв'язку з їхнім прибуттям, а й запропонувати способи їх розв'язання, які можуть бути використані в ході формування міграційної політики держави, діяльності місцевої влади у відповідній царині.

Автори висловлюють щиро подяку директору Інституту Кеннана п. Блеру Рублу за підтримку цього дослідження, постійний інтерес до відповідної проблематики та корисні поради. Автори також щиро вдячні державним службовцям, представникам неурядових організацій, лідерам іммігрантських громад і, безумовно, самим «нетрадиційним» мігрантам за їхню допомогу в організації та проведенні дослідження, надану інформацію та висловлені міркування.

Примітки

¹ *Брайчевська О., Волосяк Г., Малиновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Рубл Б.* «Нетрадиційні» іммігранти у Києві. – К.: «Стилос», 2003. – 446 с. Книжка була надрукована у США англійською мовою: «Nontraditional» immigrants in Kyiv. – Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2003. – 181 р. Матеріали дослідження використовувалися також у статтях, опублікованих в збірнику «Міграція й толерантність в Україні» (К., Стилос, 2007), журналах «Проблеми міграції», «Агора» (Україна), «Вестник Института Кеннана в России» (Росія), «Post-Soviet Geography and Economics», «Urban Anthropology», «Nationalities Papers» (США).

² *Рубл Б.* Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві. – К.: «Часопис «Критика», 2007. – 335 с.

Міграційна ситуація та міграційна політика України на початку нового тисячоліття

1.1. Імміграція в Україну: сучасна динаміка

Після здобуття незалежності раніше закрита для світу Україна опинилася на перехресті міграційних шляхів, повною мірою відчувши не лише позитиви, а й негативи свободи пересування. Вона одночасно є країною походження, транзиту та призначення мігрантів.

В умовах, коли система регулювання міграційних процесів, так само як і досвід співжиття з представниками інших рас, мов, культур, не були сформовані, розвиток міжнародних переміщень, особливо прибуття в державу чужонаціонального населення, сприймалися в суспільстві здебільшого негативно. З ними асоціювалися загрози соціально-економічному та етнокультурному розвитку, погіршення криміногенної ситуації, поширення нетипових хвороб тощо.

Але чи справді імміграція в Україну настільки масштабна, що справляє помітний вплив на формування кількісного складу та структури населення, життєдіяльність суспільства?

У нещодавній доповіді Світового Банку, яка активно обговорювалася в українській пресі, із посиланням на дані ООН¹ зазначалося, що в державі нараховується 6,9 млн мігрантів. Таким чином, за цим показником Україна поступалася лише США, Німеччині та Росії і знаходилася на четвертому місці в світі. Крім того, у доповіді, з посиланням на оцінки українських експертів, говорилося, що серед мігрантів, які проживають на території України, 1,6 млн є нелегальними; це більше ніж будь-де в Європі.

Звідки ж взялися відомості про ці майже 7 млн прибульців? Насамперед зауважимо, що мігрант – це особа, яка проживає не в тій країні, де вона народилася. Нагадаємо, що міграційна політика СРСР була спрямована на забезпечення робочою силою величезної території та цілеспрямоване перемішування різноетнічного населення шляхом його організованого перерозподілу. Саме тому кількість жителів України, які народилися в інших республіках СРСР, завжди була значною. Наприклад, за даними останнього радянського перепису населення 1989 р. за

межами України народилися 44 % етнічних росіян, які проживали в республіці. Так само в інших республіках Радянського Союзу чисельними були вихідці з України, які опинилися там з різних причин і не завжди добровільно: поза межами України мешкали понад 15 % етнічних українців-громадян союзної держави².

Розпад СРСР активізував значний міграційний потенціал недавніх переселенців. Люди прагнули повернутися до «своїх» республік, возз'єднатися з родичами, владнати питання громадянства, власності. Додатковими «шокowymi» чинниками цього процесу були воєнні конфлікти та міжнаціональна напруженість у ряді нових незалежних держав.

На початку 1990-х рр. кількість мігрантів серед населення України швидко зростала за рахунок масової репатріації із пострадянських держав, у т.ч. жертв репресивних переселень, типових для радянської доби. Додатне сальдо міграції у 1991–1993 рр. перевищило півмільйона³. Саме завдяки цьому, незважаючи на від'ємні показники природного відтворення, населення України продовжувало зростати і досягло рекордної кількості – 52 млн осіб.

Вплив репатріації був відчутний не лише щодо кількісного складу, а й щодо етнічної структури населення. Великою мірою завдяки їй частка етнічних українців у державі зросла з 72,4 % під час останнього радянського перепису 1989 р. до 78,5 %. За першим Всеукраїнським переписом 2001 р. кількість кримських татар, депортованих у 1944 р. з Криму збільшилася за цей же період у 5 разів; на історичну батьківщину змогли повернутися понад 200 тис. осіб⁴.

За таких умов не дивно, що з числа 48,2 млн мешканців України, дані про яких було зібрано під час перепису, за її межами народилися майже 5,3 млн. Тобто, перепис показав, що понад 10 % населення України були мігрантами. З них у Російській Федерації народилися 3,6 млн осіб, або 70 %. Для 242 тис. місцем народження був Узбекистан (146 тис. з них кримські татари). Приблизно така ж кількість громадян народилися в Казахстані та Білорусі⁵.

Разом з тим, кількість народжених у країнах, що не входили до складу СРСР, незначна. Винятком є хіба що Польща: в ній народилися 145,1 тис. тодішніх мешканців України. Адже

1945–1946 рр. було здійснено виселення українців з Польщі (понад півмільйона) і, відповідно, поляків з України⁶. Серед інших країн, звідки походить помітна група мігрантів, Німеччина – 64 тис. Враховуючи понад п'ятдесятиліття перебування гарнізонів радянської армії на території цієї країни ця цифра також зрозуміла.

Однак, попри помітну частку іммігрантів у населенні України, потрібно зазначити, що 78 % з них (4,1 млн) прибули до проголошення державою незалежності. Тобто, переважна більшість народжені на території колишнього СРСР переміщувалися в межах єдиної держави; були на той час вони внутрішніми мігрантами.

Водночас, перепис 2001 р. зафіксував збільшення частки корінних жителів, тобто народжених в Україні (88,9 % у 2001 р. проти 86,2 % у 1989 р.). Внаслідок перетворення внутрішньої для СРСР міжреспубліканської міграції на міжнародну її інтенсивність зменшилася. Навіть на початку 1990-х рр., у часи стресової міграції, зумовленої розпадом єдиної держави, обсяги населення, яке переміщувалося між новими незалежними державами, були вдвічі меншими, ніж середньорічний показник для попереднього десятиріччя. У 2007 р. міграційний оборот (тобто сума в'їзду та виїзду) між Україною та пострадянськими державами становив лише 42,3 тис., або у шістнадцять з половиною разів менше, ніж у перші роки незалежності.

Що ж до міграції між Україною та іншими державами світу, то вона завжди призводила до втрат населення. Найбільш численним виїзд у західному напрямку був 1990 р., коли дозволи на еміграцію отримали понад 90 тис. громадян. Після проголошення незалежності демократизація суспільного життя ліквідувала політичні, етнічні, релігійні мотиви виїзду, його обсяги поступово зменшувалися. Скороченню еміграції сприяла також набута українцями можливість вільно перетинати кордон і повертатися додому. Працевлаштування за кордоном, яким, за оцінками, охоплено понад 1,5 млн українців, або більше 5% робочої сили, набуло значного поширення⁷. Воно дало змогу багатьом громадянам досягти основної мети будь-яких міграцій, тобто поліпшення умов життя, шляхом тимчасового перебування поза межами батьківщини, що стало альтернативою виїзду для постійного проживання. Частково завдяки цьому 2007 р. до

країн за межами пострадянського простору емігрували лише 9,2 тис. осіб.

Зворотний імміграційний потік в Україну з країн, що не входили до складу СРСР, незначний і становить приблизно 5–9 тис. щорічно. Винятком були лише 1991–1993 рр., коли в'їхали 100 тис. іммігрантів, що було наслідком виведенням частин радянської армії із Центральної Європи. Частково імміграція формувалася за рахунок повернення тих, хто виїхав раніше. Наприклад, чисельність осіб, які прибули з Ізраїлю в Україну, становила 1996 р. 4,3 % виїзду в цю країну, у 1998 р. – 6,6 %, однак 2002 р. – уже 19 %, а у 2004 р. – 57,8 % (!). Інша частина іммігрантів – це іноземці, які займаються бізнесом, навчаються чи працюють в Україні. У 2006–2007 рр. сальдо міграції з країнами, що не входили до складу СРСР, набуло невеликого додатного значення (2006 р. – 1,3 тис., 2007 р. – 2 тис.).

Незважаючи на це, якщо керуватися даними поточної статистики щодо в'їзду та виїзду, загальний результат міграції у 1991–2007 рр. для України має хоча й незначний, проте від'ємний результат: з держави виїхали приблизно на 230 тис. осіб більше, ніж в'їхали на її територію. Однак реальні втрати населення, особливо на західному напрямку, більші. Так, розрахунки, проведені Державним комітетом статистики України на основі даних перепису 2001 р., показали, що скорочення населення в результаті міграції в 1991–2001 рр. вчетверо переважало результат, отриманий на основі поточного обліку.

Таким чином, Україна поки що не стала країною імміграції, натомість втрачає населення, яке виїжджає в інші держави. Але, можливо, попри загальне міграційне зменшення, відбувається заміщення корінних мешканців за рахунок новоприбулих?

Справді, порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. засвідчує, що впродовж міжпереписного періоду кількісно зріс ряд етнічних груп. Так, чисельність азербайджанців в Україні збільшилася на 20 % і досягла у 2001 р. 45,2 тис., грузин – майже у півтора раза (становила у 2001 р. 34,2 тис.), вірмен – у 1,8 рази (99,9 тис.)⁸. Перепис показав також, що на 50 % стало більше корейців, їхня загальна кількість становила у 2001 р. 12,7 тис. осіб, у 30 разів зросла чисельність турків (8,8 тис.), у 9 разів – курдів (2 тис.), у 8 разів – в'єтнамців (3,9 тис.) і представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис.), у 5 разів – арабів (3,2 тис.).

Очевидно, що формування в Україні перелічених етнічних груп є результатом міграції. Якщо громади представників народів колишнього СРСР почали утворюватися ще в радянські часи, то нетипові для пострадянських держав етноси з'явилися в Україні переважно в період незалежності, що є наслідком залучення держави до глобальних міграційних процесів, які значно активізувалися у всесвітньому масштабі. На сьогодні чисельність цих етнічних груп цілком незначна і не справляє суттєвого впливу на структуру населення. Разом з тим, швидкі темпи їх збільшення засвідчують тенденцію, що в майбутньому може набути більш виразних ознак.

На сьогодні, однак, чисельність іноземців, які проживають в Україні, загалом невелика. Як показав перепис 2001 р., на час його проведення в країні нараховувалося лише 192,6 тис. іноземців та 84 тис. осіб без громадянства, які разом становили 0,57 % населення. Абсолютна більшість іноземців (85,5 %) були громадянами країн СНД та Балтії, серед яких переважали громадяни Росії (103,7 тис.).

Громадян країн, що не входили до СРСР, перепис зафіксував лише 27,9 тис. Серед них громадян В'єтнаму – 5 тис., Китаю – 3 тис., Індії – 2,3 тис., Йорданії – 1,7 тис., Сирії – 1,5 тис.⁹

За даними Міністерства внутрішніх справ, що здійснює реєстрацію іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в державі понад 3 місяці, у 2007 р. в країні налічувалося 279 тис. іноземців. З них постійно проживали 165 тис. Крім того, перебували тимчасово – 114 тис. осіб. Найбільше іноземців проживало постійно в Донецькій області – 23 тис. (йдеться передовсім про громадян сусідньої держави), в Одеській – 13 тис., Харківській – 12 тис. областях та в Автономній Республіці Крим, де базується Чорноморський флот Росії (11,7 тис.). За кількістю іноземців, які перебували в країні тимчасово, лідирував Київ – 25,8 тис., а також Харків і Одеса (відповідно 18 і 12 тис. осіб).

Які ж джерела поповнення населення України за рахунок іноземців? Розглянемо основні з них.

Передовсім, це **імміграція з метою постійного проживання**, що здійснюється на підставі одержання дозволів на імміграцію. Зазначимо, однак, що закон трактує імміграцію як в'їзд або залишення в Україні, тобто не завжди йдеться про прибуття особи в державу. У ряді випадків дозвіл на імміграцію може оформлюва-

тися іноземцеві або особі без громадянства, яка вже перебуває в Україні. Впродовж останніх років органами внутрішніх справ видавалося приблизно 25 тис. дозволів на імміграцію в Україну на рік, у т.ч. понад 20 тис. позаквотно¹⁰ і до 5 тис. у межах квот, що означає, що квота, яка встановлювалася на рівні 7–9 тис. не вибиралася.

Міністерство внутрішніх справ веде накопичувальний облік іммігрантів. 2006 р. їх налічувалося 140 тис., з яких 87 тис. були громадянами Росії, 7 тис. – Молдови, 6,3 тис. – Узбекистану, 6 тис. – Вірменії, 5,5 тис. – Грузії, 3,4 тис. – Білорусі, приблизно по тисячі осіб – з Литви та Туркменістану. Щодо країн, які не входили до складу СРСР, приблизно по 500 іммігрантів походили з Польщі, Сирії, Афганістану, Болгарії, Китаю.

Помітною складовою міграційних переміщень, особливо у першій половині 1990-х рр., були вимушені міграції. В Україну прибували **біженці**, втікачі з Нагірного Карабаху, Абхазії, Чечні, Таджикистану, що й зумовило левову частку збільшення в державі чисельності азербайджанців, вірмен, грузин, а також прибуття більшості турків (турки-месхетинці з'явилися в Україні у 1990–1991 рр. після погромів в Узбекистані) та курдів (здебільшого з Нагірного Карабаху).

Переважно з вимушеними міграціями, викликаними загрозою життю та свободі людей, пов'язана також поява в Україні представників народів Азії та Африки. Частина афганців, пакистанців, арабів та інших прибули в Україну як шукачі притулку, частина (здебільшого колишні студенти радянських вузів) – перетворилися на так званих біженців на місці, тобто іноземців, для яких внаслідок подій у них на батьківщині повернення було небезпечним.

Процедура надання статусу біженця в Україні, документування біженців і, відповідно, їх обліку, розпочалася в 1996 р. згідно з Законом «Про біженців» 1993 року. Найбільшою кількість зареєстрованих біженців була в 1998 р. – 3303, а на 1 січня 2007 р. вона становила лише 2275 осіб (*рис. 1.1.1*).

Національний склад біженців досить різноманітний. Це вихідці з майже 50 країн Азії, Африки, Європи. Близько третини з них є громадянами країн СНД, зокрема, Азербайджану, Росії (Чечні), Вірменії, Грузії, Таджикистану. Найбільший відсоток завжди становили громадяни Афганістану. Проте частка їх

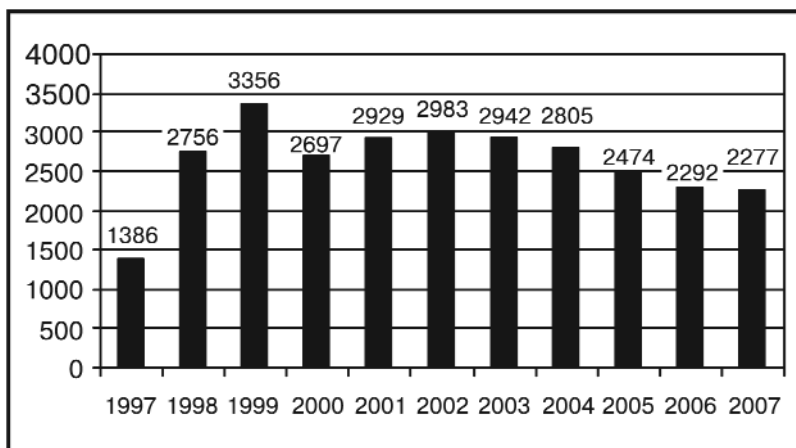

Рис. 1.1.1. Кількість визнаних біженців в Україні
у 1996–2007 рр., осіб

Джерело: Державний комітет України у справах національностей та релігії.

поступово зменшувалася. У 2007 р. вона скоротилася до 52 % проти 86 % у 1996 р. Громадян африканських країн серед тих, хто має статус біженця в Україні, небагато: 81 особа з Конго, 65 – Судану, 30 – Анголи.

Щорічно іноземці подають близько 2 тис. клопотань про набуття притулку (у 2007 р. – 2155). Норма визнання, тобто частка позитивних рішень за ними, яка в перші роки здійснення процедури (коли необхідно було врегулювати статус іноземців, які вже перебували в Україні) була досить високою, значно скоротилася (*рис. 1.1.2*). Так, 2007 р. бажаний статус одержали лише 33 особи, тобто трохи більше 1% заявників, серед яких було 17 афганців, 6 казахів, 5 іранців, по 4 – громадян Росії та Узбекистану.

Біженці – це переважно люди працездатного віку – 73 %. Частка дітей до 16 років стала і протягом всього періоду обліку становила приблизно чверть, людей похилого віку порівняно небагато трохи більше 3 %.

Віковий і статевий склад біженців має свої відмінності залежно від країни походження. Так, діти становили 27 % біженців з Афганістану і лише близько 8 % біженців з країн Африки. Жінок

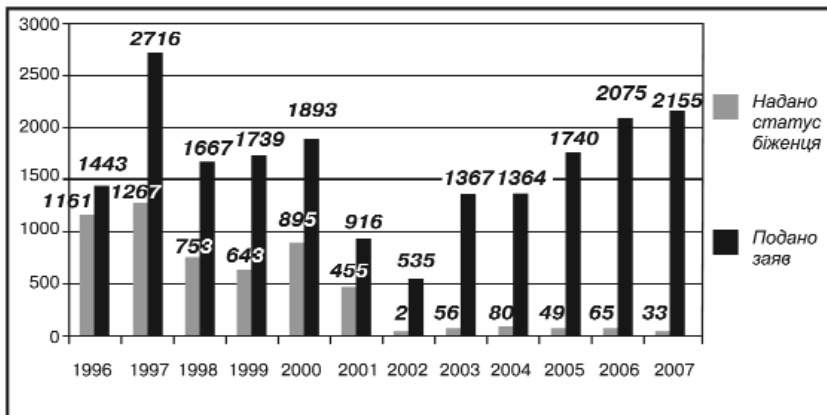

Рис. 1.1.2. Подання заяв та надання статусу біженця в Україні у 1996–2007 рр., осіб

Джерело: Державний комітет України у справах національностей та релігії.

серед афганців майже 30 %, тоді як серед африканців – лише 14 %. Натомість, серед біженців з колишніх республік СРСР розподіл на чоловіків і жінок паритетний, помітнішою є питома вага осіб старшого віку.

Освітній рівень біженців високий. Відповідно до даних опитування, проведеного 1998 р. Інститутом соціології НАН України, вищу освіту мали 52,1 % з них. Як правило, крім рідної, біженці володіли російською та українською мовами: 54,9 % респондентів заявили, що володіють російською мовою вільно, ще 30,9 % – можуть спілкуватися¹¹.

Наступний канал прибуття іноземців – **освітня міграція**. Вона лише нещодавно досягла рівня радянських часів. У 2006/2007 навчальному році в Україні налічувалося 36,5 тис. іноземних студентів, громадян 129 країн світу. У порівнянні з попереднім роком їхня кількість зросла на 11 %. Проте вони становили лише 1,3 % від усієї кількості студентів України, тоді як у Великобританії іноземцями є 13 % студентів, Німеччині – 12 %, Франції – 11 %, США – 4 %.

Більшість іноземних студентів прибули з Китаю (17,2 %) та Російської Федерації (12,1 %). Значну кількість становили вихідці з Йорданії (7,1 %), Сирії (6,9 %), Індії (6,5 %), Ірану

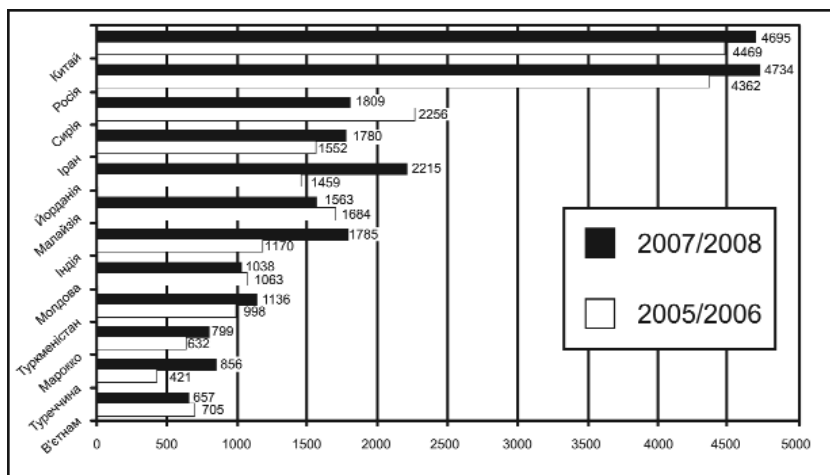

Рис.1.1.3. Розподіл іноземних студентів в Україні в 2005/6 і 2006/7 навчальних роках за громадянством, тис. осіб
Джерело: Міністерство освіти та науки України.

(6,2 %) (рис. 1.1.3). Понад третина прибулих здобували медичні (фармацевтичні) спеціальності.

Значна частина іммігрантів прибуває в Україну з метою працевлаштування. Обсяги **трудової імміграції** незначні, проте рік від року зростають. За даними Державного центру зайнятості, у 2000 р. в Україні офіційно, тобто із дозволами на працевлаштування, працювали 3,1 тис. іноземців, а на кінець 2007 р. – 12 тис. (рис. 1.1.4).

Насправді іноземців, які прибувають в Україну з економічних міркувань, більше. Враховуючи труднощі з одержанням дозволу на працевлаштування, вони реєструються як підприємці, що відповідно до законодавства зробити простіше. Певна частина іммігрантів працюють нелегально в неформальній економіці, передовсім вуличній торгівлі, сфері харчування, наданні ремонтних послуг та в сільському господарстві. Зайнятість на чорному ринку праці є єдиною можливістю заробітку для тих, хто не має врегульованого правового статусу в Україні.

Така категорія іноземців, як **нелегальні мігранти**, з'явилася в Україні на початку 1990-х рр. Переважно це особи, які намага-

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому

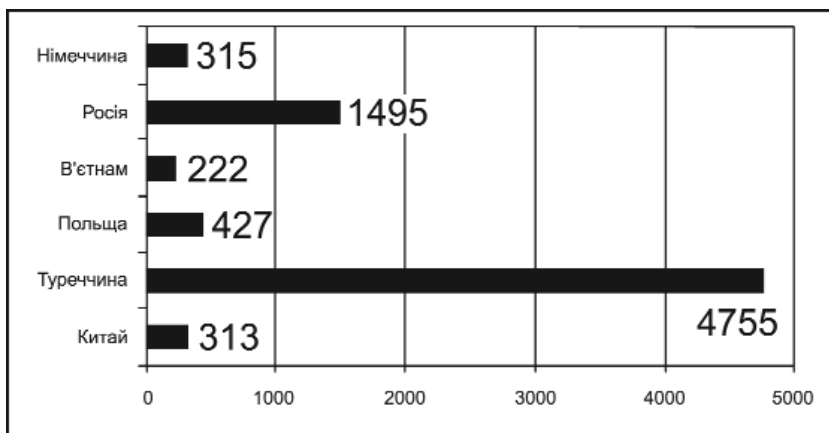

Рис. 1.1.4. Розподіл працівників-мігрантів з-за кордону, які одержали дозвіл на працевлаштування в Україні у 2007 р., за громадянством, осіб

Джерело: Міністерство праці та соціальної політики України.

ються дістатися Західної Європи без належних дозволів і документів, використовуючи територію країни для транзиту. Лише частина з них має на меті свідомо залишитися в Україні. Однак деякі затримуються тут під тиском обставин: не можуть ні виїхати на Захід, ні повернутися додому через відсутність необхідних документів, коштів тощо.

Питання нелегальної міграції потребує окремих коментарів. Наведена в доповіді Світового Банку цифра 1,6 млн нелегальних мігрантів, яка згадувалася вище, у сумі із іммігрантами, зафіксованими переписом, і дає підстави поставити Україну на четверте місце в світі і третє в Європі за їхньою кількістю. Саме ця цифра прозвучала в парламенті 2000 р. під час обговорення проекту закону про імміграцію з вуст політика, далекого від міграційних питань. Проте з того часу вона подекуди використовується як офіційна оцінка, хоча ні тоді, ні нині жодним чином не була аргументована.

Звичайно, точно визначити обсяги нелегальної міграції неможливо через саму природу цього явища. Проте, якщо керуватися елементарним здоровим глуздом, вкрай нереально, щоб в

Україні перебували понад півтора мільйона нелегальних мігрантів, тоді як в усьому ЄС, за оцінками, їх налічується від 4 до 6 млн. Навряд чи українська економіка потребує стільки робочих рук, а заробітки і умови життя в країні настільки привабливі, що іноземці готові ризикувати і приїздити сюди нелегально.

Справді, після розпаду СРСР, внаслідок деградації охорони зовнішніх кордонів та в умовах «прозорості» колишніх міжреспубліканських кордонів нелегальна міграція перетворилася на серйозну проблему для України, де на той час не існувало ні належної системи видачі віз, ні надійного прикордонного та імміграційного контролю. Якщо 1991 р. було затримано 148 нелегальних мігрантів, то 1999 р. – 14,6 тис., тобто в 10 разів більше.

Проте із облаштуванням усього периметру Державного кордону України, налагодженням належних візових процедур тенденцію до зростання масштабів нелегального в'їзду вдалося зупинити. В останні роки щорічно на кордоні затримували 4–5 тис. нелегальних мігрантів (у 2007 р. 3767 осіб), натомість зросла кількість іноземців, яких не пропустили в Україну. Якщо в 2003 р. прикордонники запобігли в'їзду 2,5 тис. потенційних нелегальних мігрантів, у 2004 р. – 4,9 тис., у 2005 р. – 11,3 тис., то у 2006 р. – 18,2 тис., а у 2007 р. – 24,9 тис. осіб.

Серед затриманих на кордоні нелегальних мігрантів вихідці з майже 100 країн світу, однак, впродовж останніх років понад половину складають громадяни країн СНД. Так, у 2007 р. 33,6 % серед затриманих були громадянами Молдови, 12,2 % – Грузії, 6 % – Росії; чимало було також громадян Пакистану – 14 %, Індії – 7,5 % (*рис. 1.1.5*).

Деякі іноземці в'їжджають в Україну легально, проте згодом втрачають законні підстави для перебування в країні. Наприклад, як канал нелегальної імміграції часом використовується навчання в українських вузах. Частина студентів після прибуття в Україну на заняття не з'являються, шукаючи шляхів виїхати на Захід. Інша частина, формально навчаючись, займаються трудовою чи підприємницькою діяльністю. Так само з метою подальшого нелегального виїзду на Захід прибувають в Україну деякі іноземці, які використовують приватні або службові запрошення.

Разом з тим, розвиток системи міграційного контролю дає змогу успішніше запобігати порушенням іноземцями правил пе-

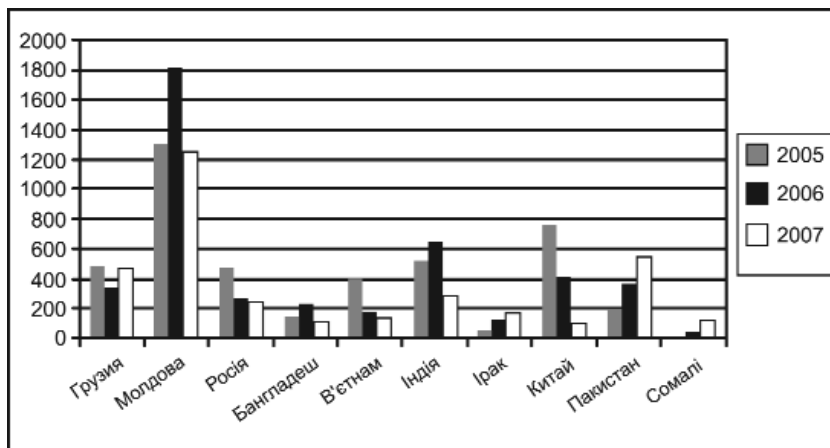

Рис. 1.1.5. Громадянство найбільших груп нелегальних мігрантів, затриманих на кордоні України 2005–2007 рр.

Джерело: Державна прикордонна служба України.

ребування. Кількість виявлених правоохоронцями всередині країни нелегальних мігрантів зменшується. Якщо ще кілька років тому вона перевищувала 20 тис. на рік, у 2007 р. становила 11,6 тис. осіб. Причому переважна більшість затриманих були громадянами країн СНД і лише трохи більше 10 % – громадянами інших країн (рис. 1.1.6).

Звичайно, не всіх нелегальних мігрантів виявляють правоохоронні органи. Однак офіційні дані не дають підстав оцінювати їхню реальну кількість як таку, що певним чином має вплив на чисельність та етнічний склад населення країни. Проблема нелегальної міграції в нашій державі, безумовно, існує. Але вона полягає не в тому, що мільйони людей через її територію прямують в Європу. В умовах вкрай обмежених ресурсів з великими труднощами здійснюється ідентифікація нелегальних мігрантів, їх утримання. Ще складніше через обмеженість коштів забезпечити депортацію порушників на батьківщину. Разом з тим, якщо з числа виявлених на території України нелегальних мігрантів органами внутрішніх справ у примусовому порядку 2001 р. було видворено лише 7 %, то 2005 р. – уже 12,5 %, а 2006 р. – 17,3 %.

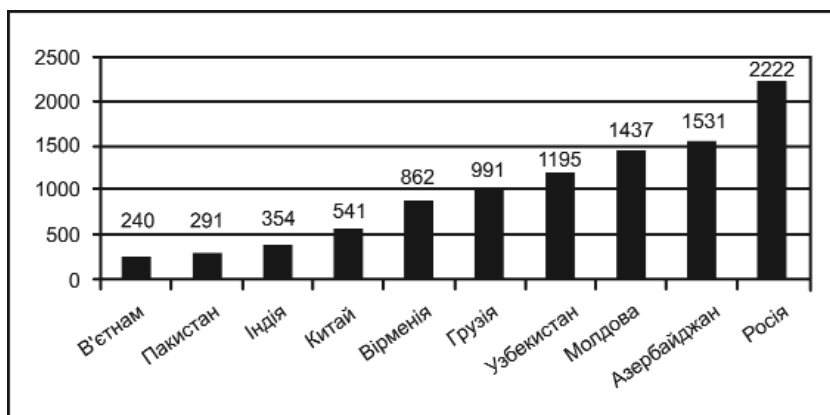

Рис. 1.1.6. Громадянство найбільших груп нелегальних мігрантів, виявлених на території України 2007 р.

Джерело: Міністерство внутрішніх справ України.

Наступна проблема стосується як нелегальної міграції, так і інституту притулку. Наприклад, 2007 р. 83 % осіб, які подали клопотання про надання статусу біженця в Україні, прибули в державу нелегально. У разі затримання при спробі незаконного перетину кордону значна кількість іноземців намагається звільнитися і одержати необхідні документи, які давали б право на тимчасове перебування в Україні, подавши заяву про надання статусу біженця. Частина з них використовує таку можливість для здійснення наступних спроб порушення кордону.

Як уже зазначалося, статус біженця набувають в Україні лише поодинокі особи. Так, із 2155 заяв про надання статусу біженця, поданих 2007 р., 1237 були одразу ж відхилені через очевидну необґрунтованість. На другому етапі розгляду, навіть із урахуванням результатів судових оскаржень, частка позитивних рішень від загальної кількості поданих заяв не перевищувала впродовж останніх років 1–2 %. Відповідно, якщо, одержавши відмову, шукач притулку не виїжджає з держави, він знову опиняється на нелегальному становищі.

Серед причин ситуації, що склалася, варто назвати дві основні. По-перше, в Україні існує лише так званий конвенційний статус біженця, тобто такий, який надається відповідно до Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців і є досить обмеженим.

Наприклад, в країнах ЄС такий статус одержують не більше 2–4 % шукачів притулку. Разом з тим, в інших європейських країнах широко використовуються так звані субсидіарні форми захисту відповідно до Європейської конвенції про права і основні свободи людини. Ними користуються від 20 до 40 % шукачів притулку. Тим часом законодавство України не передбачає надання гуманітарного захисту, що значно звужує дію інституту притулку в країні і призводить до того, що іноземці, повернення на батьківщину яких є небезпечним або неможливим, залишаються з неврегульованим статусом.

Друга причина збільшення кількості таких осіб у державі – інституційна невизначеність, коли єдиного органу державної влади, що відповідав би за реалізацію міграційної політики, все ще не створено. За таких умов регулюванням різних аспектів міграційних процесів займаються різні відомства, дії яких є часто неузгодженими. Це, звичайно, зумовлює відсутність єдиної, зрозумілої та прозорої процедури визначення правового статусу іноземця в державі. Тому певна частина іноземців, інколи користуючись з правової та інституційної неузгодженості, а інколи не з власної волі, потрапляють, так би мовити, у лакуни між нормами різних законів та компетенціями різних відомств і проживають в Україні без визначених правових підстав.

Таких мігрантів варто розділити на дві групи. Перша – це громадяни СНД, які користуються правом безвізового в'їзду. Вони прибувають в країну на законних підставах переважно з трудовими цілями і можуть перебувати тут до 90 днів без будь-яких дозволів. Серед регіонів, що приваблюють працівників з-за кордону, – столиця, а також області півдня України та Автономна Республіка Крим. Сфери їхньої діяльності – будівництво, обслуговування, сільське господарство, де вони працюють здебільшого без належно оформлених дозволів на працевлаштування.

Друга група іноземців з неврегульованим статусом – громадяни країн, для яких передбачено візовий порядок в'їзду в Україну. Їхнє перебування тут переважно є результатом невдалих спроб просування на Захід, частково – неможливості набути притулок в Україні, значно меншою мірою – бажанням працювати чи займатися бізнесом у нашій державі.

1.2. Міграційне законодавство та міграційна політика останніх років

Скорочення обсягів стихійних міграційних переміщень, нелегальної міграції великою мірою пояснюється удосконаленням міграційного законодавства в Україні, посиленням регулювання міграційних процесів. У перші роки нового тисячоліття в цій справі було досягнуто значних успіхів. Лише впродовж 2001 р. Верховна Рада затвердила нові редакції законів «Про громадянство України», «Про біженців», закони «Про імміграцію», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з нелегальною міграцією»¹². В подальшому вносилися зміни як до цих законодавчих актів, так і до Закону України «Про правовий статус іноземців». Це значно змінило і доповнило законодавчу базу, в рамках якої відбувається імміграція в Україну. Зміст нововведень полягав у приведенні законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Це дало підстави Україні приєднатися 2002 р. до Конвенції ООН 1951 р. та Протоколу 1967 р. про статус біженців¹³, того ж року стати повноправним членом Міжнародної організації з міграції.

Серед законодавчих змін нового тисячоліття на особливу увагу заслуговує Закон «Про громадянство України» 2001 р. Його попередня редакція, прийнята ще в жовтні 1991 р., була одним з перших актів незалежної України. За відсутності спеціального міграційного законодавства саме Закон «Про громадянство» відігравав на той час роль головного регулятора імміграції, зокрема, сприяв репатріації вихідців з України та їхніх нащадків, забезпечуючи цій категорії іноземців спрощений порядок набуття громадянства. Разом з тим, практика його застосування показала, що в реальному житті натуралізація, навіть депортованих за національною ознакою, які поверталися в Україну, відбувалася із значними труднощами. Певні суперечності й процедурні неточності перетворювали набуття громадянства на вкрай складний і болісний процес, інколи робили його неможливим.

Наприклад, жоден із біженців не мав реальних перспектив одержати громадянство України. По-перше, на виконання конституційної вимоги щодо єдиного громадянства Закон вимагав, щоб іноземець, перш ніж клопотатися про набуття громадянства України, вийшов із громадянства країни походження. Навіть за

звичайних обставин це потребувало часу, коштів, проходження складних бюрократичних процедур. Крім того, на час після виходу з попереднього громадянства і до набуття громадянства України особа перетворювалася на особу без громадянства, тобто таку, права якої не захищаються жодною державою. Однак у випадку із біженцями, тобто особами, які не могли користатися захистом держави свого громадянства через обґрунтований страх переслідувань, звернення до офіційних властей щодо виходу із громадянства було небезпечним. До того ж, біженці інколи походили з держав, де офіційної влади взагалі не було. Наприклад, така ситуація у 1990-х рр. склалася в Афганістані, Сомалі. Вихідцям з цих країн просто не було до кого звертатися про вихід із громадянства. По-друге, за старою версією Закону набуття громадянства України мали можливість лише іноземці, які проживали в країні постійно. Біженці ж до 2001 р. у правовому відношенні розглядалися як такі, що мали в державі тимчасовий статус.

У новій редакції Закону України «Про громадянство» вимога виходу із попереднього громадянства зберіглася. Разом з тим, з метою запобігання безгромадянству іноземців, набуваючи громадянство України, повинен був надати уже не документ про вихід із громадянства країни походження, а зобов'язання його оформити, на що закон відводив рік часу.

Якщо вийти із попереднього громадянства офіційним шляхом неможливо через незалежні від особи причини, то достатньо декларувати відмову від нього. Закон допускав застосування цієї норми і за умов, якщо сума мита за вихід із громадянства перевищувала мінімальну заробітну плату в Україні, а також, якщо рішення про вихід із громадянства не видавалося у строк, визначений законодавством відповідної держави.

Спеціальні статті були присвячені порядку набуття громадянства біженцями. Відповідно до них ця категорія іноземців користувалася певними привілеями. Так, для натуралізації вони потребували не п'ятирічного, як інші іноземці, а трирічного стажу легального проживання в країні. Вони не повинні були доводити, як інші заявники, наявність легальних джерел доходів.

Завдяки зазначеним нововведенням близько тисячі біженців, тобто кожний третій з їх числа, в наступні роки змогли набутися громадянство України. Кардинальна зміна статусу, безумовно,

не могла не справити вплив і на рівень їхньої інтеграції в суспільство, і на подальші життєві плани.

Важливі зміни в законодавстві про громадянство стосувалися вихідців з України та їхніх нащадків. Про них варто згадати, хоча ці іммігранти і не належать до «нетрадиційних». Однак зміни порядку відновлення громадянства, по-перше, підтверджували тенденцію до спрощення натуралізації, а, по-друге, недвозначно вказували на зацікавленість України в іммігрантах саме цієї категорії.

Якщо попередня версія Закону встановлювала строки (неодноразово продовжувалися), впродовж яких вихідці з України могли скористатися правом на спрощений порядок набуття громадянства, нова редакція визнавала це право безстроковим. Було розширено категорію осіб, які мали право на пільги. Крім тих, хоча б один з батьків яких, дід чи баба народилися на території України, у пільгову категорію були включені також ті, у кого на території України народилися брат чи сестра. До території України у сенсі визначення місця походження зараховувалися всі регіони, які будь-коли входили до українських державних утворень (УНР, ЗУНР, Закарпатська Україна, РСРУ, УРСР), навіть якщо в наш час вони знаходяться в межах інших держав, а також території, що не належали Україні на момент народження особи, проте стали її частиною пізніше (наприклад, Крим).

Для правового статусу іммігрантів важливим було також запровадження норми, відповідно до якої громадянами України визнавалися особи, які прибули на її територію після 1991 р., якщо в їхніх радянських паспортах зразка 1974 р. органами внутрішніх справ було зроблено запис про належність до громадянства України. Це положення обумовлене ситуацією, коли при обміні радянських паспортів на українські виявлялося, що подібні записи робилися без урахування умов тогочасного законодавства. Найчастіше порушення полягало в тому, що людина, яка вважала себе особою без громадянства, юридично належала до громадянства іншої держави. Однак, оскільки помилки допускалися представниками влади і не з вини громадянина, законодавець прийняв рішення не примушувати людей, які роками вважали себе громадянами України, додатково проходити процедуру натуралізації.

Після прийняття 2001 р. нової редакції Закону України «Про громадянство» його удосконалення тривало. Так, 2005 р.¹⁴ знову було розширено категорію вихідців з України, які могли оформити належність до громадянства держави, за рахунок осіб, які мали не лише повнорідних, але й неповнорідних братів та сестер, що народилися на її території, а також тих, хто мав народжених в Україні дітей та онуків.

Термін, упродовж якого натуралізований громадянин повинен вийти з попереднього громадянства, було продовжено з 1 до 2 років. Серед незалежних від особи причин, через які вона не може оформити вихід із громадянства країни походження, було вказано суму мита, зменшену з величини мінімальної зарплатні в Україні до половини мінімальної зарплатні.

Було також підтверджено звільнення біженців від зобов'язання вийти із громадянства країни походження в разі набуття громадянства України. Більше того, ця категорія іноземців звільнялася Законом також і від зобов'язання здати паспорт іноземної держави в разі натуралізації.

Важливим законодавчим актом, прийнятим 2001 р., був також довгоочікуваний Закон України «Про імміграцію». Ще на початку 1990-х рр. передбачалося прийняти міграційне законодавство в пакеті (закони «Про правовий статус іноземців», «Про імміграцію», «Про біженців»). З набуттям чинності Конституції України 1996 р., де сказано, що питання правового статусу іноземців та імміграції регулюються лише законами (ст. 92), розробка Закону «Про імміграцію» перетворилася на конституційну вимогу, що стало вирішальним поштовхом для його прийняття.

Для правового становища іммігрантів в Україні велике значення мало подане в Законі визначення поняття імміграції. Згідно з ним – це не лише прибуття, але й залишення в Україні іноземців для постійного проживання. Оскільки Закон було прийнято із великим запізненням, іноземці, безумовно, прибували в державу і одержували на це певні дозволи. Тому в Законі зазначалося, що ті, хто прибув в Україну на постійне проживання, мають у паспорті відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання, визнаються такими, що мають дозвіл на імміграцію в Україну.

З метою регулювання імміграції з використанням світового досвіду, було застосовано диференційований підхід до різних ка-

тегорій мігрантів з урахуванням національних інтересів України та її міжнародних зобов'язань. Зокрема, передбачалася імміграція в Україну в межах квот, які щорічно мали встановлюватися урядом. Водночас, визначалися преференції для певних груп іммігрантів, зокрема, діячів науки і культури, висококваліфікованих спеціалістів та робітників, потребу в яких відчуває економіка України, а також іммігрантів-інвесторів. Крім цього, в рамках квоти є можливою імміграція родичів громадян України, членів сімей іммігрантів, які проживають у державі. Дозвіл на імміграцію і посвідку на постійне проживання в межах квоти можуть отримати також біженці, які безперервно прожили в державі протягом трьох років після набуття відповідного статусу.

Разом з тим, в Законі вказані категорії іноземців, які мають право на позаквотну імміграцію в Україну. Крім осіб, імміграція яких становить державний інтерес для України, це члени сімей громадян України, а також особи, які мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням, тобто вихідці з України та їхні нащадки.

У 2005 р. Закон було доповнено нормою, за якою дозволи на позаквотну імміграцію мають право закордонні українці (тобто ті, хто згідно з Законом України «Про правовий статус закордонних українців» має відповідні посвідчення), їх подружжя та діти, якщо вони разом іммігрують в Україну¹⁵.

Гарантії прав іммігрантів забезпечуються нормами Закону щодо порядку оскарження дій чи бездіяльності органів державної влади, службових осіб з питань імміграції, а також передбаченою в ньому можливістю повторного подання заяви про набуття дозволу на імміграцію в разі відмови у наданні дозволу або його скасуванні.

Заслужують на увагу заключні положення до Закону, які, зокрема, давали змогу врегулювати правове становище в'єтнамських робітників, які ще за радянських часів прибули в рамках угоди між СРСР та СРВ і залишилися на території України, а також біженців із зони воєнного конфлікту в Абхазії, які із середини 1990-х рр. користувалися тимчасовим притулком відповідно до рішення українського Уряду¹⁶. Законом, було передбачено, що ці категорії іммігрантів можуть отримати посвідку на постійне проживання, якщо звернуться із відповідною заявою протягом 6 місяців після набуття чинності Законом «Про імміграцію». Хоча

про повномасштабну імміграційну амністію не йшлося, впровадження цих норм відкривало можливості для легалізації певних категорій мігрантів, що перебували на території держави з невизначеним статусом.

Значення цих положень, однак, було звужено встановленням шестимісячного терміну реалізації. Хоча формально Закон мав бути введений у дію після опублікування, його реальна імплементація затяглася більше, ніж на рік, який знадобився Міністерству внутрішніх справ України, тобто відповідальному виконавцю, на розробку і затвердження підзаконних актів та інструкцій¹⁷. Водночас, після прийняття Закону «Про імміграцію» Кабінет Міністрів України визнав за доцільне відмінити свою постанову щодо тимчасового притулку біженців з Абхазії (у серпні 2004 р.), що поставило у невизначене становище сотні людей, які проживали в Україні із тимчасовими довідками, проте не могли одержати дозвіл на імміграцію відповідно до Закону, оскільки він все ще не застосовувався¹⁸. В черговий раз це продемонструвало неузгодженість дій різних відомств, відповідальних за реалізацію міграційної політики, в даному разі Міністерства внутрішніх справ та Державного комітету в справах національностей та релігії (на той час національностей та міграції).

Суттєву еволюцію пройшло також законодавче врегулювання захисту біженців. Перший Закон України «Про біженців» 1993 р., імплементація якого розпочалася 1996 р., був переважно реакцією на пострадянські реалії, меншою мірою відображав загальносвітові тенденції в цій сфері (Україна на той час ще не приєдналася до Конвенції ООН про статус біженців). Багато його положень хибували на схематичність і невизначеність, що стало причиною різночитань і довільних тлумачень при застосуванні. Удосконалення законодавства, зумовлене як цими обставинами, так і необхідністю приведення у відповідність до Конституції України (1996 р.), Європейської конвенції про основні права і свободи людини (Україна приєдналася у 1997 р.) і, безумовно, Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців, завершилося підготовкою нової редакції Закону, що її затвердила Верховна Рада України в 2001 році.

Нова редакція відзначалася максимальним врахуванням міжнародних стандартів. Зокрема, із визначення біженця, яке в

цілому відповідало Конвенції, було вилучено уточнення, відповідно до якого біженцем в Україні вважався лише той, щодо якого прийнято відповідне рішення компетентних органів. Завдяки цьому категорія іноземців, стосовно яких передбачалося застосування основного інструменту захисту біженців, а саме, положення про не вислання, було суттєво розширено.

Значно розширено саму норму про не вислання. Вона навіть виходить за рамки вимог Конвенції, оскільки передбачає заборону вислати біженця не лише в країну походження, де йому загрожує небезпека, а й у будь-яку іншу країну, звідки він може бути висланий на батьківщину, а також (відповідно до Європейської конвенції про основні права і свободи людини) до країни, де він може бути підданий тортурам, жорстокому, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Кардинально було змінено положення про так звану третю безпечну країну, відповідно до якого статус біженця в Україні не надавався, якщо до прибуття в державу шукач притулку перебував у країні, де міг клопотатися про набуття захисту. Відповідно до редакції 2001 р. ця норма могла застосовуватися лише у випадках, якщо країна, де перебував шукач притулку, дотримувалася міжнародних стандартів захисту біженців, мала відповідне законодавство та адміністративні органи, була здатною забезпечити захист, виявляла згоду прийняти біженця та допустити його до процедури визначення статусу. Окремо зазначалося, що транзитний проїзд не може розглядатися як перебування на території тієї чи іншої держави.

Закон було доповнено положеннями про возз'єднання сімей біженців, а також нормами щодо дітей, які прибули без супроводу дорослих.

Порядок, за якого статус надавався на 3 місяці і міг бути продовжений, замінено на такий, за якого він надається безстроково (хоча, безумовно, були передбачені підстави для втрати чи позбавлення статусу біженця), а щорічній перереєстрації підлягає лише посвідчення про надання статусу біженця.

Завдяки цьому значно поліпшилося правове становище біженців. Якщо раніше тримісячний термін дії статусу відносив їх до іноземців, які перебувають в країні тимчасово і мають обмежені права, то після прийняття нового Закону біженці поповнили категорію постійних мешканців держави, практично зрівня-

лися з громадянами України у правах на працевлаштування, освіту, медичну допомогу, соціальний захист тощо.

Реалізацію прав біженців полегшувало те, що посвідчення про надання їм відповідного статусу, згідно з новим Законом, розглядалося як паспортний документ. Таким чином, воно давало змогу реєструвати акти цивільного стану, укладати майнові угоди тощо. Важливою також була норма, що передбачала видачу біженцям документа для виїзду за кордон (проїзного документа біженця), раніше відсутня.

Принципове значення мав порядок документування шукачів притулку, які одержали відмову в наданні статусу біженця і оскаржують це рішення в суді: на весь термін судового розгляду їм надається документ, який дозволяє легально перебувати в державі.

Одночасно із створенням більш сприятливих умов для біженців та захисту їхніх прав Закон 2001 р. був спрямований на посилення контролю та запобігання зловживанням у цій сфері. Зокрема, було запроваджено процедуру попереднього розгляду заяв, яка давала змогу одразу відхиляти очевидно необґрунтовані звернення. Право приймати рішення щодо надання (відмови у наданні, позбавлення) статусу біженця передавалося від місцевих органів міграційної служби до спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади.

До прийняття Закону в редакції 2001 р. основною підставою для відмов у наданні статусу біженця було перебування у «третій безпечній країні». Після набуття ним чинності для відхилення клопотань шукачів притулку за скороченою процедурою, тобто без детального провадження за ними, органи міграційної служби почали активно використовувати норму Закону, що вимагала від іноземців, які мали намір шукати притулку в Україні, подати відповідне клопотання впродовж 5 робочих днів після прибуття в разі легального і трьох робочих днів у разі нелегального перетину кордону. Однак рішення про відхилення заяв через порушення строків їх подачі при оскарженні у судовому порядку здебільшого відмінялися, оскільки суд виявляв поважні підстави, через які біженець не міг вчасно клопотатися про притулок (незнання законів, незнання мови, неможливість дістатися до органів міграційної служби, затримання правоохоронними органами, хвороба тощо). Обмеження строків подачі заяви наполегливо кри-

тикувалося Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, яке вважало, що воно суперечить Конвенції 1951 р. Зокрема, у своїй щорічній доповіді за 2004 р. УВКБ ООН відмічало слабкість систем захисту біженців в Україні, високий ризик шукачів притулку бути висланими, поширення практики їх затримань, відсутність будь-яких форм захисту тих, хто одержав відмову в наданні статусу біженця, а також інших категорій осіб, що потребують гуманітарного захисту¹⁹.

Внаслідок цього 2005 р. до Закону України «Про біженців» було внесено зміни²⁰, відповідно до яких чіткі граничні строки подання клопотання скасовувалися, а шукача притулку зобов'язували звернутися до компетентних органів із заявою про надання статусу біженця «без зволікань». Натомість, були прописані підстави для відмови у прийнятті заяви, причиною чого могло бути лише подання неправдивих відомостей, видача себе за іншу особу тощо. З 5 до 15 робочих днів продовжено термін, упродовж якого орган міграційної служби мав вирішити чи не є клопотання шукача притулку очевидно необґрунтованим, що створило умови для більш якісного прийняття рішення.

Однак все ще невирішеним залишається питання щодо надання гуманітарного захисту в Україні, що є поширеною практикою в інших європейських країнах, тобто врегулювання правового статусу осіб, які не підпадають під дію Конвенції ООН про статус біженців і, відповідно, чинного Закону України «Про біженців», проте потребують міжнародного захисту, оскільки їхнє повернення на батьківщину є небезпечним. Відповідні зміни до законодавства розроблялися, проте досі не прийняті.

Серйозною прогалиною є також те, що в Україні досі не визначені цілеспрямовані заходи щодо інтеграції біженців в українське суспільство, вирішення питань їхнього проживання, працевлаштування, освіти тощо. Не створено належних умов для прийняття та розміщення шукачів притулку²¹ на час розгляду їхніх клопотань та прийняття рішення за ними. Діяльність держави все ще обмежується врегулюванням правового становища шукачів притулку та біженців і документуванням цієї категорії іноземців.

Все це дало підстави авторитетній правозахисній міжнародній організації Human Rights Watch зробити висновок про те, що Україну не можна вважати безпечною країною для шукачів

притулку. Серед причин такої ситуації, на думку зазначеної організації, відсутність досвіду регулювання міграційних потоків, низький рівень розвитку правової системи, невідповідність інституційних структур сучасним завданням, обмеженість фінансових ресурсів, відсутність традиції надання притулку, низький рівень правозахисної культури.

Хоча в щорічній доповіді УВКБ ООН, виданій 2007 р., вказувалося на певний прогрес, досягнутий в Україні у сфері законодавчого регулювання захисту біженців, в ній водночас зазначалося, що панівною формою розв'язання проблем біженців залишалося їхнє переселення з України до інших держав, які погоджувалися їх прийняти²².

До сказаного можна додати, що справедливі нарікання на суттєві недоліки захисту біженців в Україні є наслідком більш системних проблем, суть яких полягає в тому, що в державі досі не створено цілісної системи регулювання міграційних процесів, міграційна політика залишається концептуально невизначеною, відсутній єдиний орган виконавчої влади, відповідальний за її імплементацію. За таких умов кожна ланка управління міграціями функціонує окремо, не будучи пов'язаною з іншою. Органи виконавчої влади, на які покладено вирішення міграційних питань (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство праці та соціальної політики, Державна прикордонна служба, Державний комітет України у справах національностей та релігії), недостатньо координують свої дії. Постійні реорганізації останнього призводили до періодичного призупинення ухвалення рішень за клопотаннями про надання притулку, а то й прийняття відповідних заяв до розгляду. Тобто, поки ліквідовувалися одні та створювалися інші адміністративні структури законодавство України про біженців, так само як і її міжнародні зобов'язання, не виконувалися.

Базовим законодавчим актом, реалізації положень якого слугують спеціальні закони «Про імміграцію» та «Про біженців», є Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», прийнятий ще 1994 р. Визнаючи його демократичність, не можна не вказати на декларативність і процедурні неточності багатьох положень Закону. Тому закономірно, що удосконалення цього документа відбувалося шляхом його постійних доповнень.

Важливі зміни до Закону «Про правовий статус іноземців», спрямовані на більш повний захист прав людини, було внесено 2001 р.²³ Принципово важливо, що іноземці, по відношенню до яких органами безпеки чи внутрішніх справ приймалося рішення про видворення, набули право оскаржувати його в суді. Звернення до суду призупиняло виконання відповідного рішення.

Одночасно уточнення були внесені до Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині щодо відповідальності за незаконний перетин кордону України. Зокрема, в них зазначалося, що передбачені санкції не застосовуються по відношенню до іноземців, які порушили кордон з метою скористатися правом на притулок, якщо в установленому порядку вони звернулися із клопотанням про набуття статусу біженця в Україні.

Чергові зміни Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» 2003 р. були спрямовані на уточнення порядку затримання іноземців, які підлягали видворенню. Зокрема, вказувалося, що таке можливе лише із санкції прокурора і тільки у тих випадках, коли особа ухиляється від виїзду, або є підстави вважати, що вона ухилятиметься від виїзду з України²⁴.

Доповнення до Закону 2004 р. створили законодавчі підстави для утримання нелегальних мігрантів у пунктах тимчасового розміщення із регламентованим внутрішнім розпорядком упродовж строку, необхідного для підготовки їхнього видворення, але не більше шести місяців²⁵.

Попри очевидні досягнення, для розвитку міграційного законодавства України останніх років характерна певна суперечливість. Основна причина цього у тому, що держава досі концептуально не визначилася щодо національної міграційної політики, її основних цілей та принципів. Саме до такого висновку дійшла Рада безпеки і оборони України, розглядаючи питання вдосконалення міграційної політики держави²⁶. Це стоїть на заваді комплексному підходу до міграційних питань з урахуванням демографічної, економічної, соціальної, етнокультурної складових, а також міжнародних реалій, які полягають, крім іншого, у загостренні конкуренції розвинутих держав у боротьбі за людські ресурси. Вона перешкоджає створенню в Україні єдиного центрального органу виконавчої влади у сфері управління міграціями, який був би здатний здійснити різнобічне оцінювання ситуації, зваживши на всі аспекти міграції, кодифікувати за-

конодавство, забезпечити координацію зусиль владних і громадських суб'єктів при реалізації міграційної політики та їх концентрацію на стратегічно важливих напрямках. З цим пов'язано також зволікання в прийнятті важливих законодавчих актів у сфері міграції, потреба в яких є очевидною.

Згадане рішення Ради безпеки введено в дію Указом Президента України. Кабінету Міністрів України, центральним органам виконавчої влади дано важливі доручення щодо підготовки та подання на розгляд Верховної Ради Концепції державної міграційної політики, законопроектів, покликаних удосконалити правове поле регулювання міграцій.

1.3. Соціально-економічна та міграційна ситуація в Києві

Головною особливістю Києва, що визначає специфіку його розвитку, є, безумовно, столичний статус та багатовікова історія економічного, політичного та культурного центру країни.

Економічна ситуація в місті, навіть у період глибокої системної кризи 1990-х рр., була порівняно кращою, ніж в інших регіонах України. Тенденція до пожвавлення соціально-економічного розвитку країни, що намітилася на початку нового століття, особливо яскраво виявлялася саме в столиці. Позиції Києва серед регіонів України значно поліпшилися. Йому належить незаперечна першість за багатьма найважливішим показниками. Ресурсний потенціал, відносно диверсифікована структура економіки, більш розвинута, порівняно з іншими регіонами, ринкова інфраструктура, переваги, пов'язані зі столичним статусом, склад населення, серед якого значну частку становлять висококваліфіковані спеціалісти, сприяли зростанню інвестиційної привабливості, споживчого попиту та місткості внутрішнього ринку, пожвавленню ділової активності суб'єктів господарювання за багатьма видами економічної діяльності.

Основні напрями економічної спеціалізації столиці – це легка та харчова промисловість, високотехнологічні наукоємні виробництва, у т.ч. створені на базі численних колись підприємств оборонної промисловості, реклама, торгівля, сфера послуг тощо²⁷.

За обсягами валової доданої вартості (ВДВ) Київ значно випереджає всі регіони України і забезпечує п'яту частину загальної ВДВ, хоча населення Києва становить лише трохи більше 5 % громадян держави. Величина ВДВ, виробленої у Києві, впродовж останніх років постійно зростала, зокрема, 2007 р. збільшилася на 11 %.

У структурі ВДВ переважає сфера послуг – 85,8 %. У Києві виробляється чверть усіх послуг в країні. На промисловість припадає 10 %. Це відповідає показникам сучасного міста. Разом з тим, якщо в європейських столицях найдинамічніше розвиваються послуги з обслуговування підприємницької та інноваційної діяльності (бізнес-послуги) і туризм, у Києві – лідирує оптова та роздрібна торгівля.

За обсягами реалізованої промислової продукції столиця поступається лише двом індустріальним регіонам, таким як Донецька та Дніпропетровська області, проте залишає позаду промислово розвинуті Луганську, Харківську, Запорізьку області. У 2007 р., порівняно з попереднім роком, обсяг реалізованої промислової продукції збільшився на 8 %. У ньому зростає питома вага обробної промисловості (87 %), випереджаючими темпами розвиваються високотехнологічні і стратегічно важливі для міста галузі: вищі за середні темпи зростання характерні для машинобудування, зокрема виробництва транспортного, електричного та електронного устаткування.

Разом з тим, потенціал високих темпів розвитку промислового виробництва гальмується високою зношеністю виробничих фондів, низьким рівнем інноваційної активності, недостатнім впровадженням передових технологій. Інноваційна продукція становить лише 11,6 % усього обсягу реалізованої продукції промисловості Києва²⁸.

Динамічні показники розвитку значною мірою пов'язані із зростанням підприємницької активності мешканців міста. Кількість зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності – платників податків, перевищила на кінець 2007 р. 320 тис., що майже на 2,5 % більше, ніж попереднього року. Ще швидше зростала кількість підприємств малого і середнього бізнесу. Впродовж 2007 р. їх стало на 10,3 % більше, а загальна чисельність сягнула майже 63 тис., або 230 підприємств у розрахунку на 10 тис. населення, що втричі перевищує середній показник

по Україні. Мале підприємництво забезпечує майже третину надходжень до столичного бюджету від суб'єктів підприємницької діяльності. Крім того, воно є важливим чинником продуктивної зайнятості населення.

Розвитку малого підприємництва впродовж останніх років сприяло удосконалення правового регулювання цієї сфери. Зокрема, 2005 р. було прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на спрощення дозвільної системи. Крім того, міська влада фінансувала розвиток малого бізнесу з міського бюджету. Так, упродовж 2007 р. з цією метою витрачено 53,8 млн грн.

Разом з тим, за часткою малого підприємництва у забезпеченні зайнятості населення та надходжень до бюджету Київ поступається більшості європейських столиць. Питома вага продукції, реалізованої малими підприємствами, становить лише 3,8 % у загальному обсязі її реалізації.

Столиця демонструє стабільно високі темпи зростання капітальних інвестицій, з яких понад 80 % припадає на інвестиції в основний капітал. Останні зросли за п'ять років у 2,5 рази, а інвестиції в житлове будівництво – у 1,7 в рази, витрати на здійснення будівельних і монтажних робіт – удвічі²⁹. У 2007 р. обсяги інвестицій збільшилися на 12 %. Вони у два рази вищі, ніж у Донецькій, у два з половиною рази – ніж в Дніпропетровській, втричі – ніж у Харківській області і перевищують п'яту частину всіх інвестицій в Україні.

Однозначно лідирує Київ у сфері зовнішнього інвестування. До столиці спрямовується третина зарубіжних коштів, які надходять в Україну, переважно з розвинутих країн (Західна Європа, США, Канада) та офшорних зон. У Києві з'являються численні офіси та представництва зарубіжних компаній. Найпривабливішими для інвесторів залишаються оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами і послуги по ремонту, фінансова діяльність, промисловість, операції з нерухомістю. Сукупний капітал нерезидентів у Києві на кінець 2007 р. становив понад 9000 млн доларів США, що в розрахунку на душу населення перевищує 3,3 тис. доларів.

У Києві 2007 р. був найвищий серед регіонів України рівень зайнятості населення – 63,3 %, найнижча частка працівників, які працювали в умовах скороченого робочого дня (2,6 %). Вирізнявся Київ також найнижчим серед регіонів України рівнем без-

робіття (3,5 % за методологією МОП у 2006 р. проти 6,8 % в середньому по Україні³⁰). Впродовж 2007 р. було створено 73 тис. нових робочих місць, з них близько 43,7 % у торгівлі, 7,3 % – у промисловості, 7,1 % – будівництві.

На 1 січня 2007 р. в столиці було зареєстровано лише 6,7 тис. незайнятих громадян. На кожне вільне робоче місце припадало 0,2 зареєстрованих безробітних, тоді як в середньому по Україні – 5, а в таких неблагополучних з точки зору зайнятості населення регіонах, як Тернопільська, Черкаська, Івано-Франківська області, відповідно, 33, 27, 20. Однак треба мати на увазі, що маючи значно ширші можливості самостійного працевлаштування, кияни рідше звертаються до державної служби зайнятості.

Києву належить незаперечна першість щодо матеріального добробуту населення. За наявними доходами мешканців він значно випереджає всі інші регіони України. У 2007 р. доходи зросли до 26170 грн. у розрахунку на одну особу (2005 р. наявні доходи становили 10683,3 грн. на кожного мешканця, тоді як в середньому по Україні – 6332,1 грн.). Однак найбільш красномовними є дані щодо витрат киян: вони майже вдвічі переважали доходи, а також були чи не втричі більші середнього українського рівня³¹.

Найвищий в країні рівень витрат засвідчує найвищі обсяги споживання, високу купівельну спроможність населення (на Київ припадає п'ята частина роздрібного товарообороту), що забезпечується найбільшою часткою грошових доходів у сукупних доходах (96,5 %), найнижчим в країні рівнем бідності (6,5 %).

Цим кияни завдячують, передовсім, значно вищому рівню заробітної плати, яка в Києві стабільно перевищувала середньоукраїнський рівень практично вдвічі. Вона вища зарплати в Донецькій області, яка посідає друге місце, на третину, і у 2,5 рази вища, ніж у Тернопільській області, що знаходиться на останньому місці в Україні.

Разом з тим, треба мати на увазі, що відносно вищі середні доходи киян частково забезпечуються за рахунок надвисоких доходів, які одержує вкрай незначна частина населення. Надмірне соціальне розшарування, типове для сучасної України, в Києві є особливо наочним. Як свідчать опитування, за обсягами споживання продуктів харчування, насамперед м'яса, риби, овочів, фруктів, багато домогосподарств столиці істотно відстають від

фізіологічних норм, а за забезпеченістю товарами тривалого користування – від показників розвинутих країн.

Зростання доходів населення та висока динаміка розвитку ділової активності зумовлюють збільшення надходжень і платежів до бюджетів усіх рівнів. Київ – найбільший в Україні регіон-донор, який перераховує до держбюджету приблизно четверту частину своїх прибутків.

Виділяється столиця також завдяки розвинутій соціальній інфраструктурі. Безперечною є її першість за такими показниками як питома вага житла, обладнаного водогonom, каналізацією, центральним опаленням, кількість лікарняних ліжок у розрахунку на 10 тис. населення, ємність амбулаторно-поліклінічних закладів тощо. Разом з тим, Київ знаходиться лише на 22 місці серед регіонів України по забезпеченості житлом: у середньому на одного мешканця припадає 20,2 кв. м (у Київській області – 27,7 кв. м).

Хоча темпи введення в експлуатацію житлової площі у Києві вищі, ніж в інших регіонах, житлова проблема залишається гострою. З одного боку, привабливість з точки зору престижності і умов проживання та ділової активності обумовлює високий платоспроможний попит на житло в Києві, якого не встигає задовольнити будівництво. З другого боку, рівень доходів значної частини населення, висока вартість кредитів не дають змоги більшості мешканців придбати житло, ціни на яке високі.

Ситуація погіршується тим, що скорочується будівництво звичайних квартир і зростає спорудження елітних новобудов. При цьому близько третини нового житла слугує засобом вкладення капіталу й/або використовується для одержання ренти (переважно тіньової). Що ж до спорудження соціального житла, тобто такого, що безоплатно передається громадянам, які потребують соціального захисту, його темпи залишаються низькими. За даними соціологічних опитувань, близько половини мешканців столиці незадоволені своїми житловими умовами, майже для третини респондентів це питання є пріоритетним, а для кожного десятого – навіть болючим³².

Характеристики соціального середовища в цілому набагато менш сприятливі у столиці, ніж у більшості регіонів України. (Воно характеризується рівнем соціальної безпеки, соціально-психологічним кліматом, ризиком захворювань на так звані

соціальні хвороби тощо). За інтегральним показником, що формується на основі рівнів злочинності, самогубств, алкоголізму та наркоманії, психічних розладів і тому подібне, Київ посідав 2005 р. лише 21 місце серед 27 регіонів України. Причому його рейтинг упродовж останніх років знижувався³³.

Тим не менше, економічні вигоди, а також сприятливіша вікова структура населення, забезпечує відносно кращі демографічні показники столиці. Зокрема, народжуваність у Києві на сьогодні переважає середній український рівень, хоча, як і в Україні в цілому, впродовж 1990-х рр. вона постійно скорочувалася. Так, 1990 р. в столиці було народжено 12 немовлят на тисячу наявного населення, тоді як в Україні в цілому – 12,6, а у 2006 р. ці показники мали значення 10,4 та 9,8 відповідно.

Київ відзначений також більш очевидним збільшенням народжуваності, що спостерігається в Україні останніми роками. Якщо загальний її коефіцієнт дорівнював у Києві 7,3 на 1000 у 2001 р., то у 2003 р. – 8,8, а у 2005 р. – 9,8. Проте про зміну тенденції не йдеться. Певне підвищення народжуваності, по-перше, пов'язано із входженням у дітородний вік відносно численного покоління народжених у 1980-ті рр. (які у свою чергу є дітьми найчисленнішого покоління народжених у повоєнний компенсаційний період), а також наслідком так званих відкладених народжень, які не були реалізовані в найважчий період системної кризи 1990-х рр.

У Києві фіксуються найнижчі показники смертності: 11,1 на тисячу населення, що менше, ніж у будь-якому іншому регіоні України, проти 16,2 середньоукраїнського рівня у 2006 р. У свою чергу це забезпечує місту найсприятливіший в Україні показник середньої очікуваної при народженні тривалості життя – 71,4 роки проти 68,3 по Україні.

Завдяки цьому, хоча природне відтворення, як і в цілому в Україні, у Києві залишається звуженим, коефіцієнт природного скорочення населення у 2007 р. становив у столиці – -1 на тисячу, тоді як в Україні – -6,2 (*рис.1.3.7*).

Більш сприятлива, ніж в інших регіонах, демографічна ситуація забезпечує стабільність і, навіть, певне зростання кількісного складу міського населення на фоні загального зменшення населення України. У 1990 р. у Києві проживали 2624,4 тис. мешканців, у 2001 р. перепис зафіксував 2613,1 киян, а на початок 2008 р. в столиці було зареєстровано 2740,2 тис. осіб (*рис. 1.3.8*).

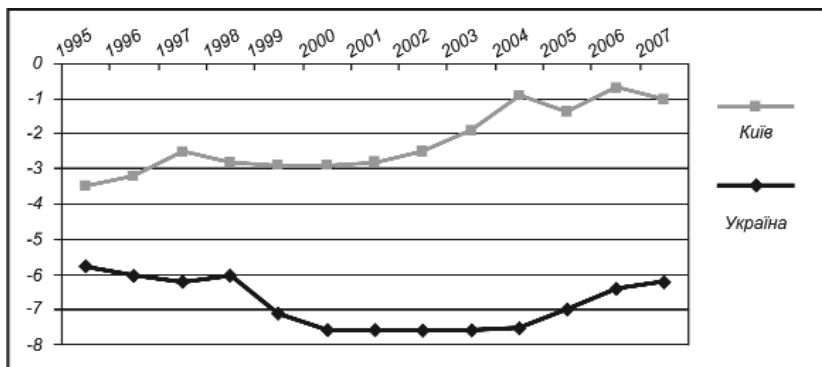

Рис. 1.3.7. Природний приріст населення на 1000 жителів в Україні та в Києві у 1995–2007 рр.

Джерело: Державний комітет статистики України, Київське управління статистики.

Крім процесів природного відтворення, на формування населення міста значний вплив, як прямий, так і опосередкований, справляла міграція. У радянські часи, попри обмеження, які створювалися за допомогою інституту прописки, міграційний приплив до Києва був досить численним. Так, напередодні розпаду СРСР він становив приблизно 10 тис. осіб щорічно.

У добу незалежності, завдяки демократизації суспільних відносин, відмова від державної регламентації переміщень, забезпечення права на вільне пересування та вибір місця проживання, мали за результат значне спрощення міграції у напрямку столиці. Разом з тим, в умовах економічної кризи обставини для зміни місця проживання були вкрай несприятливими. Безробіття, низька заробітна плата, висока вартість житла разом із деградацією систем безплатної освіти та медицини загальмували внутрішні переміщення із сіл до міст, призвели до певного впливу населення до сільської місцевості, де присадибне господарство надавало мінімальні гарантії виживання. Вдруге у повоєнній історії кількісне зростання населення Києва призупинилося (вперше це відбулося після Чорнобильської катастрофи). Більше того, 1994 р. було відзначено хоча й невелике, проте від'ємне сальдо міграції: виїзд з міста на 2,7 тис. осіб перевищив в'їзд до нього.

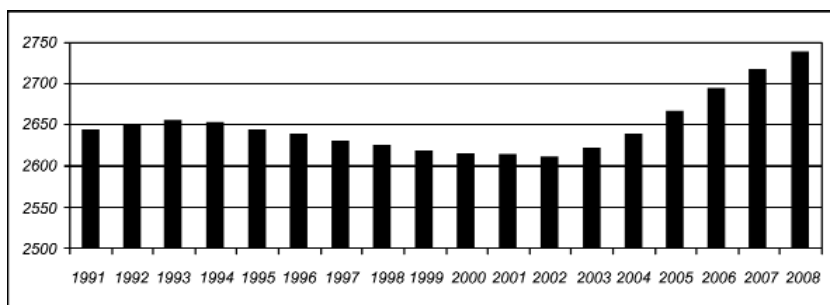

Рис. 1.3.8. Наявне населення м. Києва у 1991–2008 рр., тис. осіб

Джерело: Ретроспективні підрахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року;

Статистичний збірник. – Ч.І. – К.: Державний комітет статистики України, 2006;

Регіони України 2007: Статистичний збірник /За ред. О.Г. Осаулєнка. –

К.: Державний комітет статистики України, 2007.

Проте перші ознаки пожвавлення економіки, особливо помітні в столиці, активізували переїзди до Києва. Уже у 1997 р. було зафіксовано додатне сальдо міграції – 2,3 тис., яке 2001 р. становило понад 5 тис. осіб, а останніми роками сягнуло 25–30 тис.

Міграція впливала не лише на кількісний, а й на якісний склад населення. Зокрема, саме їй місто завдячує більш сприятливою у порівнянні з багатьма іншими регіонами країни віковою структурою населення, а звідси і показниками природного відтворення.

Київ залишався основним реципієнтом у міжрегіональних міграціях³⁴. Причому сальдо міграції між столицею та регіонами, яке у 1995 р. становило лише 4,5 тис. осіб, перевищує нині 20 тис. Крім Києва, додатне сальдо міжрегіональних міграцій 2007 р. було зареєстровано ще в семи регіонах (АРК, м. Севастополь, Волинська, Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Чернівецька області), проте у Києві міграційний приріст у розрахунку на тисячу населення був відчутно більшим – 8,3.

За даними перепису 2001 р., 51 % киян народилися поза межами Києва, тобто були іммігрантами³⁵. Столичні мешканці-мігранти становили 15,9 % усіх мігрантів в Україні, хоча частка населення столиці в населенні України була втричі меншою.

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому

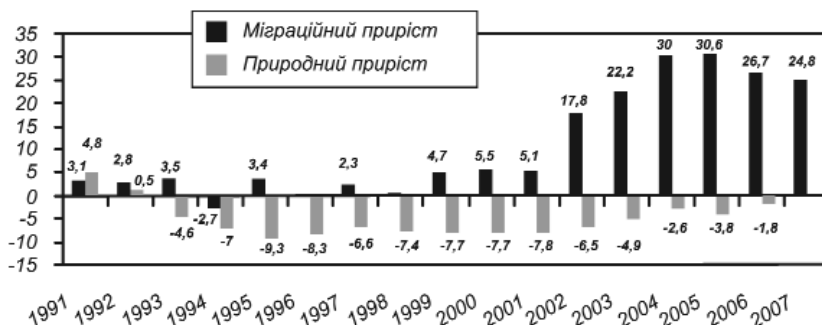

Рис. 1.3.9. Природний та міграційний приріст наявного населення м. Києва у 1991–2007 рр., тис. осіб

Джерело: Ретроспективні підрахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Статистичний збірник. – Ч. I. – К.: Державний комітет статистики України, 2006; Регіони України 2007: Статистичний збірник /За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2007.

79 % мігрантів прибули з інших регіонів України, у т.ч. 24,9 % походили з Київської області, ще 28 % – з областей, що межують з Київською, зокрема, Житомирської та Чернігівської.

Насправді кількість мігрантів з інших регіонів України є більшою, ніж зафіксовано статистикою. Адже запровадження свободи пересування, відміна прописки значно спростили переїзди, працевлаштування за межами рідних міст і сіл. Столиця, з її широкими можливостями роботи та заробітку, перетворилася на могутній магніт, який притягує людей. Лише за офіційними даними вона забезпечує роботою близько 200 тис. осіб³⁶, які проживають у приміській зоні, Київській області, а то й більш віддалених областях.

Упродовж 2007 р., за даними служби зайнятості, київські підприємства та організації прийняли на роботу 195,3 тис. осіб. З них іногородніх працівників – 95,3 тис., тобто майже половина³⁷. Маятникові мігранти, тобто такі, які щоденно їдуть до Києва на роботу, нараховують 36,8 тис., або 39 % іногородніх мешканців, працевлаштованих упродовж 2007 року. Вони проживають переважно в Київській, Чернігівській, Житомирській областях. Інша

частина мігрантів – це вихідці з віддаленіших регіонів, переважно Дніпропетровської, Вінницької, Чернівецької, Донецької, Харківської, Сумської, Одеської областей, з кожної з яких у столиці у 2007 р. працевлаштувалися від 2 до 4 тис. осіб. Серед них «вахтовики», що повертаються додому лише періодично, сезонники, а також ті, хто проживає у Києві фактично постійно.

За професійно-кваліфікаційним складом внутрішні мігранти, які прибувають до столиці, вкрай строкаті. Першу групу складають висококваліфіковані спеціалісти, менеджери, перспективна молодь, які шукають у Києві кращого життя та умов для самореалізації. Друга група – представники робітничих професій, а також некваліфікована робоча сила, потреба в якій також зростає, передовсім за рахунок розвитку сектора послуг.

Сказане, однак, характеризує масштаби та склад внутрішньої трудової міграції до столиці лише частково. Адже дані служби зайнятості, зрозуміло, не відображають динаміки неофіційного ринку праці, який забезпечує потреби «тіньової», і не тільки, економіки. Якщо виходити із розрахунків Міністерства економіки України, відповідно до яких незареєстрованим працевлаштуванням охоплено до 20 % працездатного населення України, і цілком логічного припущення, що серед мігрантів частка «тіньової» зайнятості є вищою, можна зробити висновок, що кількість внутрішніх мігрантів, які працюють у Києві, має суттєво відрізнятися від офіційної цифри.

Лише незначна частина підприємств та організацій надає своїм іногороднім працівникам службове житло або гуртожитки. Тим більше цього не роблять юридичні чи фізичні особи, які наймають людей неофіційно. Більшість мігрантів повинні вирішувати житлову проблему самотужки: вони проживають у Києві на приватних квартирах, інколи в непристосованих умовах (у вагончиках, недобудованому житлі тощо). За таких умов значна частина з них не реєструють своє перебування в столиці в органах внутрішніх справ за місцем проживання, як цього вимагає закон, і, отже, статистично не обліковуються. Найпоширеніша причина такої ситуації полягає у небажанні власників житла офіційно реєструвати квартирантів, щоб не сплачувати податки та не оплачувати комунальні послуги за пожильців. Має значення також загальна низька законослухняність населення.

За таких умов визначити реальну кількість іногородніх мігрантів у Києві важко. Інколи її оцінки сягають мільйонів. Зокрема, Київська державна адміністрація, виправдовуючи транспортні проблеми міста, недостатній рівень забезпечення населення медичними послугами тощо стверджувала, що місто перевантажене, що кількість його незареєстрованих мешканців становить три мільйона осіб. Згодом, після проведення більш зважених оцінок, які базувалися на даних шкіл та дошкільних дитячих закладів щодо наявності реєстрації у батьків вихованців, було сформовано оцінку в 1 млн. За більш реалістичними оцінками, що належать науковцям, у Києві перебуває щонайменше 400 тис. заробітчан з інших регіонів країни. У будь-якому разі, враховуючи високі темпи розвитку столиці, рівень доходів, що вигідно відрізняє її від решти регіонів, трудова міграція до Києва є на сьогодні численною і об'єктивно обумовленою. Київ потребує робочих рук для будівництва, роботи на транспорті, у сфері обслуговування населення і багатьох інших.

Крім внутрішньої міграції, населення столиці поповнюється також за рахунок міжнародних переміщень. Зазначимо, що у 1990-ті рр., коли втрати населення України за рахунок еміграції за кордон були найбільшими, єдиним регіоном, що приваблював прибулих (крім АРК, куди поверталися депортовані), була столиця.

Перепис 2001 р. зафіксував 293,1 тис. киян, які народилися на території інших держав. У т.ч. з країн СНД прибули 269,7 тис. (або 92 %), з них найбільше – з Росії (207 тис.).³⁸

76 % киян, які народилися не в Києві, прибули сюди ще за радянських часів. Відсоток прибулих до 1991 р. серед переселенців з інших регіонів України становив 75 %, з держав СНД – 83 %, з інших держав Європи – 80 %, з інших держав Азії – 36 %. Таким чином, якщо раніше основним і практично єдиним партнером Києва по зовнішньому обміну населенням були республіки СРСР, то після здобуття Україною незалежності в результаті її прилучення до світових міграційних процесів склад іммігрантів урізноманітнився, передовсім за рахунок більш віддалених держав. Це підтверджується, зокрема, даними перепису, за якими більшість вихідців з країн Азії, які не належать до СНД, прибули до Києва уже в новітній час.

Урізноманітнення міграційних зв'язків України позначилося на національному складі киян. Варто, однак, зазначити, що багатоетнічність столиці склалася історично і завжди була притаманна місту. На момент перепису 2001 р. на території Києва проживали представники понад 130 національностей: 2110,8 тис. українців (82 %), 337,3 росіян (13 %), 17,9 тис. євреїв (0,7 %), 16,5 тис. білорусів (0,6 %), 6,9 тис. поляків (0,3 %) 4,9 тис. вірмен (0,2 %), 2,6 тис. азербайджанців (0,1 %), 2,5 тис. татар (0,1 %), 2,4 тис. грузинів (0,1 %), 1,9 тис. молдаван (0,1 %) (*табл. 1.3.1*).

У місті створено десятки національно-культурних товариств міського рівня, існує 9 центрів культур національних меншин, видається 30 газет, працюють театри, художні колективи, навчальні заклади.

Упродовж 1990-х рр. на елемент міграційної ситуації столиці України перетворилися ті, кого ми умовно називаємо «нетрадиційними» мігрантами, тобто такими, поява яких у радянські часи була неможливою (вихідці з країн, що не входили до складу СРСР, у т.ч. працівники-мігранти, біженці, нелегальні мігранти). Їхня частка в міграційному потоці замала, щоб впливати на кількісний склад населення столиці. Разом з тим, вони є носіями незвичної для корінних киян мови, культури, традицій, часто відрізняються від них антропологічно і тому, попри незначну кількість, є помітними.

За даними перепису, у Києві 2001 р. проживали 1,4 тис. арабів, 301 афганець, 505 китайців, близько 500 в'єтнамців, близько тисячі представників народів Індії та Пакистану.

Частка чужонаціональних жителів у населенні різних районів³⁹, за переписом, приблизно однакова. Проте, за кількістю представників так званих «нетрадиційних» мігрантів виділяються Солом'янський, Голосіївський райони, де розташовані гуртожитки найбільших вузів, у яких проживають іноземні студенти, а також Деснянський та Дарницький райони – місця розміщення найбільших ринків, на яких працює велика кількість іноземців (*табл. 1.3.1*).

Київ приваблює іммігрантів з-за кордону з тих же причин, що і внутрішніх мігрантів. У 2007 р. органи внутрішніх справ зареєстрували 37300 іноземних громадян, з яких 11,5 тис. були постійними жителями України, а ще 25,8 тис. перебували в сто-

Таблиця 1.3.1.

Національний склад населення Києва за даними перепису 2001 р.

	Київ	Голосіївський	Дарницький	Деснянський	Дніпровський	Оболонський	Печерський	Подільський	Святошинський	Соломянський	Шевченківський
Усього, у т.ч.:	2566953	199494	281024	234704	328725	302874	124745	177563	311805	281664	225155
українці	2110767	168602	240100	281502	271324	239696	89727	150864	264657	228733	175562
росіяни	337323	23517	32148	40998	46641	38652	20335	20978	36680	41179	36195
євреї	17962	1485	579	1590	2923	1929	1593	1254	1411	2159	3039
білоруси	16543-9	1133	1993	2609	2017	1934	670	1212	1911	1724	1346
поляки	6924	524	611	964	822	827	277	500	962	778	659
вірмени	4935	352	394	576	662	488	333	393	512	632	593
азербайджанці	2567	171	255	437	286	199	80	186	409	329	215
татари	2451	153	253	325	326	303	78	161	279	283	290
грузини	2352	170	211	252	350	228	137	136	238	362	268
молдовани	1927	144	196	263	252	213	88	152	197	293	149
араби	1426	135	86	79	77	81	50	44	95	651	128
китайці	505	173	45	51	13	35	21	4	20	104	39
в'єтнамці	469	13	12	107	55	10	29	5	138	48	52
народи Індії та Пакистану	914	20	100	50	47	28	19	11	46	109	15
афганці	301	7	8	157	42	13	1	7	22	29	15

Таблиця 1.3.2

Іноземці, зареєстровані у м. Києві органами внутрішніх справ

Рік	Перебуває на обліку іноземців	У т. ч.		Притягнуто іноземців до адміністративної відповідальності за порушення правил перебування	Виявлено нелегальних мігрантів
		проживають постійно	перебувають тимчасово		
2003	29523			9379	5664
2004	30241			4604	5038
2005	34500			5460	4475
2006	33041			6315	1610
2007	37300	11519	25781	9972	2292

Джерело: Міністерство внутрішніх справ України.

лиці тимчасово. Частка мешканців Києва серед іноземних громадян, які є постійними жителями, становила 7 %, однак, у столиці перебувала майже третина іноземців з тимчасовим статусом, зареєстрованих в країні (табл. 1.3.2).

Канали імміграції до Києва ті самі, що і до України в цілому. Відповідно до законодавства про імміграцію, органи внутрішніх справ у Києві 2007 р. видали 1668 дозволів на імміграцію. Це, однак, становило 7 % від усієї кількості виданих упродовж року дозволів (23379), тобто більше, ніж питома вага населення столиці в населенні країни. Зазначимо також, що всі ці дозволи були оформлені для іноземців, які уже перебували в Україні (нагадаємо, що відповідно до Закону України «Про імміграцію», імміграція є прибуттям або залишенням для постійного проживання). Разом з тим, лише 117 дозволів, або 7 %, іммігранти отримали в рамках квоти, встановленої урядом. Решта – належали до категорії іноземців, які мають право на позаквотну імміграцію в Україну, тобто були членами сімей громадян, вихідцями з України або їхніми нащадками.

Крім постійного проживання, до Києва прибувають іммігранти з метою тимчасового перебування. Так, завдяки значній діловій активності, лише впродовж року понад півтори тисячі підприємств та організацій міста зверталися до служби зайнятості за дозволами щодо працевлаштування іноземців.

На початок 2007 р. у Києві за наймом відповідно до дозволів, наданих службою зайнятості, працювали 2935 іноземних громадян, а на кінець року – уже 4524, або понад третина всіх працівників-мігрантів з-за кордону в Україні. Найчисленнішими серед працівників-мігрантів були вихідці з Туреччини (1940 осіб або 43 %), адже саме турецькі фірми займалися спорудженням у Києві низки сучасних готелів. На другому місці в структурі працівників-мігрантів – громадяни Росії (12,3 %), далі Польщі (4,3 %), Німеччини (3,2 %).

Найбільше дозволів – 40 % – було видано для працевлаштування у будівництві. Популярними сферами зайнятості іноземців є також оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами та послуги по ремонту, де працювали 21,8 % мігрантів. 7,5 % працевлаштовані у фінансовій сфері, 7 % – в обробній промисловості. Найбільша кількість іноземців, яким дозволено працювати у м. Києві, обіймають посади керівників (генеральні директори, директори, заступники директорів) та спеціалістів (будівельники різних спеціальностей, викладачі, консультанти).

Хоча кількість іноземців, які офіційно працюють у Києві, незначна, проте вона поступово зростає і, напевно, особливо швидко зростатиме у зв'язку із підготовчими заходами до проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року.

Другу, більшу групу іноземців у Києві становлять студенти. Маючи значний освітній потенціал, Київ завжди надавав освітні послуги не лише жителям міста, а й великій кількості вихідців з інших регіонів України та з-за кордону. 2007 р. 51 вищий навчальний та середньо-спеціальний навчальний заклад міста прийняв на навчання та стажування 7765 іноземців. У місті навчалися громадяни з 93 країн. Найчисленніші серед них були вихідці з Китаю – 2476 осіб, Ірану – 1767, Туреччини – 654, Росії – 444, В'єтнаму – 306, Туркменістану – 248, Грузії – 179, Йорданії – 158, Молдови – 112, Сирії – 97. Кожний шостий іноземний студент походив з країн СНД (1211). Кількість та питома ва-

га вихідців з пострадянського простору поступово зростає, натомість з Китаю, В'єтнаму, Індії – зменшується.

Серед вищих навчальних закладів міста за кількістю іноземних студентів лідирував Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут» (1199 осіб), Національний медичний університет ім. О. Богомольця (1220 осіб), Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (1002 особи). Значна кількість іноземців навчалися також у Міжрегіональній академії управління персоналом (462 особи), Київському національному університеті будівництва і архітектури (333 особи), Київському національному лінгвістичному університеті (302 особи), Національній музичній академії ім. П. Чайковського (242 особи).

У місті нараховується 86 гуртожитків, розташованих фактично в усіх адміністративних районах, де проживають іноземні студенти. Найбільше їх у Солом'янському районі, де у гуртожитках медичного, технічного, будівельного та педагогічного університетів, ряду військових училищ проживали 3713 іноземних студентів, а також у Голосіївському районі, де розміщені гуртожитки Київського національного університету, Аграрної академії та ін. і мешкали 1941 студентів-іноземців.

Хоча надання освітніх послуг іноземцям є важливою складовою поповнення бюджетів навчальних закладів та свідченням авторитету української освіти, прибуття на навчання використовується деякими іноземцями як легальний канал нелегальної міграції на Захід. Наприклад, за даними прокуратури міста, у 2007 р. із 52 іноземців, запрошених на навчання до Київського міського медичного коледжу, не з'явилися до навчального закладу 35 осіб. З 88 іноземців, запрошених до Університету харчових технологій, зникли 37. Із 110 випускників Національного медичного університету в Києві залишилися, не маючи для цього підстав, 11 осіб⁴⁰.

Ще однією категорією іноземців, які проживають у Києві, є біженці, що одержали відповідний статус згідно з Законом України «Про біженців». 2007 р. їх нараховувалося (разом з дітьми до 16 років) 919. Тобто, у Києві проживала майже половина іноземців, які набули статус біженця в Україні (на другому місці Одеса та Харків).

І, нарешті, не можна залишити поза увагою нелегальну міграцію, що є аж занадто артикульованою складовою міграційної си-

туації в Україні. Так, київською міліцією впродовж 2007 р. було зафіксовано майже 10 тис. порушень іноземцями правил перебування в Україні, що становить майже п'яту частину всіх адміністративних протоколів, оформлених в Україні у зв'язку з порушеннями відповідних статей Адміністративного Кодексу. До відповідальності за сприяння порушенням іноземцями правил перебування було притягнуто 294 посадову особу підприємств, установ і організацій, 1103 громадянина України. Кількість виявлених у Києві нелегальних мігрантів становила у 2007 р. 2292, з яких 191 особа перебувала у складі 17 організованих груп⁴¹. Це майже п'ята частина всіх нелегалів, затриманих впродовж року органами внутрішніх справ в Україні.

Таким чином, хоча в абсолютному вимірі наведені цифри невеликі, особливо у порівнянні з іншими європейськими столицями, проте вони виділяються на фоні України. По-перше, Київ, як найбільший транспортний центр, є транзитним пунктом для більшості нелегальних мігрантів, які переправляються через територію України на Захід. У разі невдалих спроб перетину західного кордону саме до Києва, де розташовані посольства зарубіжних держав, міжнародні та неурядові організації, правоохоронці спрямовують затриманих. Та й самі нелегальні мігранти найчастіше обирають Київ місцем свого тимчасового (а інколи й досить тривалого) перебування, оскільки тут існують діаспори співвітчизників, на підтримку яких можна сподіватися, легше знайти житло і роботу, розташовані гуманітарні та правозахисні організації, що надають допомогу мігрантам. Разом з тим, висока частка затримань нелегалів, яка припадає на Київ, обумовлена ще й тим, що імміграційний контроль у столиці є особливо строгим, діяльність правоохоронців найбільш активною.

Переважання правоохоронного підходу до регулювання міграційних процесів у державі, а також особливе місце, яке займає Київ, на міграційній карті України, у т.ч. і щодо нелегальної міграції, пояснюють стурбованість міської влади масштабами імміграції до міста. Рішення, що приймалися у цій сфері в різний час, як правило, були спрямовані на обмеження в'їзду до Києва іммігрантів, передовсім іноземців. Проте останнім часом адміністрація міста виявляла також стурбованість і у зв'язку з масовим припливом до Києва людей з інших регіонів України, з чим

пов'язувала не лише додаткове навантаження на інфраструктуру міста, але й погіршення криміногенної та санітарно-епідеміологічної ситуації.

У зв'язку з цим керівництво столиці все частіше звертає увагу на міграційні проблеми. У структурі Київської державної міської адміністрації з 2008 р. працює Головне управління у справах національностей і релігій, у складі якого – відділ, що займається мігрантами та біженцями. Створено міжвідомчу раду з питань міграції. Розглядаються питання щодо встановлення для Києва особливого міграційного режиму, зокрема, квотування кількості іноземців, яким надаються дозволи на проживання та працевлаштування в столиці.

Висновки

Таким чином, на початку нового тисячоліття інтенсивність міграційних процесів в Україні, що значно активізувалися після розпаду СРСР, помітно зменшилася, обсяги міграційних переміщень скоротилися. Обмін населенням між Україною та іншими країнами незначний і в цілому паритетний. Хоча Україна й перетворилася на арену різноманітних та різноспрямованих міграційних переміщень, вона все ще залишається мало привабливою для іммігрантів з-за кордону.

Незважаючи на це, у перші роки нового тисячоліття законодавство України щодо регулювання імміграції іноземців у державу було суттєво удосконалено. Його еволюція була спрямована на повніший захист прав людини, забезпечення відповідності Конституції України та взятим державою міжнародним зобов'язанням.

Водночас, можливості імміграції в державу залишалися досить вузькими, передовсім для іноземців, які за походженням не пов'язані з Україною. Вони обмежуються, зокрема, одержанням дозволу на імміграцію відповідно до Закону «Про імміграцію», набуттям статусу біженця відповідно до Закону України «Про біженців» або натуралізацією згідно із Законом «Про громадянство України». Четверта можливість, зазначена в Конституції, а саме, набуття притулку, не реалізується через те, що не прийнято спеціального закону, який би визначав відповідну процедуру.

Так звані субсидіарні форми захисту іноземців, які його потребують, в Україні все ще відсутні.

Хоча законодавчі зміни останніх років значно розширили гарантії прав іммігрантів, проте їхній основний зміст полягав у регламентації прибуття та перебування іноземців у державі, посиленні державного контролю в цій сфері. Тобто, законодавство України на сьогодні не спрямоване на розширення імміграції та інтеграцію іммігрантів в українське суспільство, хоча демографи попереджають, що в умовах депопуляції і звужених можливостей природного відтворення імміграція перетворюється на важливе джерело поповнення населення⁴².

Зокрема, не можна не визнавати, що нині, як і завжди, розвиток Києва та виконання його столичних функцій без мігрантів неможливі. Не лише для зростання, а й для збереження чисельності населення місто потребує значного міграційного приросту. За розрахунками, навіть за умови відсутнього зменшення смертності, збільшення тривалості життя, підвищення народжуваності, щоб зберегти кількість населення на нинішньому рівні, Києву потрібні щонайменше 20 тис. мігрантів на рік.

Примітки

¹ Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union /Ed. By Ali Mansoor, Bryce Quikkin. – World Bank, 2006. – P. 152.

² Розраховано за: Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991.

³ Тут і далі, якщо це не зазначено окремо, використано дані поточного обліку міграції Державного комітету статистики України.

⁴ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року /За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с.

⁵ Населення України за місцем народження та громадянством за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року /За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 223 с.

⁶ Брук А., Кабузан В. Миграционные процессы в России и СССР. – М., 1991. – С.101–102.

⁷ Зовнішня трудова міграція населення України / Державний Комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 118 с.

⁸ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с.

⁹ Населення України за місцем народження та громадянством за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 223 с.

¹⁰ Позаквотово дозволи на імміграцію видаються одному з подружжя, дітям та батькам громадян України, особам, які мають право на набуття громадянства України за територіальним походженням, а також «закордонним українцям», тобто іноземцям, які набули відповідний статус за Законом «Про правовий статус закордонних українців» (2004).

¹¹ Соблюдение прав человека в Украине по отношению к беженцам и лицам, ищущим убежище / Отчет о выполнении исследовательского проекта. – К.: УВКБ ООН, Ин-т социологии НАНУ, 1998. – С. 16.

¹² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з нелегальною міграцією. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 8 – С. 37; Про громадянство України. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 9. – С.1; Про імміграцію. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 27. – С.1; Про біженців. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 29. – С. 58.

¹³ Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців. Закон України // Офіційний вісник України. – 2002. – № 5. – С. 19.

¹⁴ Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України». Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – С. 408.

¹⁵ Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про правовий статус закордонних

українців» // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 33. – С. 429.

¹⁶ Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Автономній Республіці Абхазія Грузії та прибули в Україну. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 1996 року № 674 // Правовий захист біженців в Україні. Збірка документів. – К.: Поліграф-СКВ, 1998. – С. 101–103.

¹⁷ Постанова Кабінету Міністрів України №1983 «Про затвердження Порядку формування квоти імміграції, Порядку розгляду заяв про надання дозволу на імміграцію і подання про його відміну та виконання прийнятих рішень, Порядку оформлення та видачі посвідки на постійне проживання» набула чинності 26 грудня 2002 р., тобто через 15 місяців після прийняття Закону.

¹⁸ Така ситуація примусила Уряд кілька разів приймати розпорядження про продовження дії тимчасових довідок, якими документувалися біженці з Абхазії.

¹⁹ Global Report 2004. Eastern Europe Regional Overview / United Nations High Commissioner for Refugees // [http: www.unhcr.ch](http://www.unhcr.ch).

²⁰ Про внесення змін до Закону України «Про біженців». Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 25. – С. 336.

²¹ Ukraine: On the Margins. Rights Violations against Migrants and Asylum Seekers at the New Eastern Border of the European Union // Human Rights Watch. – November 2005. – vol.17. – No. 8 (D). – [http: www.hrw.org](http://www.hrw.org).

²² Global Report 2006 /UNHCR. – Geneva, 2007. – P. 418. – [http: www.unhcr.org](http://www.unhcr.org)

²³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з незаконною міграцією. Закон України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 8. – С. 37.

²⁴ Про внесення змін до Закону України «Про правовий статус іноземців». Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 16. – С. 117.

²⁵ Про внесення змін до статті 32 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 11. – С. 143.

²⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 р. «Про напрями державної міграційної політики

України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності». Указ Президента України № 657/207 від 20 липня 2007 р. – <http://www.rada.gov.ua>

²⁷ Регіональний портрет України /За заг. ред. Ю.Тищенко. – К.: УНЦПД, 2003. – С. 328.

²⁸ Програма соціально-економічного та культурного розвитку м. Києва на 2008 рік (Проект).

²⁹ Статистичний щорічник м. Києва: 2006 /Київське управління статистики. – К., 2007. – С. 78.

³⁰ Регіони України 2007: Статистичний збірник / За ред. О.Г. Осауленка. – Ч.1. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – С.130.

³¹ Регіони України 2007: Статистичний збірник /За ред. О.Г. Осауленка. – Т.1. – К.: Державний комітет статистики України, 2007.

³² Програма соціально-економічного та культурного розвитку м. Києва на 2007 рік, затверджена Рішення Київської міської ради № 530/587 від 28.12.2006.

³³ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України, 2005. – С. 13.

³⁴ Половина міграційних переміщень населення України здійснюється всередині регіонів. Третина – це міжрегіональна міграція і лише приблизно 20% – зовнішня міграція.

³⁵ Міграція населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року /За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004.

³⁶ Програма соціально-економічного та культурного розвитку м. Києва на 2007 рік, затверджена Рішення Київської міської ради № 530/587 від 28.12.2006.

³⁷ Трудові мігранти та міграційні процеси (за результатами роботи 2007 року) //Офіційний веб-портал Київської міської влади <http://www.km.gov.ua/divinfo.asp?Id=195577>

³⁸ Населення України за місцем народження та громадянством за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року /За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 202.

³⁹ Місто поділено на 10 адміністративно-територіальних районів: Святошинський (360 тис. населення), Дніпровський (360 тис.), Деснянський (320 тис.), Оболонський (290 тис.), Солом'янський

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому

(280 тис.), Дарницький (250 тис.), Подільський (210 тис.), Шевченківський (200 тис.), Голосіївський (200 тис.) та Печерський (170 тис.) райони.

⁴⁰ Прокурор Києва заявив, що іностраниці використовують вузи столиці для міграції в Западну Європу // Новості. <http://rus.newsru.ua/Ukraine/07jun2008/migrant.html>

⁴¹ Вєдєрнікова І. Київ: рай для нєлєгалів? // Дзеркало тижня. – 2008 – 7–13 чєрвня.

⁴² У затвєрдженій Постановою Кабінєту Міністрів України № 879 від 24 чєрвня 2006 р. «Стратєгії дємографічного розвитуку в пєріод до 2015 року» зазначєється, що для збєреження тогочасної чисєльності населєння дєржава потрєбуватимє 300 тис. іммігрантів на рік, а для відновлєння чисєльності у 52 млн – 500 тис.

**Формування міграційних громад
та соціально-демографічний
портрет «нетрадиційних»
імігрантів у столиці України**

2.1. Причини, шляхи та обставини прибуття

Обстеження домогосподарств «нетрадиційних іммігрантів» до Києва, проведене 2007 р., внаслідок менших організаційних та фінансових можливостей охопило незначну їх кількість. Було проінтерв'юовано 100 основних респондентів, тобто представників іммігрантських домогосподарств, з 20 країн Азії та Африки, а також з Куби. При цьому зібрано інформацію про 246 членів їхніх сімей. Власне іммігрантів серед них виявилося 183 особи, з яких 20 – діти до 16 років, що вдвічі менше, ніж 2001 р., коли було здійснено аналіз даних щодо 370 іммігрантів. Решта членів домогосподарств – діти, народжені в Україні (33 особи), дружини-українки та їхні родичі-уродженці України (30 осіб).

Як і під час дослідження 2001 р., найбільше серед опитаних було вихідців із Афганістану (57,8 %). Іммігранти з В'єтнаму та Ірану становили по 5,5 %, із Анголи – 5,0 %, Бангладеш і Китаю – по 4,4 %, із Демократичної Республіки Конго – 3,4 %, Пакистану – 2,8 % всіх іммігрантів, про яких зібрано інформацію. Новими країнами походження респондентів, порівняно із дослідженнями 2001 р., були Бангладеш, Індонезія, Куба, Йорданія, Саудівська Аравія, Туніс, Алжир тощо. Серед опитаних не було вихідців з Ефіопії, Іраку, Камеруну, Руанди, Сирії, Сомалі, Чаду, які трапились серед респондентів у 2001р. Однак внаслідок загальної незначної кількості мігрантів, охоплених опитуванням, це не дає підстав для висновку про зміни географії країн походження прибулих або їхнього етнічного складу. Разом з тим, відносно більша участь в опитуванні вихідців з Афганістану, які, як і в 2001 р. становили найбільшу частку серед респондентів, а також скорочення частки африканців та зменшення числа країн, громадянами яких вони були, підтверджують дані, отримані з інших джерел про відносно стабільну афганську спільноту в державі та про певне зменшення обсягів імміграції вихідців із африканських країн до столиці України.

У процесі опрацювання результатів інтерв'ю всіх досліджених іммігрантів було поділено на 9 груп: вихідці із Афганістану,

африканських країн (Алжир, Ангола, Конго, Марокко, Нігерія, Туніс), Бангладеш, В'єтнаму, Ірану, Китаю, Пакистану, Туреччини, а також інших країн (Куба, Індія, Індонезія, Йорданія, Палестина, Саудівська Аравія).

Виявлені під час опитування мігранти прибули до України і Києва в різний час. Найраніша дата в'їзду, зафіксована в ході опитування, – 1983 рік, найпізніша – 2007 (рис. 2.1.1).

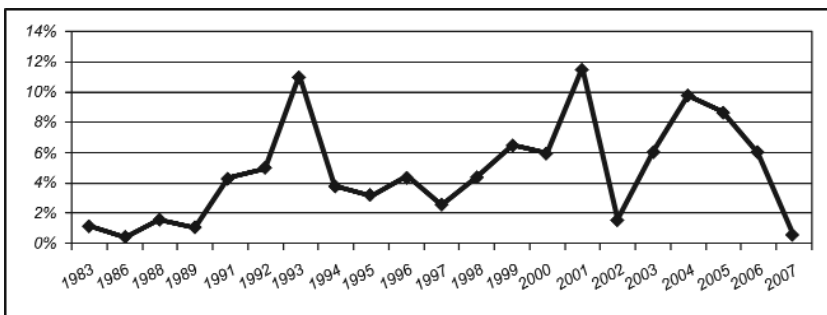

Рис. 2.1.1. Динаміка прибуття іммігрантів, щодо яких отримано інформацію під час дослідження, до Києва, % (N=183)

Динаміка імміграції протягом цього відрізка часу була нерівномірною. До 1991 р. в середньому щорічно до Києва прибувало не більше 1–2 % із числа мігрантів, щодо яких зібрано інформацію. Після 1991 р. кількість прибулих зростає вдвічі. Особливо вирізняється 1993 р., коли прибули 11 % опитаних респондентів. Наступне збільшення кількості приїздів членів досліджуваної групи спостерігалось протягом 1998–1999 рр. і сягнуло піку в 2001 р. Значна частина іммігрантів з'явилися в Україні в 2004–2005 рр.

Як і під час дослідження 2001 р., інтенсивність прибуття залежала від політичної та соціально-економічної ситуації в країнах походження іммігрантів, а також на пострадянському просторі та в Україні. Саме тому за радянських часів, тобто до 1991 р., коли прибуття іноземців строго контролювалося, до Києва прибули лише 4,4 % дослідженої групи. Як правило, це були іноземні студенти із тих країн Азії та Африки, уряди яких дотримувалися прорадянської орієнтації. Одним із видів радянської допомоги

цим країнам була підготовка спеціалістів та вербування молоді, наприклад, із соціалістичного В'єтнаму, на роботу до СРСР та інших країн соціалістичного табору з метою зменшення соціальної напруги та безробіття. Тому окремі респонденти та члени їхніх сімей проживали в Україні і Києві вже понад 20 років, оскільки приїхали сюди ще у 1980-ті рр., навчалися в вузах або ж працювали на промислових підприємствах і в силу різних причин не повернулися на батьківщину. Це вихідці із В'єтнаму, Афганістану, африканських країн (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

**Розподіл членів обстежених домогосподарств мігрантів
за країнами народження та періодами в'їзду, % (N=183)**

Країни походження	Періоди в'їзду				Усього
	До 1991	1991–1998	1999–2001	Після 2002	
Афганістан	2,9	48,6	30,5	18	100
Африканські країни	9,5	52,5	19	19	100
Бангладеш		12,5	25	62,5	100
В'єтнам	20	10	–	70	100
Іран	–	10	–	90	100
Китай	–	–	50	50	100
Пакистан	–	80	20	–	100
Туреччина	–	–	–	100	100
Інші	10	–	10	80	100
Усього	4,4	38,8	24	32,8	100

Більша ж частина досліджуваної групи прибула між 1991 та 1998 роками (38,8 %). У цей період у Києві оселилися половина респондентів з країн Африки (52,5 %) та Афганістану (48,6 %), більшість пакистанців (80%). Отримані дані щодо інтенсивності прибуття «нетрадиційних іммігрантів» підтвердили ті, що були набуті під час опитування 2001 р. (табл. 2.1.2).

У 1990-ті рр. досить масовий в'їзд іноземців на територію Української держави зумовили доступність української візи, оскільки візова система лише формувалася (сучасний, більш жорсткий порядок одержання українських віз запроваджений лише у 1999 р.), відносна «прозорість» кордону України із

Таблиця 2.1.2

Розподіл членів домогосподарств мігрантів, обстежених у 2001 та 2007 рр., за періодами в'їзду в Україну, %

Час дослідження							
2001 р.				2007 р.			
Періоди в'їзду			Усього	Періоди в'їзду			
До 1991 р.	1991–1998 рр.	1999–2001 рр.		До 1991	1991–1998 рр.	1999–2001 рр.	Після 2002 р.
20,0	67,0	13,0		100	4,4	38,8	24,0

Російською Федерацією та Білоруссю, недосконалість імміграційного контролю, відсутність належної законодавчої бази з регулювання міграцій, можливість успішно займатися дрібним бізнесом та торгівлею, не завжди маючи офіційні документи та дозволи: *«В Україну приїхав у 1992, щоб займатися бізнесом. Дома я закінчив університет, економічний факультет. У Києві на той час жили земляки із мого рідного міста. Вони раніше навчались у Києві, одружились з українками, займались власним бізнесом. З допомогою земляків я почав працювати на Троєщині. Справи пішли добре і у 1996 р. я навіть зміг поїхати додому, відвідати батьків....»* (чоловік, 36 років, освіта вища, іммігрант із Бангладеш, приватний підприємець, громадянин України).

Збільшення в Україні та Києві числа іммігрантів із країн Азії та Африки було спричинене також нестабільністю політичної ситуації, громадянськими війнами та етнічними конфліктами в країнах походження. Зокрема, черговий виток конфлікту в Афганістані, який розпочався 1992 р. після падіння режиму Наджибулли та приходу до влади моджахедів, змусив колишніх комуністів і тих, хто навчався в СРСР, покинути батьківщину, а прихід до влади у 1996 р. Талібану ще більше інтенсифікував виїзд. З країни тікали не тільки колишні комуністи, а й працівники державного апарату часів перебування при владі моджахедів, представники інтелігенції та сім'ї, в яких були соціально активні жінки – вчительки, медичні працівники та ін. Внаслідок цього в Україні швидко збільшувалась чисельність шукачів притулку, а також економічних мігрантів із Афганіста-

ну. Як правило, до України та Києва прибували ті, хто тут навчався, мав родичів, знайомих земляків або ж планував у майбутньому з їх допомогою перебратися до якоїсь із європейських країн: *«Я приїхала до України у 1994 р. разом із батьками. Мій батько до цього був співробітником Міністерства закордонних справ і напередодні від'їзду працював у афганському консульстві в Ірані. Після зміни влади в Афганістані у 1992 р., коли прийшли моджахеди, нашій сім'ї вже не можна було залишатись в Ірані, бо мій тато був комуністом, навчався в Радянському Союзі і вже не міг ні працювати в консульстві, ні повернутися в Кабул»* (жінка, 28 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, натуралізована громадянка України).

Розпад СРСР призвів до політичних змін також в ряді інших країн Азії та Африки, політичне керівництво яких дотримувалося прорадянської орієнтації. Припинення політичної, фінансової й військової підтримки з боку СРСР, боротьба між місцевими кланами спричинила збройні конфлікти та громадянські війни, зокрема, в Анголі та Демократичній Республіці Конго. Це змусило значну кількість громадян цих країн шукати притулку, роботи та кращих умов життя в європейських країнах.

Зростання імміграції вихідців із Афганістану, Пакистану, країн Африки до Києва було на той час зумовлено й інтенсифікацією транзитної нелегальної міграції до Західної Європи, використанням міжнародними злочинними угрупованнями території України, кордони якої належним чином не контролювалися, для незаконного транспортування мігрантів. Частина транзитних нелегальних мігрантів опинилася в Києві або внаслідок недобросовісності переправників, або в результаті затримання при спробі перетину західного кордону України, тобто цілком випадково: *«Більшість людей із Пакистану, які зараз проживають у Києві, їхали не до України, а до Англії або до Німеччини. Просто не склалося у них, довелося тут якось влаштууватись»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Пакистану, громадянин України).

У 1999–2001 рр. імміграційний потік помітно ослабнув (прибуло 24 % дослідженої групи), що спричинено удосконаленням візового режиму, поліпшенням охорони Державного кордону, посиленням внутрішнього імміграційного контролю на території України та у самому Києві. Разом з тим, хоча в цей період різко

зменшився відсоток прибулих із Афганістану, Пакистану та африканських країн, але вдвічі збільшився відсоток в'їзду з Бангладеш, іммігрувала половина опитаних вихідців з Китаю.

Очевидно, це спричинено поживанням економіки України, виникненням на цьому фоні у Києві розгалуженої мережі китайських ресторанів та кафе, персонал яких набирали в Китаї, збільшенням імпорту китайських товарів широкого вжитку та існуванням спеціалізованого ринку, де вони реалізовувалися. До цього треба додати, що водночас із певним налагодженням контролю над в'їздом іноземців та зменшенням обсягів нелегальної міграції в Україну у ці роки набув розвитку такий легальний канал прибуття як освітня міграція: *«Я закінчив економічний факультет і одержав спеціальність бухгалтера, почав працювати в банку, але хотів від життя більшого, тому й вирішив виїхати із своєї країни. Планував поїхати до США чи Канади, або до Європи, але одержати візу в західноєвропейську країну, в Канаду чи США з дозволом на роботу неможливо, проте там можна жити і працювати, якщо ти студент. Почав шукати університет, де можна навчатися і працювати. Однак, виявилось, що в США і Канаді за навчання в рік потрібно платити 10–12 тисяч доларів. У Києві, в Україні, виявилось дешевше. Тут навчання в Політехнічному інституті коштувало від \$3000 до \$4000»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант із Нігерії, має посвідку на проживання в Україні).

Пік прибуттів припадає на 2001 р. (в'їхали 12 % членів дослідженої групи), що можна пов'язати із суттєвими змінами законодавчої бази регулювання міграцій. Протягом першої половини 2001 р. Верховна Рада України прийняла нову редакцію законів «Про громадянство України», «Про біженців», та закони України «Про імміграцію» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби із нелегальною міграцією». Після набуття чинності Закону України «Про імміграцію» стало можливим прибуття в Україну іммігрантів-інвесторів, членів сімей громадян України та членів сімей іммігрантів, які на законних підставах проживали в державі, а також висококваліфікованих спеціалістів і робітників, яких потребує економіка України. Прийняття нової редакції Закону України «Про біженців» та наближення його положень до міжнародно-правових стандартів, насамперед Конвенції ООН 1951 р. про статус

біженців, розширило можливості легалізації як шукачів притулку, так і можливості тимчасової легалізації (на час проходження процедури) для економічних та транзитних мігрантів.

Після 2002 р., за даними опитування, прибула третина іммігрантів (32,8 %). Ці роки були позначені розширенням географії країн їхнього походження. Зокрема, після 2002 р. прибули всі опитані вихідці з Туреччини, переважна більшість іранців, понад половина в'єтнамців та вихідців з Бангладеш, інших країн Азії та Африки. Натомість, інтенсивність імміграції з Афганістану значно зменшилася: після 2002 р. прибули лише 18 % опитаних афганців. Причиною цього, за словами респондентів, було певне поліпшення ситуації на батьківщині, а також успішна боротьба з незаконним переправленням мігрантів, яка призвела до згорання масштабів цього злочинного бізнесу. Скорочення еміграції з Афганістану було також наслідком глибокої розрухи, зубожіння населення, яке не здатне оплатити та здійснити переїзд: *«Із Афганістану вже менше їдуть, там трохи краще зараз, але головне, що немає вже тих людей, які перевозили, тому сімейно вже не їдуть. Після нас до Києва може лише чотири сім'ї приїхали, а так тільки хлопці молоді, без сім'ї»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, вихідець із Афганістану, має статус біженця, в Україну прибув у 2000 р.); *«...Приїжджають, але не так багато, як раніше. Через те, що віза потрібна. В Афганістані посольства України немає. Потрібно в Туркменістан або Пакистан їхати. Коштує віза 60 доларів. Але посередникам треба заплатити \$1000...»* (чоловік, 44 роки, освіта вища, вихідець із Афганістану, громадянин України).

Разом з тим, як стверджують респонденти, ситуація в Афганістані, незважаючи на присутність військ антитерористичної коаліції західних держав та спроби налагодження мирного життя, залишається складною. *«Зараз практично в усіх провінціях знову ці таліби та міжплемінні сварки, весь час щось відбувається, кожен день люди гинуть...»* (чоловік, 22 роки, освіта середня, іммігрант із Афганістану, прибув до України на початку 2007 р., документів на проживання в Україні не має). Тому міграційний потенціал цієї країни залишається високим.

Варто зауважити, що серед опитаних мігрантів, прибулих після 2002 р., не було жодного вихідця із Пакистану. Причиною цього стало і зменшення потоку транзитної міграції і те, що змінилися маршрути переправки з Пакистану до Західної Європи: *«Тепер ма-*

ло хто приїздить в Україну або намагається легально через Україну перейти у Європу. Транзитних віз до України не дають, кордон добре охороняється. Тому шлях переправки людей із Пакистану до Європи тепер уже проходить не через Україну» (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Пакистану, громадянин України).

Найбільше приїздів після 2002 р. припадає на 2004–2005 рр. Як відомо, 1 травня 2004 р. відбулося чергове розширення Європейського Союзу, внаслідок якого західні сусіди України (Польща, Словаччина, Угорщина) стали його новими членами, а Україна – безпосереднім сусідом. Таке наближення України до ЄС викликало у деяких вихідців з країн Азії та Африки сподівання прибувши до України, одержати у майбутньому візу до європейських країн. Певним чином це зумовило збільшення в українських та київських вузах чисельності студентів із відповідних країн, а також інтенсифікацію спроб нелегального перетину західного кордону України, часто, однак, невдалих, що призводило до «зависання» мігрантів на території держави.

Важливими чинниками, які впливають на процес міграції та інтеграції іммігрантів у нове суспільне середовище, є причини, які спонукали їх до переїзду. У подальшому житті цих людей, їх взаємодії з місцевим населенням багато залежить від того, чи був свідомо зроблений вибір країни імміграції, чи своє перебування в цій країні вони вважають стабільним, або тимчасовим і випадковим.

За даними обстеження, більше третини (32 %) респондентів вдалися до міграції з економічних міркувань: внаслідок безробіття на батьківщині (7 %), у пошуках кращих умов життя (9 %) та високооплачуваної роботи (6 %), з метою заснувати власний бізнес (3 %), прагнучи здобути належну освіту або ж забезпечити хорошу освіту та медичну допомогу дітям (*табл. 2.1.3*).

У пошуках притулку з політичних, етнічних та релігійних мотивів прибуло 17 % членів обстеженої групи. 22 % причиною міграції назвали військовий конфлікт. Тобто в цілому частка вимушених мігрантів була високою. 26 % прибули за державними направленнями на навчання або на роботу (переважно ще до 1991 р.). З метою возз'єднання сім'ї залишили країну походження 2 %. Лише 1 % респондентів визнали себе транзитними мігрантами, зазначивши, що вони мали за мету перебратися до західноєвропейських країн, а в Києві опинилися випадково, внаслідок недобросовісності переправників, або ж були затри-

Таблиця 2.1.3

**Розподіл основних респондентів за країнами походження
та причинами імміграції до Києва, %**

Країни походження	Причини міграції										Усього
	Безробіття	Пошук кращих умов життя	Пошук високооплачуваної роботи	Прагнення відкрити приватний бізнес	Прагнення дати дітям освіту та медичне обслуговування	Особисті / сімейні причини: возз'єднання сім'ї, шлюб	Пошук притулку	Військовий конфлікт	Транзит	На навчання, на роботу	
Афганістан	5,4	5,4	–	–	5,4	2,7	32,4	43,3	2,7	2,7	100
Африканські країни	5,0	10,0	–	–	10,0	5,0	15,0	30,0	-	25,0	100
Бангладеш	25,0	25,0	25,0	12,5	–	–	12,5	–	–	-	100
В'єтнам	-	16,7	66,6	–	–	–	–	–	–	16,7	100
Іран	–	33,3	–	–	16,7	–	16,7	–	–	33,3	100
Китай	12,5	–	–	–	12,5	–	–	–	–	75	100
Пакистан	–	–	–	25,0	–	–	–	–	–	75,0	100
Туреччина	–	–	–	–	50,0	–	–	–	–	50,0	100
Інші країни	–	–	–	14,3	–	–	–	–	–	85,7	100
Усього	7,0	9,0	6,0	3,0	7,0	2,0	17,0	22,0	1,0	26,0	100

мані міліцією чи прикордонниками: «Агент на батьківщині пообіцяв довести до Італії за \$10000. Нас було одинадцять чоловіків. До Москви прибули літаком. Потім у Білорусь контрабандисти везли нас у спеціальних багажниках автомобілів по 3–4 особи, перед поїздкою забрали паспорти і взяли гроші. Потім нас пересадили у рефрижератор і майже добу везли в рефрижераторі. Двоє задихнулися. Коли нас нарешті на короткий час випустили в лісі, я сказав, що я вже не хочу нікуди їхати. Хай краще буде тюрма, але в рефрижератор я більше не зайду. Попросив повернути гроші. Мене побили, грошей не віддали. Два дні блукав лісом, нарешті вийшов до якогось села. Там мене затримала українська міліція і передала прикордонникам. 15 днів я провів у

Панишино (пункт тримання нелегальних мігрантів у Закарпатті – авт.). Після цього міліція мене відвезла на вокзал у Львів і посадила на поїзд до Києва. У Києві на вокзалі мене одразу ж затримала міліція і 27 днів я провів у тюрмі у Дарниці. Потім мене випустили. Ні грошей, ні документів у мене не було. Ще коли сидів у тюрмі, почув від інших, що тут недалеко є базар Троєщина, де працюють наші люди. Коли мене випустили, я прийшов на базар. Земляки взяли до себе жити, я зателефонував сестрі в Англію і батькам. Батьки через Москву передали гроші і відновлений паспорт. Я почав працювати на базарі, а потім одружився із місцевою дівчиною, яка теж там працювала...» (чоловік, 31 рік, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, громадянин України).

На економічні причини міграції вказали більшість вихідців із Бангладеш (87,5 %) та В'єтнаму (83,3 %), чверть іммігрантів із Китаю та Пакистану, 15 % вихідців із африканських країн. Серед економічних мотивів пошук високооплачуваної роботи був визначальним для іммігрантів із В'єтнаму (66,6 %) та для вихідців із Бангладеш: *«Проблема в тому, що на батьківщині людей багато, а роботи мало. Вірніше, робота є, а от хорошої роботи немає, її потрібно роками чекати, проходити різні конкурси, дуже важко влаштуватися, зазвичай не менше 10 осіб на місце. А тут все-таки жити краще. Можна заробити...»* (чоловік, 28 років, освіта вища, іммігрант із Бангладеш, без документів на проживання в Україні).

Певна частина опитаних іммігрантів прибула в Україну з метою заснування власного бізнесу, зокрема, таким мотивом керувалися чверть пакистанців, 12,5 % вихідців із Бангладеш та 14,3 % із інших країн Азії та Африки: *«Моя сім'я на батьківщині має фабрику з виготовлення футбольних м'ячів. Для продукції нашої фабрики потрібно було шукати ринки збуту. Спочатку я приїхав до Узбекистану і спробував там відкрити магазин. Але справи йшли погано і я вирішив переїхати до України. Спочатку й тут було важко, проблеми з реєстрацією, багато труднощів і з оформленням документів приватного підприємця. Але згодом я одружився з київською дівчиною, зараз у мене чотири точки на Троєщині...»* (чоловік, 32 роки, освіта вища, іммігрант із Пакистану, громадянин України).

Спонукало до виїзду за кордон також безробіття на батьківщині, що було визначальним мотивом міграції для 25 % вихід-

ців з Бангладеш, 12,5 % – із Китаю. Разом з тим, пошуками роботи пояснили свої переїзди лише 5,4 % – вихідців з Афганістану. Для еміграції з цієї країни визначальними були не економічні мотиви. У пошуках притулку від переслідувань залишила країну походження майже третина опитаних афганців. Високою була частка біженців також серед африканців – 15 % та громадян Іраку – 16,6 %. Крім того, тривалий військовий конфлікт на батьківщині спонукав до зміни країни проживання 43,3 % афганців та 30 % африканців. Зазначена мотивація, що була панівною у 1990-ті роки, нині також зберегла свою актуальність: *«В Афганістані я була домогосподаркою. Чоловік мав продуктовий магазинчик. Із Афганістану виїхали 2004 року, коли чоловік пропав. Просто вийшов із дому і не повернувся. Перед цим убили брата. Коли прийшли американці, таліби нікуди не поділись. Вони просто збрили бороди. Це дуже небезпечні і дуже жорстокі люди. Тоді ми продали будинок і поїхали»* (жінка, 50 років, освіта середня, іммігрантка із Афганістану, без врегульованого статусу).

Тісний зв'язок між економічними та політичними причинами продемонстрував такий мотив міграції, як бажання забезпечити дітям належну освіту, на що вказали 7% респондентів. Зруйнована економіка та деградація системи освіти разом з несхвальним ставленням Талібану, що прийшов до влади в Афганістані у 1996 р., до будь-якого навчання, крім релігійного, і, зокрема, навчання дівчат, призвели до міграції сімей з дітьми, яку лише частково можна кваліфікувати як економічно обумовлену: *«В Афганістані мої дівчатка до школи не ходили. Дома навчалися. Вчили Коран...Але ж цього мало, потрібно і до школи ходити...»* (жінка, 38 років, освіта середня, іммігрантка із Афганістану, громадянка України); *«У мене дві доньки, єдині мої, 19 і 21 рік. Пам'ятаю, як вони були маленькі, як я мріяла, що ось вони школу закінчать, підуть вчитися в університеті. Але в Афганістані вони не довго в школу ходили. Потім багато пропустили, ми ховалися, виїздили...»* (жінка, 45 років, освіта вища, біженка із Афганістану).

Порівняння причин, які спонукали до міграції, виявлених в ході опитувань 2001 та 2007 рр., показує, що основними рушійними силами переміщень є економічні чинники (табл. 2.1.4). Разом з тим, вимушена міграція не поступається еко-

Таблиця 2.1.4

**Розподіл основних респондентів, опитаних у 2001 та 2007 рр. ,
за причинами міграції, %**

Причини міграції	2001	2007
Економічні	38,0	32,0
Возз'єднання сім'ї	11,0	2,0
Пошук притулку	20,0	17,0
Військовий конфлікт	6,0	22,0
Транзит	3,0	1,0
Навчання	22,0	26,0
Усього	100	100

номічній за обсягами. Хоча відсоток тих, хто прибув в Україну в пошуках притулку лишився приблизно однаковим, однак більш ніж втричі збільшилася в порівнянні з 2001 р. частка тих, хто мігрував, рятуючись від військового конфлікту.

Найбільш наочні зміни відбулися в обсягах міграції за сімейними обставинами. Її відносно високий відсоток у 2001 р. пояснювався передовсім прибуттям біженців, які виїжджали цілими сім'ями, хоча шляхи до України у різних членів сімей не завжди були однакові. На сьогодні частка сімейної міграції зменшилася, але вона більшою мірою тепер обумовлена саме возз'єднанням сімей, а точніше, появою шлюбної міграції. Справа в тім, що у сім'ях мігрантів підрастають діти, яких, за звичаєм, треба одружувати на «своїх», тому пару шукають на батьківщині. Особливо це характерно для афганської громади: *«Хлопцям часто наречених із Афганістану привозять, із Пакистану. Він їде до родичів у гості, знайомиться, там справляють весілля. Таких випадків багато»* (жінка, 38 років, освіта вища, біженка з Афганістану). В такий самий спосіб вирішується й шлюбне питання дівчат: *«Восени я збираюся заміж. Моїм чоловіком буде афганець. Він приїде в Україну із Афганістану. Він буде в Україні вчитися. Чоловіка я собі не вибирала. Моєму батькові надійшла пропозиція із Афганістану, її розглянули в нашій сім'ї і спитали моєї згоди. Мені вже 28 років і я погодилась...»* (жінка, 28 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, натуралізована громадянка, середню і вищу освіту здобула в Україні).

До позитивних змін останніх років можна зарахувати зменшення частки транзитних мігрантів – з 3 до 1 %, а також збільшення питомої ваги тих, хто причиною міграції назвав навчання у вузах (з 22 до 26 %), оскільки навчальна міграція є однією з найбільш привабливих форм залучення іноземців, що широко практикується розвинутими державами.

Посилення мотивації, пов'язаної з набуттям освіти, засвідчили не лише дані опитування, а й інформація, отримана під час проведення фокус-груп з іммігрантами: головною причиною приїзду в Україну для абсолютної більшості їх учасників, громадян країн Африки, Азії й Близького Сходу, була можливість одержання якісної й суттєво дешевшої у порівнянні із країнами Західної Європи, освіти. Крім того, оформити необхідні документи і одержати українську студентську візу також легше, ніж у будь-яку країну Західної Європи або США.

Збільшення кількості іноземних студентів, як у складі досліджуваної групи, так і в масштабах Києва і України в цілому, є результатом цілеспрямованої політики щодо міжнародної торгівлі освітніми послугами, яка успішно здійснюється останнім часом в Україні. Зокрема, 2003 р. започаткував свою діяльність Український державний центр міжнародної освіти при Міністерстві освіти і науки України¹. Метою його роботи є популяризація української освіти та залучення іноземних громадян до здобуття вищої освіти в українських вузах, візова підтримка іноземних студентів, легалізація українських дипломів за кордоном. Щороку Центр регулярно влаштовує рекламні освітні виставки в різних країнах світу, в тому числі й в таких країнах, як Камерун, Сирія, Нігерія, Туніс, Індія. З 2007 р. в Сирії, Ірані, Тунісі, Індії та Китаї відкриті представництва МОН України.

Якщо фактори «виштовхування», тобто безробіття, складна економічна ситуація, політична нестабільність та військові конфлікти, спонукали мігрантів до прийняття рішення про виїзд з батьківщини, то вибір ними України як країни призначення визначався певними факторами «притягання», звичайно, якщо не йшлося про випадкове «зависання» на території держави.

Привабливість України для «нетрадиційних» іммігрантів не в останню чергу зумовлена наявністю міграційної мережі, тобто перебуванням тут родичів і знайомих. Цей фактор виявився вирішальним майже для половини опитаних (*табл. 2.1.5*), 40% з

Таблиця 2.1.5

Розподіл основних респондентів за країнами походження і причинами прибуття саме в Україну, % (N=100)

Країни походження	Причини приїзду саме в Україну												Всього
	Мали родичів, знайомих земляків	Мали знайомих українців	Тут легше знайти роботу, зайнятися бізнесом	Тут можна одержати статус біженця	Мали можливість одержати українську візу	Не потребували спеціальних документів для в'їзду	Тут можна жити без документів і дозволів	Спроба транзиту	Направлення на роботу / навчання	Тут можна одержати хорошу / недорого освіту	За порадою знайомих / турфирми / програми студентського обміну	Разом з родиною	
Афганістан	37,8	2,7	2,7	10,8	-	2,7	-	24,3	8,2	-	2,7	8,1	100
Африканські країни	35,0	10,0 0	5,0	-	5,0	-	5,0	15,0	15,0	10,0	-	-	100
Бангладеш	62,5	12,5	-	-	-	-	-	25,0	-	-	-	-	100
В'єтнам	33,3	-	66,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100
Іран	33,3	-	-	-	-	-	-	50,0	-	16,7	-	-	100
Китай	37,5	-	-	-	12,5	-	-	-	-	25,0	25,0	-	100
Пакистан	75,0	-	25,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100
Туреччина	-	-	-	-	-	-	-	-	50,0	50,0	-	-	100
Інші	28,6	-	14,3	-	-	-	-	-	28,5	14,3	14,3	-	100
Усього	40,0	4,0	8,0	4,0	2,0	1,0	1,0	17,0	9,0	7,0	4,0	3,0	100

яких на момент прибуття мали в Україні рідних чи знайомих з числа земляків, 4% – українців, ще 4% скористалися порадами та рекомендаціями близьких людей: *«В Україні вже жили мої батьки і брат. Брат тут учився, одружився з україною. Одразу після падіння режиму Наджибулли вони виїхали на батьківщину дружини, у Черкаси. Потім забрали батьків. До них, в Україну ми й прибули нелегально у 2000 році ...»* (жінка, 35 років, освіта середня, одружена, мати трьох дітей, іммігрантка з Афганістану, громадянка України). Як виявилось, передусім на міграційну мережу спиралися вихідці з Пакистану та Бангладеш, наявністю родичів і знайомих в Україні було обумовлено їх прибуття сюди.

Разом з тим, хоча на початку нового століття в Україні вже сформувалася низка іммігрантських громад і можна було б очікувати, що соціальні зв'язки, які поєднують їх з батьківщиною, сприятимуть посиленню імміграції, але контроль з боку правоохоронних органів, як випливає з інтерв'ю, запобігає використанню міграційних мереж для збільшення прибуття, передусім нелегального: *«Зараз до нас дуже рідко приходять ті, кого затримали спочатку на кордоні, а потім і в Києві, бо вони не мають документів... Але в кого немає ніяких документів і він прибув сюди нелегально, то ми лише можемо їх погодувати, дати притулок на 2–3 ночі та зателефонувати їхнім родичам на батьківщину або в іншу країну, якщо є така можливість. А потім вони самі вирішують свої проблеми. З нелегалами не маємо ніяких справ, у нас своїх проблем вистачає»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Пакистану, громадянин України).

17 % респондентів обрали Україну тому, що її територія зручна для транзиту на шляху до західноєвропейських країн. Такі міркування були особливо характерними для громадян Ірану, а також афганців.

10 % опитаних вважали, що тут можна здобути хорошу освіту, найбільшу зацікавленість в якій виявили громадяни Китаю та Туреччини. Представники молодого покоління, ті, кому на момент проведення дослідження минуло 22–23 роки, здебільшого їхали в Україну здобувати освіту за порадою друзів, які вже вчилися в Україні, чи старших родичів, які ще за радянських часів навчалися в українських ВНЗ.

Враховуючи велику вагу економічної міграції, привабливість України полягала в можливості знайти роботу і заробіток. 8 % опитаних вважали, що тут буде легше, ніж на батьківщині знай-

ти роботу, зайнятися бізнесом. *«...Заробити тут можна, в Росії міліція ганяє, в Білорусі їсти нема чого, а тут і їсти є що і заробити можна потихеньку. В Україні ліберальні закони, можна клопотатися про статус біженця, перебувати тут досить довго» (чоловік, 38 років, освіта середня, іммігрант із ДРК, має лише довідку УВКБ ООН).*

Для 4 % респондентів важливим було те, що в Україні можна одержати статус біженця. Закономірно, що серед цієї групи переважали афганці. 2 % спокусилися можливістю одержанням української візи, а 1 % обрали Україну, бо тут можна жити без документів і дозволів.

Перераховані мотиви вибору України як країни призначення, як свідчать матеріали опитування, були сталими і не залежали від періоду прибуття мігрантів (табл. 2.1.6).

Разом з тим, свідомий вибір України як країни призначення не потрібно переоцінювати. Під час опитування з'ясувалося, що більшість респондентів не мали чіткого уявлення, куди саме і в яку країну вони їдуть. Багато хто ототожнював Україну з Росією та з СРСР. Одночасно, як повідомляли опитані, подорож в Україну для багатьох була чи не єдиною можливістю виїхати із своєї країни чи то з метою одержати вищу освіту, чи то знайти притулок, чи знайти кращі можливості заробітку. Тому найчастіше вибір України був не стільки свідомим чи випадковим, скільки вимушеним.

Незалежно від періоду прибуття, приблизно третина (31 %) із опитаних респондентів, не мали законних підстав для в'їзду на територію України (табл. 2.1.7).

З них 24 % прибули нелегально, 1 % – за фальшивими документами, а для 6 % проблему документів вирішували переправники. Решта опитаних мігрантів (64 %) мали в'їзні візи. Найбільша питома вага тих, хто прибув нелегально, серед вихідців з Афганістану (43,2 %) та країн Африки (30 %). Також нелегально з допомогою переправників та з фальшивими документами прибула чверть опитаних вихідців з Бангладеш і третина іранців. Натомість, вихідці з Китаю, В'єтнаму, Туреччини, Пакистану, Індонезії, Куби, Індії, Йорданії, Палестини використовували можливості легального прибуття до Києва за студентськими, туристичними, робочими та бізнес-візами, а також за приватними запрошеннями.

Таблиця 2.1.6

Розподіл основних респондентів за періодом в'їзду та причинами прибуття саме в Україну, % , (N=100)

Період в'їзду	Причини прибуття саме в Україну												Усього
	Мали родичів, знайомих земляків	Мали знайомих українців	Тут легше знайти роботу, зайнятися бізнесом	Тут можна одержати статус біженця	Мали можливість одержати українську візу	Не потребували спеціальних документів для в'їзду	Тут можна жити без документів і дозволів	Спроба транзиту	Направлення на роботу / навчання	Тут можна одержати хорошу / недорогу освіту	За порадою знайомих / турфірми / програми студентського обміну	Разом з родиною	
До 1991						16,7			83,3				
1991–1998	47,1	5,9	5,9	2,9	2,9	-	2,9	20,6	5,9	-	-	5,9	100
1999–2001	35,0	5,0	10,0	5,0	5,0	-	-	15,0	-	20,0	5,0	-	100
Після 2001	42,0	2,5	10,0	5,0	-	-	-	17,5	5,0	7,5	7,5	2,5	100
Усього	40,0	4,0	8,0	4,0	2,0	1,0	1,0	17,0	9,0	7,0	4,0	3,0	100

Таблиця 2.1.7

Розподіл основних респондентів за країнами походження та наявністю в'їзних документів, % (N=100)

Країни походження	Наявність в'їзних документів			
	Документи не були потрібні	Прибули нелегально	Мали в'їзні візи	Усього
Афганістан	8,1	51,3	40,6	100
Африканські країни		30,0	70,0	100
Бангладеш		50,0	50,0	100
В'єтнам	33,3		66,7	100
Іран		33,0	67,0	100
Китай			100	100
Пакистан			100	100
Туреччина			100	100
Інші			100	100
Усього	5,0	31,0	64,0	100

15 % досліджуваних прибули до України як туристи, зокрема, всі опитані вихідці з Пакистану, кожний п'ятий афганець і майже такий же відсоток іранців, кожний шостий іммігрант з африканських країн. Попри формально легальний в'їзд, переважно йшлося про нелегальну міграцію, оскільки туризм аж ніяк не був метою прибуття. Як правило, туристичні візи в Україну мігранти купували в Узбекистані, Таджикистані або ж Москві. Частина вихідців із африканських країн, особливо із Анголи та Демократичної Республіки Конго, де були дипломатичні представництва Російської Федерації, спочатку одержували туристичні або студентські візи до Росії, а потім у Москві – до України, або ж прибували на українську територію нелегально.

Майже третина респондентів в'їхали в Україну за студентськими візами, зокрема, всі громадяни Туреччини, більшість вихідців з Китаю, (87,5 %), Куби, Йорданії, Палестини (71,4 %), в основному дійсно орієнтованих на навчання.

Хоча студентську візу на момент в'їзду мали й майже половина африканців (45 %), проте в даному випадку переважно йшлося про осіб, які давно втратили статус студентів. Нині це мігранти

більш старшого віку, вони приїхали на навчання ще до СРСР, коли в них на батьківщині велася активна реклама якісної й престижної вищої освіти в країні соціалізму, а також існували спеціальні програми обміну студентами. Вже перебуваючи в Україні, ці респонденти пережили розвал Радянського Союзу й проголошення Україною незалежності, перетворилися із студентів на іноземців із неурегульованим статусом або на біженців.

Найменше навчальний канал прибуття використовувався респондентами, які були вихідцями з Бангладеш (12,5%) та Афганістану (5,4 %).

Як свідчать деякі інтерв'ю, передусім з респондентами із Бангладеш та африканських країн, прибувши за студентськими візами, їхні власники нерідко навчатися в Україні не збиралися, а використовували запрошення вузів лише для в'їзду та легалізації. Маючи завдяки статусу студента законні підстави для перебування в країні, вони починали працювати на міських речових ринках. Поєднання роботи і навчання у вузі було характерним для вихідців з Китаю: *«Я вчуся у магістратурі у Національному лінгвістичному університеті за спеціальністю російська мова і література. Але у мене в Києві є і свій бізнес: маю свідоцтво приватного підприємця і торгую одягом на базарі «Троєщина». Я працюю тільки два дні на тиждень, у вихідні, коли не треба ходити на заняття. У мене є продавець, українська дівчина, вона в основному працює...»* (жінка, 25 років, студентка з Китаю).

Порівняно із 2001 р. серед мігрантів, опитаних у 2007 р., збільшилася частка тих, хто прибув за в'їзними візами, – 55% та 64% відповідно (табл. 2.1.8). Водночас, відсоток нелегального

Таблиця 2.1.8

Розподіл досліджених у 2001 та 2007 рр. груп іммігрантів за характером в'їзних документів, у % (N =370; N=100)

Характер в'їзних документів						
Час дослідження						
2001 р.			Всього	2007 р.		
Документи не були потрібні	Прибули нелегально	Мали в'їзні візи		Документи не були потрібні	Прибули нелегально	Мали в'їзні візи
7,0	38,0	55,0	100	5,0	31,0	64,0

в'їзду зменшився – 38% і 31% відповідно. Це відбулося передусім за рахунок мігрантів, які прибули в останні роки, і свідчить про удосконалення охорони державних кордонів України та покращання візового та імміграційного контролю.

Члени дослідженої групи прибували до України і Києва за різними маршрутами, які залежали від умов і можливостей виїзду із країни походження та способів і організації переїзду. Переважна більшість (56,2 %) досліджених іммігрантів (за винятком вихідців з Ірану, Туреччини) проїздом побували на території Російської Федерації (табл. 2.1.9). Стовідсотково через Російську Федерацію і Москву прибули вихідці із африканських країн, Китаю та В'єтнаму. Чверть опитаних іммігрантів проїздом побували на території країн Центральної Азії (Узбекистану, Туркменістану, Казахстану). Причому через територію Узбекистану проїхали 30,4 % афганців та половина вихідців із Пакистану: *«Їхали через Середню Азію, потім літаком до Москви, потім поїздом до Києва, нелегально...»* (жінка, 35 років, освіта середня, одру-

Табл. 2.1.9

Розподіл досліджених іммігрантів за країнами походження та країнами транзиту на шляху до України, у % (N=100)

Країни походження	Росія	Узбекистан	Казахстан	Туркменістан	Білорусь	Пакистан	Йорданія	Індія	Усього
Афганістан	30,4	30,4	8,7	4,3	–	21,7	–	4,3	100
Африканські країни	–	100	–	–	–	–	–	–	100
Бангладеш	75	–	25,5	–	–	–	–	–	100
В'єтнам	100	–	–	–	–	–	–	–	100
Іран	–	–	–	–	–	–	–	–	100
Китай	100	–	–	–	–	–	–	–	100
Іран	–	–	–	–	–	–	–	–	100
Туреччина	–	–	–	–	–	–	–	–	100
Пакистан	50,0	50,0	–	–	–	–	–	–	100
Інші	50	–	–	–	–	–	50,0	–	100
Усього	56,2	18,8	2,1	4,2	2,0	10,4	4,2	2,0	100

жена, мати трьох дітей, іммігрантка із Афганістану, громадянка України). Казахстан був транзитною країною для чверті іммігрантів із Бангладеш. Значна частина афганців дісталися Києва, побувавши в Пакистані. Деяким опитаним на шляху до України довелося проїхати Йорданію, Білорусь, Індію. Порівняно із результатами дослідження 2001 р. кількість транзитних країн, де побували опитувані до приїзду в Україну, зменшилася більше ніж вдвічі (з 20 до 8 країн), що пов'язано із зменшенням питомої ваги нелегального в'їзду з його заплутаними маршрутами, а також біженства. Мігранти останніх років, які здебільшого користувалися в'їзними візами, у більшості випадків в'їжджали в Україну безпосередньо з країни походження. Сприяв зменшенню транзитних країн на шляху до України й розвиток транспортної мережі.

Аналіз відповідей опитуваних щодо шляхів прибуття дає підстави стверджувати, що своєрідним перехрестям маршрутів іммігрантів до України продовжує залишатися столиця Російської Федерації Москва та столиця Узбекистану Ташкент, куди більшість з них прибували за в'їзними візами. Маршрут через Туркменістан, Російську Федерацію та Білорусь, незважаючи на значне посилення імміграційного контролю на східному та північному кордонах України, продовжують використовувати переправники для нелегального транспортування до України іммігрантів із Афганістану.

Як свідчать дані опитування, найважливішим джерелом інформації для членів дослідженої групи у прийнятті рішення про можливість імміграції та подальшого облаштування в Україні та Києві були наявні тут громади співвітчизників, серед яких вони мали членів сім'ї, близьких родичів та знайомих (табл. 2.1.10).

Більшість опитаних (43 %) саме від них отримали відомості про можливості переїзду, більше того, саме вони почасти його ініціювали: *«Коли прийшли таліби, ми з дому не виходили, не могли спати. Вирішили все продати, заплатити людям, які допомагали у виїзді, і їхати. Ми продали квартиру, аптеку (я працював у лікарні і мав також свою аптеку), заплатили 10 тис. доларів за нас чотирьох і поїхали. Мій брат і батьки вже сім років жили в Україні. Вони знали, як нам важко і весь час дзвонили, умовляли все кинути і тікати»* (чоловік, 45 років, освіта вища, іммігрант з Афганістану, громадянин України). Інформація про можливість

Табл. 2.1.10

Розподіл іммігрантів за країнами походження та джерелами інформації про можливість прибуття до Києва, у % (N=100)

Країни походження	Джерела інформації										Усього
	Родичі, друзі у країні походження	Родичі, співвітчизники, які проживають в Україні	Знайомі українці	Ділові партнери	Організатори міграції	Туристичні агенції	Офіційна влада	ЗМІ	Програма студентського обміну	Роботодавець	
Афганістан	18,9	40,5	-	-	29,8	-	10,8	-	-	-	100
Африканські країни	10	60	10	-	-	-	15	5	-	-	100
Бангладеш	12,5	62,5	-	-	25	-	-	-	-	-	100
В'єтнам	33,3	-	-	66,7	-	-	-	-	-	-	100
Іран	-	33,3	-	-	33,3	16,7	-	-	16,7	-	100
Китай	37,5	25	12,5	-	-	-	-	-	12,5	12,5	100
Пакистан	-	100	-	-	-	-	-	-	-	-	100
Туреччина	-	-	-	-	-	-	-	50	50	-	100
Інші	14,3	28,5	14,3	-	-	-	14,3	-	14,3	14,3	100
Усього	17	43	4	4	15	1	8	2	4	2	100

в'їзду, легалізації, працевлаштування та подальших перспектив, яка надходила від співвітчизників, що вже певний час проживають в Україні, була вирішальною для вихідців із Пакистану, Бангладеш, африканських країн, нею керувалися понад 40% опитаних мігрантів з Афганістану.

Для 4% необхідна інформація надійшла від знайомих українців, стільки ж опитаних отримали її від ділових партнерів в Україні.

Від офіційної влади інформацію про можливості переїзду отримали передусім ті, хто прибув ще до 1991 р. (8 %).

17 % досліджених респондентів були поінформовані про можливість виїзду в Україну родичами та друзями у країні походження. В ряді випадків вона надходила від тих, хто мав власний досвід перебування чи навчання в Україні. Однак, оскільки така інформація здебільшого будувалася на враженнях ще радянських часів, вона нерідко була застарілою, створювала дещо ідеалізований образ країни призначення: *«Земляки на батьківщині, які колись вчилися у СРСР, казали, що Україна, це та ж сама Європа, і добиратись туди простіше...»* (чоловік, 42 роки, освіта середня, іммігрант із ДР Конго, має довідку УВКБ ООН). Інша частина інформаторів в країні походження мала відношення до як легального (навчання, працевлаштування), так і нелегального виїзду за кордон, тобто надання певних послуг. На інформацію родичів та друзів в країні походження покладалися при плануванні поїздки в Україну переважно вихідці з Китаю (37,5 %) та В'єтнаму (33,3 %).

Організатори міграції, передусім нелегальні посередники, надали інформацію про можливості переїзду 15 % опитаних. Нерідко вона носила присмак реклами їхніх «послуг»: *«Люди, які вивозили нас із Афганістану, розповідали, що в Україні можна одержати статус біженця, що тут спокійно і можна непогано влаштуватись»* (жінка, 32 роки, освіта незакінчена середня, біженка з Афганістану). Від організаторів міграції про можливість переїзду до України дізналися третина опитаних вихідців із Ірану та Афганістану, чверть іммігрантів із Бангладеш.

4% респондентів отримали інформацію від фірм, які займаються організацією навчання за кордоном, 2% – від роботодавців, 1% – від туристичних агенцій. Значення ЗМІ було несуттєвим – 2%.

Таблиця 2.1.11

**Розподіл основних респондентів, опитаних у 2001 та 2007 рр. ,
за джерелами інформації про можливість прибуття в Україну, %**

Джерела інформації	2001	2007
Члени сім'ї, родичі	19,0	–
Родичі, друзі у країні походження	–	17,0
Знайомі земляки	49,0	–
Родичі, земляки, які проживають в Україні	–	43,0
Знайомі українці	2,0	4,0
Ділові партнери	3,0	4,0
Організатори міграції (у т. ч. роботодавці, ВНЗ)	7,0	21,0
Офіційна влада	18,0	8,0
ЗМІ	2,0	2,0
Усього	100	100

Якщо порівняти джерела інформації, на які спиралися мігранти, відповідно до даних двох опитувань (табл. 2.1.11), то на першому місці і в 2001 і в 2007 р. виявляться родичі та особисто знайомі мігрантам люди: 73% і 68% відповідно. Однак, структура цих осіб, хоча і не суттєво, але змінилася на користь знайомих українців, ділових партнерів, що свідчить про поступове розгалуження та урізноманітнення міграційних мереж. Характерним є також те, що у два з половиною рази зросла частка мігрантів, які отримали інформацію про еventуальний переїзд від представників, так би мовити, міграційного бізнесу як легальних, так і нелегальних. Це вказує на зростання організованого елемента в міграційному процесі. Водночас, роль держави у спрямуванні міграційних переміщень зменшилася: тих, хто отримав інформацію про можливості міграції від офіційної влади у 2007 р. було вдвічі менше, ніж у 2001 р.

Зрозуміти механізми міждержавних переміщень дають змогу не стільки джерела інформації про них, скільки список суб'єктів, які надають при переїзді конкретну допомогу. Як показало опитування, майже чверть респондентів при організації переїзду покладалася лише на власні сили. Разом з тим, третина мігрантів (32%) для того, щоб потрапити в Україну, скористалися допомогою родичів і знайомих. Вона полягала у купівлі ту-

ристичних путівок і віз, нових документів, що посвідчували особу, сприянні у реалізації майна тощо. Якщо ж у міграційні мандри з метою заробітку і надією на можливість у майбутньому матеріально підтримувати родину вирушав хтось із її молодих членів, то допомога полягала у фінансуванні переїзду, легально-го чи нелегального.

Десята частина опитаних скористалася допомогою родичів і земляків, які вже проживали в Україні. Ця допомога полягала в оформленні запрошення, пошуку житла, легалізації та працевлаштуванні.

18 % респондентів зазначили, що допомогу у переїзді їм надали переправники нелегальних мігрантів, які, будучи зацікавлені в «клієнті», брали на себе те, що в інших випадках робили родичі і знайомі, тобто сприяли в оформленні документів, продажу майна тощо.

Якщо допомога родичів і знайомих була важливою для всіх мігрантів, незалежно від походження, то послугами переправників скористалися третина вихідців з Афганістану (35,1 %) та Ірану (33,3 %), кожний четвертий мігрант з Бангладеш, деякі вихідці з африканських країн.

Таким чином, отримані під час опитування дані щодо періодів, причин, обставин в'їзду в Україну свідчать, по-перше, що характер імміграції змінився, зокрема, набув більш організованого характеру.

По-друге, що загальні її обсяги лишилися незначними, понад те, зменшилися. Так, зменшення чисельності співвітчизників упродовж часу свого проживання в Києві відзначили 45% мігрантів, зокрема, 75 % пакистанців, 2/3 афганців, половина африканців та вихідців з Бангладеш (табл. 2.1.12). Натомість, громадяни Китаю, В'єтнаму, Туреччини здебільшого вважали, що чисельність іммігрантів з відповідних країн зростає. Це ще раз підтверджує, що водночас із зменшенням інтенсивності імміграції «нетрадиційних» іммігрантів в Україну, певних змін зазнав її склад та характер: меншою мірою, ніж раніше, імміграція цієї категорії іноземців пов'язана із політичними причинами, біженством, а також нелегальним прибуттям, що виявилось у зменшенні чисельності вихідців з Пакистану, Афганістану та Африканських країн; натомість зростає частка іммігрантів, які прибувають з трудовою (еко-

Таблиця 2.1.12

**Думка основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр.,
щодо інтенсивності імміграції співвітчизників до Києва
впродовж часу їхнього перебування в Україні, %**

Країни походження	Чисельність співвітчизників у Києві:									
	Збільшилася		Зменшилася		Залишилася незмінною		Важко сказати		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	7,8	8,1	70,1	62,2	9,1	10,8	13,0	18,9	100	100
Африканські країни	-	10,0	98,0	55,0	-	20,0	2,0	15,0	100	100
Бангладеш	-	50,0	-	25,0	-	25,0	-	-	-	100
В'єтнам	32,4	100	19,0	-	27,0	-	21,6	-	100	100
Іран	-	16,6	100	33,3	-	16,6	-	33,3	100	100
Китай	8,3	62,5	16,7	12,5	-	-	75,0	25,0	100	100
Пакистан	15,4	25,0	38,5	75,0	15,4	-	30,8	-	100	100
Туреччина	-	100	50,0	-	-	-	50,0	-	100	100
Інші	-	22,2	52,0	33,3	30,0	-	18,0	44,4	100	100
Усього	10,0	26,0	60,0	45,0	12,0	11,0	18,0	18,0	100	100

номічною) та навчальною метою, що типово для громадян В'єтнаму, Китаю, Туреччини тощо.

2.2. Соціально-демографічні характеристики іммігрантів

Етнічний та релігійний склад дослідженої іммігрантської групи відзначається різноманітністю, оскільки вони є вихідцями із країн із поліетнічним та поліконфесійним складом населення. Етнічна належність вихідців із Афганістану, як і в 2001 р., представлена найбільш чисельними етнічними групами, які прожи-

вають у країні, та відповідає характеру етнічної дискримінації на батьківщині, особливо в роки правління режиму Талібан. Тому найбільше серед афганських іммігрантів таджиків (67,6%), які в Афганістані складають другу за чисельністю етнічну групу. Представники пуштунів, найбільшої етнічної групи Афганістану, складають близько третини. Решта – це узбеки (3,8,9%) та хазарейці (1%). Останні, в силу історичних традицій, належать до найбільш дискримінованої етнічної групи населення. Домінування таджиків, очевидно, пов'язано з тим, що представники цієї групи, найбільш урбанізованої та освіченої, складали більшу частину державного апарату і в роки комуністичного режиму, і під час перебування при владі моджахедів, тому після їх падіння були змушені покинути країну. Після приходу до влади Талібану національні лідери таджиків разом із представниками національних лідерів узбеків, увійшли до складу Північного альянсу, який розпочав збройну боротьбу з режимом, що в черговий раз посилювало еміграцію представників відповідних етнічних груп.

2,7% від дослідженої групи складають пенджабі (вихідці із Пакистану), 4,4% – бенгальці (іммігранти із Бангладеш). Курди (1,5%) та перси (4,0%) походять із Ірану. Араби становлять 4,4%, половина з них є вихідцями із країн Близького Сходу (Палестини, Саудівської Аравії, Йорданії), решта – із країн Магрибу (Марокко, Тунісу, Алжиру). Африканські етноси у дослідженій групі представлені баконго (3,3%), муконго (5%), банту (1%), та йоруба (1,1%), які походять із Демократичної Республіки Конго, Анголи, Республіки Конго та Нігерії відповідно.

Вихідці із Китаю, В'єтнаму, Індонезії, Туреччини та Куби ідентифікували себе як китайці (4,4%), в'єтнамці ((5,5%), індонезійці (2,2%), турки (1,1%), кубинці (0,5%). Туркмени (0,5%) та азербайджанці (1%) були вихідцями із Ірану та Афганістану.

Більшість членів досліджуваної іммігрантської групи є мусульманами (71,13 %), оскільки походять із тих африканських та азійських країн, де домінуючою релігією є іслам (рис. 2.2.1). Це переважно – суніти (56,3 %), вихідці із Афганістану, Пакистану, Бангладеш, Марокко, Тунісу, Алжиру, Туреччини, Індонезії. Мусульмани-шіїти, які становлять 14,8 % опитаних, походять із Афганістану. Християни-католики (7,7 %) переважають серед вихідців із Анголи, а християнство протестантського зразка (6,6 %) сповідують вихідці із Ірану та Демократичної Республіки

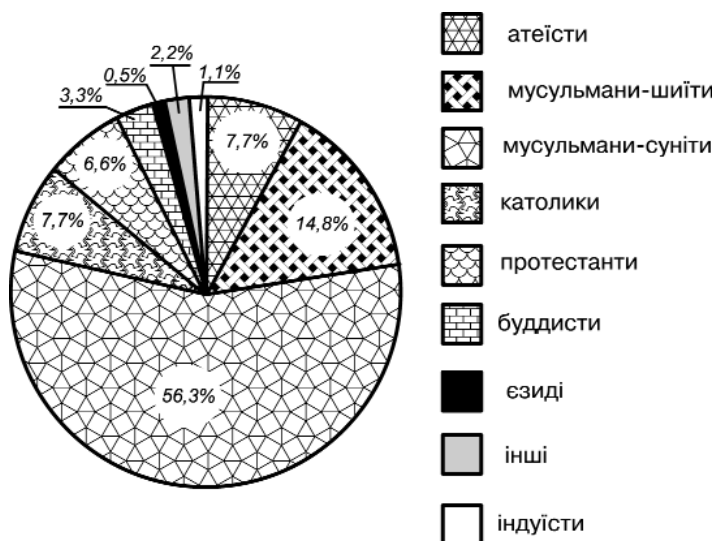

Рис. 2.2.1. Релігійна приналежність членів мігрантських домогосподарств, обстежених у 2007 р., % (N= 183)

Конго. Буддизм (3,3 %) є релігією вихідців з В'єтнаму, а індуїзм (1,1 %) – з Індії. Послідовниками релігії єзиді є мігранти з Ірану, переважно етнічні курди. Атеїстами вважають себе 7,7 %. Стовідсотково ідентифікують себе атеїстами мігранти з Китаю та половина – з В'єтнаму. Найменше атеїстів серед афганців, а серед вихідців з інших країн Азії та Африки їх взагалі немає.

У порівнянні з результатами опитування 2001 р., серед опитаних мігрантів відсоток атеїстів, який тоді становив 10 %, практично не змінився. Приблизно незмінною залишилася також частка християн (у 2001 р. вона становила 13 %). Водночас, дещо зросла питома вага мусульман (за рахунок того, що серед мігрантів у 2007 р. не трапилися зороастрійці, сікхи та конфуціанці).

Деякі респонденти повідомили, що уже перебуваючи в Україні змінили віросповідання. В основному це був перехід від ісламу до християнства протестанського зразка. Передовсім йдеться про вихідців з Ірану. Однак, таких випадків небагато. Водночас, частина іммігрантів, одружених з українками (20 %), зазначали,

що дружини-християнки на їх вимогу або ж добровільно, перейшли у мусульманство. Найчастіше це відбувалося у сім'ях пакистанців. Однак зміна віросповідання дружиною не була особливо поширеною, тим більше обов'язковою. Відповідне рішення залежало як від стосунків подружжя, так і від особистого ставлення до релігії. Тому у сім'ях афганців, передусім тих, які прибули до Києва ще у радянські часи і мають вищу освіту, здобуту в Україні або на батьківщині і подеколи вважають себе атеїстами, та мусульман-африканців такі випадки не зафіксовані. Дві світові релігії у таких змішаних сім'ях функціонують переважно на рівні звичаєвому і цілком мирно співіснують: *«Я мусульманин, у нас в Афганістані всі мусульмани. Моя дружина родом із України, вона православна. Я поважаю її віру, а вона поважає мою. В сім'ї у нас святкують як православні свята, так і мусульманські. Наші діти, які народились в Афганістані, хрещені у мечеті, а ті, які в Україні, – у православній церкві. Коли вони виростуть, хай самі вибравуть, ким їм бути – православними чи мусульманам»* (чоловік, 56 років, освіта вища, іммігрант з Афганістану, одружений з українкою, натуралізований громадянин України).

У іммігрантській групі переважали чоловіки (60 %), жінки становили 40 % (табл. 2.2.1), тоді як в населенні міста (табл. 2.2.3) чоловіки становлять 46 %, а жінки – 54 %.

Найбільша питома вага жінок серед вихідців із Афганістану (49 %) та В'єтнаму (40 %). Приблизно однакова кількість чоловіків і жінок серед мігрантів з Китаю, Ірану. Водночас, повністю чоловічим виявився склад респондентів, які прибули з Пакистану, Бангладеш, Туреччини. Такий статевий склад мігрантів відображає як національно-культурні традиції, за якими проблема утримання сім'ї та пошук заробітку (в тому числі й за кордоном) належать до обов'язків чоловіків, так і характер міграції з певних країн: вимушений, коли рятуються цілими сім'ями, та економічний, коли на заробітки їде передовсім молодий чоловік.

Порівняно з 2001р., питома вага жінок серед мігрантів зросла, а чоловіків зменшилася (табл. 2.2.2). Це можна розглядати як вияв тенденції до фемінізації міжнародних міграційних процесів, що є однією з ознак сучасних міжнародних міграцій, а також як інтенсифікацію процесу возз'єднання сімей².

86 % іммігрантів у дослідженій групі – це особи працездатного віку. Молодші за працездатний вік становлять 12 %, а особи

Таблиця 2.2.1

Розподіл членів домогосподарств мігрантів, обстежених у 2007 р., за країнами народження та статтю, % (N=183)

Країни народження	Стать		Усього
	Чоловіки	Жінки	
Афганістан	51,4	48,6	100
Африканські країни	85,7	14,3	100
Бангладеш	100	-	100
В'єтнам	40,0	60,0	100
Іран	60	40	100
Китай	50,0	50,0	100
Пакистан	100	-	100
Туреччина	100	-	100
Інші	80,0	20,0	100
Усього	60,0	40,0	100

Таблиця 2.2.2

Розподіл членів домогосподарств мігрантів та населення Києва за статтю та віком, обстежених у 2001 та 2007 рр., %

Вікові групи	2001				2007			
	Іммігранти (N=370)		Кияни (2606716)		Іммігранти (N=183)		Кияни (2676789)	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
	73 %	27 %	47 %	53 %	60 %	40 %	46 %	54 %
З них:								
У віці молодшого за працездатний	12 %		15 %		12 %		13.4 %	
Працездатні	84 %		64 %		86 %		66.4 %	
Старші працездатного віку	4 %		21 %		2 %		20.2 %	

Джерело: Київ у цифрах 2000: Статистичний довідник/Державний комітет статистики України. Київське міське управління статистики. – К., 2001. – С. 159; Статистичний щорічник м. Києва за 2006 рік/Головне управління статистики у м. Києві. – К., 2007.

старші за працездатний вік – лише 2 %, тоді як серед киян кожний п'ятий мешканець міста є старший за працездатний вік. Таким чином, серед мігрантів приблизно однаковий відсоток дітей та підлітків, проте суттєво менший – осіб старшого віку, внаслідок чого питома вага працездатних є значно вищою.

Така вікова структура загалом характерна для будь-якого міграційного потоку, передовсім трудового спрямування. Вищою частка непрацездатних є лише у потоці біженців. Тому неповнолітні діти – члени обстежених домогосподарств мігрантів, які прибули в Україну разом з батьками, були вихідцями з Афганістану та Анголи, а особи старші працездатного віку – виключно афганці.

Розглянута вище вікова структура респондентів впливає на середній вік іммігрантів, які були членами обстежених домогосподарств. Він становив лише 29,5 років, тоді як вік середньостатистичного киянина – 38,4 роки, тобто майже на 10 років старше. У 2001 р. ці показники становили 30 років і 41 рік відповідно. Таким чином, іммігрантський загаль дещо помолодшав, що, очевидно, пов'язано із збільшенням в імміграційному потоці навчальної міграції. Якщо зважати при розрахунках ще й на дітей мігрантів, які народилися в Україні, які, за визначенням, уже є місцевими уродженцями, але одночасно й членами іммігрантських родин, то середній вік мігрантів буде ще меншим.

Наймолодшими серед опитаних були вихідці із Туреччини, середній вік яких 23 роки, найстаршими – вихідці з африканського континенту, середній вік – 34 роки. У іммігрантів з Афганістану та Пакистану середній вік становив 31 рік, Бангладеш – 30, Ірану – 28, Китаю та В'єтнаму – 25 років.

Із віковими характеристиками мігрантів корелюється їхній шлюбний стан. Понад половина повнолітніх мігрантів (52,8 %), інформація про яких була зібрана, не одружені. Одинаками є всі вихідці з Туреччини, дві третини іммігрантів із африканських країн (66,7 %), Китаю та Бангладеш (62,5 %), 60% вихідців з В'єтнаму та половина іммігрантів з Афганістану (51,6 %). Найменше одинаків серед вихідців із Пакистану.

У шлюбі проживають 42,3 % членів групи опитуваних. Більшість шлюбів офіційно зареєстрована, у цивільному шлюбі проживає лише 4,9 % прибулих. Серед опитаних трапилися також вдови і вдівці (3,1 %) та розлучені (1,8 %). Слід зазначити,

що всі розлучені іммігранти, це чоловіки, які були одружені із громадянками України. Винятком є лише одна розлучена іммігрантка із Демократичної Республіки Конго, яка була одружена із земляком. Як свідчать результати проведених інтерв'ю, серед респондентів не було таких, які б уклали фіктивні шлюби.

Для мігрантів-одинаків, як виявилось під час спілкування з ними, характерні дві основні шлюбні стратегії. Частина неодружених респондентів-чоловіків не мали планів на одруження в Україні, оскільки не планували залишатися тут у майбутньому. На їхню думку, перебратися до однієї з європейських країн, або до Канади чи США без сім'ї набагато легше. Крім того, одруження, але вже в країні, куди вони б хотіли переїхати, може бути одним із способів легалізації, тому немає сенсу втрачати такий шанс і створювати сім'ю в Україні. Така стратегія поширена передусім серед вихідців із країн, для яких характерна тимчасова трудова міграція, тобто В'єтнаму та Китаю, а також громадян держав, що є постачальниками значних контингентів нелегальних мігрантів. Проте, шлюбна стратегія іншої групи респондентів мала прямо протилежне спрямування: шлюб з громадянками України був для них засобом кращої адаптації до чужого середовища, шляхом до легалізації, налагодження нормального життя. Така стратегія характерна для вихідців з Пакистану, Бангладеш, африканських країн.

Тому кожний п'ятий з одружених мігрантів, охоплених обстеженням, проживав у шлюбі із громадянкою України. Змішані шлюби укладали лише чоловіки, жодного випадку, коли б жінка-іммігрантка вийшла заміж за уродженця України під час дослідження не зафіксовано. Це зумовлено передусім національними традиціями: *«...ми мусульмани, у нас хлопці можуть одружитися з дівчиною будь-якої віри. А от дівчатам вийти заміж за чужого не можна. Навіть якщо мусульманин, все одно за свого, за чужого не можна. Можливо, дівчатка й мають собі щось на думці, тим більше, що вони живуть тут, разом із хлопцями вчать в школі, але вони розуміють, що сім'я буде проти» (жінка, 38 років, освіта вища, біженка з Афганістану).*

Цікавим моментом є те, що перебування в Україні призводить до змішаних шлюбів також між мігрантами з різних країн та континентів, хоча таких випадків й небагато: *«У 2002 р. на ринку «Троєщина» я познайомився із жінкою із В'єтнаму. Вона живе в*

Україні з 1989 р., теж працювала на «Троєщині», була приватним підприємцем, торгувала футболками та спортивними костюмами. Незабаром ми одружились. У 2004 р. у нас народилась донька, їй зараз 3,5 роки. Я нігерієць, дружина в'єтнамка, а дитина у нас українська» (чоловік, 43 роки, освіта вища, іммігрант з Нігерії, має посвідку на проживання).

Більшість опитаних іммігрантів із Афганістану, африканських країн та Близького Сходу, які одружені з українками, прибули до Києва ще до 1991 р. на навчання за державним направленням і познайомились зі своїми майбутніми дружинами ще навчаючись в українських вишах.

В середньому іммігрантське домогосподарство складалося з 2,46 (у 2001 р. – 2,35) особи. Іммігранти-одинаки становили більше половини (54 %) досліджених домогосподарств мігрантів, тоді як аналогічний показник серед киян удвічі менший – 23 %. Іммігрантські домогосподарства, де проживало дві особи, становили 6 %, серед киян їх було у чотири рази більше – 24 %. Найбільш поширеними у досліджуваній групі були домогосподарства із трьох (14 %) та чотирьох (10 %) осіб. Переважно це були подружні пари, які мали одну або дві дитини. Домогосподарства, де проживали 5, 6, 7, 9 осіб становили відповідно 7 %, 4 %, 3 % та 2 %, причому всі домогосподарства, у складі яких було 5 і більше членів, походили з Афганістану, що пояснюється сімейним характером міграції з цієї країни та традиціями багатодітності.

Внаслідок вікових характеристик, статевого складу та шлюбного стану мали у своєму складі неповнолітніх дітей лише 38 % обстежених домогосподарств мігрантів. У більшості з них (55 %) підросла одна дитина, у чверті – по двоє, у 13 % – по троє, у 3 % – по четверо, а 5 % іммігрантських сімей мали по п'ятеро дітей. Якщо серед досліджених іммігрантів діти були у кожному другому домогосподарстві, то у киян діти виховуються лише в кожному третьому домогосподарстві, а в чотирьох домогосподарствах із п'яти – одна дитина. Троє і більше дітей мають лише три тисячі київських сімей.

Найбільша частка домогосподарств з дітьми характерна для вихідців із Афганістану, що зумовлено культурними і релігійними традиціями та сімейним характером міграції афганців до Києва протягом останніх 16 років. Разом з тим, 41 % афганських домогосподарств дітей не мали. Також немає дітей у 70 % домо-

господарств, створених вихідцями із африканських країн, а у тих, де проживають неповнолітні діти, їх не більше двох. Лише в одному домогосподарстві вихідця із Анголи виховується четверо дітей. У домогосподарствах вихідців із країн Близького Сходу, Пакистану та Бангладеш, для яких на батьківщині висока народжуваність традиційна, виховується не більше двох дітей. Зовсім немає дітей у досліджених домогосподарствах іммігрантів із Китаю і Туреччини.

У середньому в одному іммігрантському домогосподарстві виховувалося менше двох дітей (1,8). Цей показник у порівнянні з даними опитування 2001 р. зменшився (тоді в середньому припадало по 2 дитини на одне іммігрантське домогосподарство з дітьми), що відображає як помолодшання імміграції, так і наближення демографічної поведінки мігрантів до такої, яка характерна для місцевого населення.

Із загального числа дітей (66 осіб), які виховувалися в домогосподарствах мігрантів, половина народжені у Києві та Україні. Найбільше домогосподарств, які мають дітей, що народилися в Україні, були створені вихідцями із Афганістану. Варто зазначити, що ті афганські домогосподарства, які мають дітей, народжених в Україні, здебільшого виховують лише одну дитину (80 %), а решта – не більше двох. З числа домогосподарств, створених у Києві вихідцями із африканських країн, де є діти, народжені в Україні, 60 % також мають лише одну дитину. Таким чином, для іммігрантів, які походять з країн Азії та Африки із традиційно високим рівнем народжуваності, в новому соціально-культурному оточенні не характерні багатодітні сім'ї.

Порівняно із результатами дослідження 2001 р. (табл. 2.2.3), у 2007 р. серед обстежених домогосподарств мігрантів зріс відсоток домогосподарств без дітей та зменшився з дітьми до 18 років. Серед домогосподарств, які мають неповнолітніх дітей, збільшилася частка тих, які мають одну дитину і одночасно зменшилася частка тих, які мають двоє дітей, проте дещо зросла питома вага сімей з трьома і більше дітьми.

Більшість досліджених респондентів на батьківщині були міськими жителями (табл. 2.2.4). При цьому в столиці мешкали практично половина з них (49,7%), жителі великих міст становили 26,8 %, маленьких містечок – 18 %. Вихідцями із сільської місцевості виявилось лише 5,5 % респондентів.

Таблиця 2.2.3

Розподіл обстежених у 2001 та 2007 рр. домогосподарств мігрантів за наявністю та кількістю дітей

	2001	2007
Всього домогосподарств	233	100
Середній розмір домогосподарств, осіб	2,35	2,46
Відсоток домогосподарств без дітей	59,2	62,0
Відсоток домогосподарств з дітьми до 18 років	43,8	38,0
З них мають (%):		
одну дитину	50.0	55.0
двоє дітей	32.0	24.0
троє і більше дітей	18.0	21.0

Вихідці із села зустрічалися тільки серед респондентів із Афганістану, Бангладеш та африканських країн. Зовсім не було сільських жителів з-поміж іммігрантів із Китаю, В'єтнаму, Туреччини, Пакистану, Ірану.

Якщо порівняти структуру населених пунктів, де проживали мігранти до переїзду в Україну, за даними дослідження 2001 та

Таблиця 2.2.4

Розподіл членів обстежених домогосподарств мігрантів за країнами народження та типами поселень проживання на батьківщині, % (N=183)

Країни народження	Тип поселення				Усього
	Сільська місцевість	Маленьке місто	Велике місто	Столиця	
Афганістан	7,6	8,6	20,0	63,8	100
Африканські країни	4,7	19,1	28,6	47,6	100
Бангладеш	12,5	37,5	37,5	12,5	100
В'єнам	-	80,0	20,0	-	100
Іран	-		30,0	70,0	100
Китай	-	12,5	75,0	12,5	100
Пакистан	-	20,0	40,0	40,0	100
Туреччина	-		50,0	50,0	100
Інші	-	50,0	50,0		100
Усього	5,5	18,0	26,8	49,7	100

2007 рр., виявиться, що серед них відносно зросла кількість жителів великих міст і зменшилась кількість вихідців із сільської місцевості. Більшою також стала частка вихідців із столиць (з 43 % до 49,7 %).

Домінування городян і, зокрема, столичних жителів, позначилося на освітніх характеристиках досліджуваної групи, в якій більше третини (35,6%) мали вищу освіту. Були серед респондентів також особи із вченим ступенем (кандидат історичних наук, виходець із Китаю), а також двома вищими освітами. Середню школу, гімназію або ліцей закінчили 36,9 %. Військову та середню спеціальну освіту мали 11,3 %. Початкову освіту мали лише 10,8 % досліджених іммігрантів (усі вихідці із Афганістану). Стовідсотково мали вищу освіту вихідці із Пакистану, 62,5 % іммігрантів з Китаю (табл. 2.2.5).

Порівняно з даними дослідження 2001 р., частка респондентів з вищою освітою зросла (з 27,8 % до 35,5 %), а тих, які закінчили середню школу, гімназію чи ліцей зменшилася (з 52,3 % до 36,9 %). Водночас, серед іммігрантів збільшилася питома вага осіб, які закінчили тільки початкову школу (з 5,5 до 10,6 %). Це

Таблиця 2.2.5

**Розподіл іммігрантів, старше 18 років,
за країнами походження та рівнем освіти, % (N=150)**

Країни походження	Освіта								Усього
	Початкова	Середня школа	Гімназія, ліцей	Професійна	Військова	Середня спеціальна	Вища шко-ла	Інша	
Афганістан	21,4	22,9	4,3	-	7,1	4,3	34,3	5,7	100
Африканські країни	-	35	15	10	-	10	30	-	100
Бангладеш	-	50	-	-	-	-	50	-	100
В'єтнам	-	40	-	20	-	40	-	-	100
Іран	-	25	25	-	-	25	25	-	100
Китай	-	-	37,5	-	-	-	62,5	-	100
Пакистан	-	-	-	-	-	-	100	-	100
Туреччина	-	-	50	-	-	-	50	-	100
Інші	-	50	-	-	-	-	50	-	100
Усього	10,6	28,4	8,5	2,8	3,5	7,8	35,5	2,8	100

відбулося за рахунок імміграції останніх років, перш за все з Афганістану, де система освіти повністю зруйнована. Хоча й нечисленні, іммігранти з цієї країни новітнього періоду часто не мають жодної освіти, на відміну від високоосвічених афганських біженців, які становили більшість прибулих у 1990-ті рр. і складають кістяк афганської громади в Україні.

Освітній рівень чоловіків цілком очікувано виявився вищим, ніж у жінок. Однак рівень освіти жінок так само є достатньо високим: вищу освіту мали 38 % респондентів-чоловіків та чверть – жінок. Серед тих, хто навчався в Україні і має вищу освіту, чоловіки становили 68 %, а жінки – 33,3 %. Водночас, лише початкову освіту мають 22 % жінок-іммігранток і лише 11% чоловіків, тобто вдвічі менше. Питома вага осіб із середньою освітою для обох статей в цілому однакова (середню освіту мали 25 % жінок і 28 % чоловіків).

Таким чином, по-перше, освітній рівень та досвід попереднього проживання у великих містах створює міцну основу успішної адаптації іммігрантів у Києві. По-друге, він заперечує усталений стереотип щодо того, що більшість чужинців, які прибувають в Україну, є малоосвіченими вихідцями із сільської місцевості країн, що розвиваються. Разом з тим, освітні характеристики мігрантів відрізняються залежно від країни походження, статі, часу прибуття.

Високий рівень здатності до адаптації в українське суспільство опитаних іммігрантів зумовлений також тим, що більше третини (36%) в різний час навчалися в Україні, з них три чверті у вищих навчальних закладах та військових училищах. Серед респондентів були випускники Донецького гірничого інституту, Інституту інженерів цивільної авіації, Харківського сільськогосподарського інституту, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Київського політехнічного інституту, Київського інституту легкої промисловості, Запорізького медичного інституту, Інституту економіки і права «Крок» та ін.

Всі респонденти, хто навчався у вищих навчальних закладах та військових училищах, мають відповідні дипломи.

2,7 % іммігрантів, про яких зібрано інформацію, навчалися в Україні в гімназіях та ліцеях, а 19,4% – у середніх школах, здебільшого неповнолітні діти, які прибули з батьками із Афганістану та африканських країн.

Таблиця 2.2.6

Розподіл іммігрантів за країнами походження та основним заняттям на батьківщині, % (N=183)

Країни походження	Основне заняття на батьківщині										Усього
	Наймані робітники	Службовці/спеціалісти	Військові	Торговці	Підприємці	Безробітні	Студенти	Школярі	Діти дошкільного віку	Пенсіонери/домогосподарки	
Афганістан	0,9	22	8,5	2,9	4,8	3,8	3,8	22,9	19	11,4	100
Африканські країни	14,3	9,5	-	24	4,8	4,8	23,8	19	-	-	100
Бангладеш	25	12,5	-	-	25	12,5	12,5	12,5	-	-	100
В'єтнам	20	40	10	-	-	-	20	10	-	-	100
Іран	-	-	-	10	30	-	20	20	-	20	100
Китай	12,5	37,5	-	-	-	-	37,5	12,5	-	-	100
Пакистан	-	-	-	-	-	-	60	20	20	-	100
Туреччина	-	-	-	-	-	-	50	50	-	-	100
Інші	-	10	-	-	20	-	20	30	20	-	100
Усього	5,5	19,0	5,5	4,9	7,1	3,8	12,6	20,8	13,1	7,6	100

Віковій, поселенській структурі та освітньому рівню опитаних іммігрантів відповідала структура їх зайнятості на батьківщині (табл. 2.2.6).

Переважна більшість з них в країнах походження були: школярами (20,7 %), дітьми дошкільного віку (13 %) та студентами (12,5 %). Кожний п'ятий працював спеціалістом/службовцем (19 %). Решта були безробітними (3,8 %), найманими робітниками (5,5 %), мали власний бізнес (7,1 %), займалися торгівлею (5 %), були домогосподарками (7,6 %). На момент виїзду з батьківщини найбільше школярів, дітей дошкільного віку та домогосподарок було серед афганських іммігрантів, тоді як серед прибулих із Китаю, В'єтнаму, Туреччини, африканських країн їх не було зовсім.

Висновки

Передумови для появи у Києві «нетрадиційних» іммігрантів, як показало дослідження, склалися ще в радянські часи, а інтенсивне формування міграційних громад вихідців із країн Азії та Африки, розпочалося після здобуття Україною незалежності та внаслідок кардинальних суспільно-політичних змін у 90-ті роки ХХ ст.: падіння «залізної завіси», відкритості молодій державі України до зовнішнього світу та економічних реформ. Динаміка імміграції була пов'язана із політичною та соціально-економічною ситуацією в країнах походження іммігрантів, на пост-радянському просторі та в Україні.

Для іммігрантських громад Києва характерне постійне їх оновлення за рахунок поступового переїзду «старих» іммігрантів до інших країн та їх заміщення новоприбулими, особливо після наближення кордонів ЄС до України, а також розширення географії країн походження.

Визначальними мотивами імміграції вихідців із країн Азії та Африки продовжують залишатися економічні, але, як і в 90-ті роки ХХ ст., зберігає свою актуальність вимушена міграція, яка за обсягами не поступається економічній. Спостерігається тенденція до зменшення обсягів сімейної, нелегальної та транзитної міграції, але натомість динамічно зростають обсяги освітньої міграції, що є результатом цілеспрямованої державної політики щодо залучення іноземців, в тому числі й з країн Азії та Африки на навчання до України.

Імміграційний потік вихідців із країн Азії та Африки до України та Києва проходить переважно через східний та північний кордони, а своєрідним перехрестям маршрутів іммігрантів залишаються столиця Російської Федерації Москва та столиці центральноазійських республік – Узбекистану, Туркменістану, Казахстану.

Несподіваним виявився той факт, що незважаючи на існуючу у місті низку іммігрантських громад, які підтримують соціальні зв'язки із країнами походження, наявний у Києві імміграційний контроль з боку правоохоронних органів запобігає використанню міграційних мереж для збільшення прибуття, передусім нелегального, внаслідок чого відбувається відносна стабілізація кількості їх членів і спостерігається тенденція до зменшення обсягів в'їзду, як легального, так і нелегального.

Найбільшу за чисельністю іммігрантську громаду в Києві складають вихідці із Афганістану, інтенсивно зростає громада вихідців із Китаю та Бангладеш, тоді як чисельність громад пакистанців та вихідців із африканських країн суттєво зменшується.

Етнічний склад іммігрантських громад надзвичайно строка-тий, оскільки їх члени є вихідцями із країн із поліетнічним складом населення. Найбільшу етнічну групу складають таджики (вихідці із Афганістану), найменші групи є представниками африканських етносів.

За релігійною належністю у іммігрантських громадах переважають послідовники ісламу, лише незначна частина їх членів сповідує християнство та буддизм.

Більшість членів обстежених домогосподарств іммігрантів становлять молоді неодружені чоловіки, але спостерігається тенденція до збільшення у їх складі кількості жінок.

Іммігрантські громади Києва мають високий трудовий потенціал – переважна більшість їх членів – це особи працездатного віку, не старші 30 років, з високим рівнем освіти, яку здобули або в країні походження, або в Україні. Серед них є висококваліфіковані професіонали, фахівці з вченим ступенем. Освітній рівень чоловіків значно вищий, ніж освітній рівень жінок. Майже всі вони – міські жителі, і половина з них на батьківщині були мешканцями столиць.

Незважаючи на те, що всі іммігранти із країн Азії та Африки походять із країн із високим рівнем народжуваності, в новому для них соціально-культурному оточенні у Києві для них не характерні багатодітні сім'ї.

Примітки

¹ Наука сьогодні. Щоденна інформація про новини у галузі науки і технологій. – № 87 (1619). - Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. – www.mon.gov.ua/bulet/archive/16_05_2003_87_1619.doc

² Злотнік Х. Тенденції міжнародної міграції з 1965 року: про що свідчать наявні дані. – Проблеми міграції. – Том 4. Число 2(9). – К., 1999. – С. 5–26.

Становище «нетрадиційних» іммігрантів у столиці України

3.1. Правовий статус іммігрантів

Набувши незалежність, Україна декларувала побудову правової, демократичної держави, в якій поважають та забезпечують права людини. Вони гарантуються Конституцією не лише громадянам, а й кожному, хто на законних підставах перебуває на території країни, тобто іноземцям та особам без громадянства. Заборонено будь-яку дискримінацію, у т.ч. на основі етнічної чи релігійної належності, соціального походження тощо. Це, крім іншого, означає рівність громадян, незалежно від того, чи є вони українцями за походженням, чи набули громадянство пізніше шляхом натуралізації. Разом з тим, відмінності між правами іноземців та громадян мають місце, так само різною повнотою прав користуються іноземці, які проживають в державі на постійній основі, і ті, хто перебуває тимчасово. Що ж до осіб, які не мають законних підстав для перебування в країні, то вони можуть розраховувати лише на повагу до їхніх основних людських прав відповідно до загальноприйнятих міжнародно-правових документів, стороною яких є Україна, тоді як можливості більш широкого включення в правове поле держави для них обмежені.

Таким чином, для становища іммігрантів в українському суспільстві, їхньої інтеграції вкрай важливим є правовий статус, а також наявність документів, що його підтверджують. Тому, розглядаючи становище «нетрадиційних» іммігрантів у м. Києві, передовсім було важливо з'ясувати правове становище опитуваних.

Якщо порівнювати одержані дані із результатами опитування 2001 р., найбільш важливою відмінністю видається те, що значна частина іммігрантів за цей час набули громадянство України, тоді як сім років тому серед опитаних жодного натуралізованого громадянина не було. Ширші можливості натуралізації було відкрито прийняттям 2001 р. нової редакції Закону України «Про громадянство», який, крім іншого, врегулював порядок набуття громадянства біженцями.

За даними опитування, натуралізованими громадянами була четверта частина опитаних іммігрантів старше 18 років (43 особи). Більшість з них є вихідцями з Афганістану (38 осіб). Вдалося натуралізуватися також кільком особам, народженим у Пакистані та Бангладеш.

Підставою для натуралізації деяких респондентів було те, що вони є членами сімей громадян України. Проте більше 80 % з них набули громадянство як біженці. Саме тому, оскільки серед біженців переважають афганці, вихідці з Афганістану становлять більшість і серед натуралізованих громадян.

Крім законодавчих змін, які відкрили дорогу натуралізації цій категорії іноземців, важливим було бажання застрахуватися від можливості втрати статусу біженця і, відповідно, недобровільного повернення на батьківщину, забезпечити собі надійніше становище в Україні. *«З громадянством якось спокійніше. А то люди говорили, що через три роки після одержання статусу біженця можуть вислати, що є такий закон. Цього всі бояться, тому і намагаються громадянство одержати, щоб не депортували...»* (жінка, 35 років, афганка, освіта середня, натуралізована громадянка). Додатковим аргументом було також бажання оформити паспорт громадянина України для виїзду за кордон. Адже проїзний документ біженця було передбачено лише Законом України «Про біженців» 2001 р., розробка порядку його видачі, виготовлення бланків затяглися ще на кілька років, упродовж яких іноземці, які мали статус біженця в Україні, як і раніше, не мали документів для перетину кордону. Навіть за наявності проїзного документа, їхні можливості щодо міжнародних поїздок залишалися обмеженими, оскільки консульства зарубіжних країн вкрай неохоче видавали візи біженцям. Маючи громадянство, попри всі візові складнощі, з якими стикаються громадяни України, вирішити це питання все ж простіше.

Таким чином, клопоталися про набуття громадянства передовсім ті іноземці, які пов'язували своє майбутнє з Україною, прожили в країні вже тривалий час, доволі успішно інтегрувалися в її суспільство. У середньому між моментом прибуття респондентів та набуттям ними громадянства України минуло 9 років. Майже половина натуралізованих громадян прожили в Україні до набуття громадянства 10 і більше років. Лише одна особа набула громадянство через 3 (мінімальний визначений для

біженців термін проживання в Україні), лише дві – через 4 роки після прибуття.

Як статистичні дані щодо натуралізації біженців (за час дії нової редакції Закону, впродовж 2001–2007 рр., громадянство набули близько 1 тис. іноземців, які мали статус біженця в Україні, тобто практично третина тих, хто мав цей статус), так і результати опитування свідчать, що механізм натуралізації в цілому працює ефективно. Три чверті натуралізованих громадян заявили, що не мали ніяких труднощів з набуттям громадянства. Однак майже п'ята частина респондентів цієї групи вказала на труднощі, з якими вони зустрічалися. Більшість пов'язували їх з бюрократичною тяганиною та неможливістю потрапити на прийом до чиновників, інколи – з корупцією. *«У міліції повсюди корупція. Справу розглядають довго. Дізнатися, на якій стадії розгляду твої документи практично неможливо. До чиновника дістатися важко. Годинами доводиться чекати в черзі. На прийомі розмовляють з тобою грубо. Навіть якщо добре знаєш мову, зрозуміти, що з твоїми документами не так, дуже важко»* (жінка, 28 років, афганка-біженка, освіта вища).

Крім громадян України, серед опитаних іммігрантів були громадяни ще 20 країн, зокрема: Китаю, В'єтнаму, Туреччини, Пакистану, Ірану, Бангладеш, ряду африканських країн. П'ятеро з опитаних, вихідці з Афганістану, вважали себе особами без громадянства.

Для іммігрантів, які є громадянами зарубіжних держав, основним документом залишається національний паспорт, що підтверджує їхнє громадянство, посвідчує особу, надає право виїзду за кордон, а також визнається Україною. Серед опитаних іноземних громадян старше 18 років дійсні національні паспорти мали половина. Близько 7 % мали паспорт, що втратив чинність, здебільшого через закінчення терміну дії. Інші, майже 36 %, взагалі національних паспортних документів не мали. Частина з них втратили паспорти уже перебуваючи в Україні, частина – в'їхали в країну без належних документів, тобто нелегально.

Опитування показало, що дійсні паспорти мають всі респонденти, які є громадянами Китаю, Пакистану, Туреччини, майже всі – В'єтнаму. Водночас, зберегли національні документи лише третина африканців, тільки кожний десятий афганець. Ці дані загалом підтвердили висновки 2001 р. щодо переважно легального

Таблиця 3.1.1

**Розподіл іммігрантів, яким виповнилося 18 років,
за наявністю національних паспортних документів, % (N=150)**

Рік	Є дійсний паспорт	Паспорт є, проте не чинний	Особа вписана у паспорт чоловіка / батька	Паспорта немає	Усього
2001	50,5	19,3	2,2	28,0	100
2007	55,1	6,5	3,0	36,5	100

в'їзду в країну вихідців з Китаю, В'єтнаму, Пакистану, а також поширеність нелегального в'їзду біженців з Афганістану та африканських країн. Загалом, більшість іммігрантів, які мають паспорти, в'їхали в Україну нещодавно. Тоді як половина тих, у кого паспортів немає, прибули ще у 1990-ті роки. Відсоток осіб із дійсними паспортними документами серед опитаних іноземців (не враховуючи натуралізованих громадян) у порівнянні з 2001 р. збільшився. Водночас, зменшилася питома вага тих, які мали недійсний паспорт, або які паспортного документа взагалі не мали (табл. 3.1.1). Це ще раз засвідчило, як і дата прибуття іноземців без національних паспортів, що процес імміграції в Україну вдалося врегулювати, її нелегальний сегмент значно зменшився.

Сам по собі закордонний паспорт, зрозуміло, не є підставою для перебування на території України. Для цього необхідно, якщо це стосується громадян країн із візовим порядком в'їзду, мати візу (службову, студентську, робочу, туристичну та ін.), або, якщо перебування іноземця триває після завершення дії візи, – реєстрацію в органі внутрішніх справ за місцем проживання в Україні.

Іноземці, які проживають в Україні постійно, отримують посвідку на проживання. Для її оформлення обов'язковим є законне перебування на території України, а також, відповідно до Порядку оформлення та видачі посвідок на проживання, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1983 від 26 грудня 2002 р., – наявність національного паспорта.

Підставою для легального перебування на території України є також статус біженця, який підтверджується посвідченням, що є паспортним документом. Шукачі притулку, заяву яких про надання статусу біженця прийнято до розгляду, отримують довідки

міграційної служби, завдяки яким вони можуть перебувати в державі впродовж часу, необхідного для прийняття рішення за їхнім клопотанням. Негативне рішення міграційної служби може бути оскаржене у суді. Відповідно до чинної редакції Закону України «Про біженців» 2001 р. на час оскарження іноземець також отримує довідку, що надає йому право на перебування в країні.

Часто шукачі притулку звертаються до Представництва Верховного Комісара ООН у справах біженців у Києві, вірніше, його партнерських організацій, які надають правові консультації, допомагають скласти клопотання та подати до міграційної служби необхідні документи. Такими послугами можуть скористатися лише ті іноземці, кого після проведення власної процедури УВКБ ООН вважає такими, що потребують міжнародного захисту. Це, однак, не виключає, що особа, зареєстрована Представництвом УВКБ ООН, як біженець, що засвідчується відповідним листом, може не одержати такого статусу від компетентних органів влади України. В такому разі довідка УВКБ ООН перетворюється для іноземця на єдиний документ, який він має в Україні.

Найбільш сприятливим є для іноземців статус постійного проживання, який підтверджується посвідкою на проживання. Завдяки законодавчим змінам 2001 р. до категорії постійних мешканців належать визнані біженці. Іноземці, які проживають в Україні постійно, нарівні з громадянами країни мають права на працевлаштування, освіту, соціальне та медичне забезпечення тощо, що гарантує їм найкращі умови для інтеграції в суспільство. Ті іноземці, кого юридично вважають такими, що перебувають в Україні тимчасово, такою повнотою прав не користуються.

Якщо порівняти дані 2001 і 2007 рр., відсоток іноземців, які мали посвідку на проживання, дещо зменшився (*табл. 3.1.2*). Найвірогідніше, це сталося, за рахунок більш активного процесу натуралізації, що розпочався після прийняття 2001 р. нової редакції Закону «Про громадянство». Очевидно, з тієї ж причини опитування 2007 р. засвідчило зменшення частки серед респондентів біженців, оскільки ця категорія іноземців активно скористалася можливістю натуралізації і набуття таким чином надійнішого правового статусу.

Фактично на тому ж рівні виявилася 2007 р. частка серед опитаних іноземців тих, які перебували в Україні на підставі візи/реєстрації, у т.ч. студентської, трудової. Попри загальну не-

Таблиця 3.1.2

Розподіл іммігрантів, яким виповнилося 18 років, за країнами походження та правовими підставами проживання в Україні, % (N=150)

Країни походження	Громадян- ство України		Посвідка на проживання		Посвідчення біженця або довідка міграційної служби			Віза/ Рестрація		Довідка УВКБ ООН		Немає документів		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	
Афганістан	-	-	12,8	1,4	63,2	35,4	3,4	-	7,7	3,8	12,9	11,4	100	100	
	-	48,0	-	4,3	43,4	39,3	1,9	34,8	47,2	17,4	7,5	4,2	100	100	
В'єтнам	-	-	20,6	60,0	-	-	79,4	40,0	-	-	-	-	100	100	
Китай	-	-	31,2	-	-	-	68,8	100	-	-	-	-	100	100	
Країни Близького та Середнього Сходу	-	9,5	16,7	-	36,7	23,8	33,2	52,4	6,7	-	6,7-	14,3	100	100	
Пакистан/ Індія	-	-	29,6	40,0	3,7	-	44,5	40,0	-	-	22,2-	-	100	100	
Інші	-	12,5	-	25,0	-	-	-	62,5	-	-	-	-	100	100	
Усього	-	25,6	15,1	8,3	35,0	25,0	29,6	29,3	11,6	4,1	8,7	7,7	100	100	

велику чисельність, останніми роками кількість працівників з-за кордону та іноземних студентів у Києві зростає.

Найбільш наочні зміни, крім появи категорії натуралізованих громадян, відбулися в групі іноземців без документів, які дають право на перебування в Україні: у 2001 р. 11,6 % опитаних мали лише посвідку УВКБ ООН, а 8,7 % взагалі не мали жодних документів, тоді як у 2007 р. частка таких осіб зменшилася до 4,1 % і 7,7 % відповідно. Тобто, якщо сім років тому майже кожний п'ятий опитаний мігрант не мав законних підстав для перебування в державі, то нині таких – близько 12 %. Хоча, звичайно, проведене опитування не претендує на репрезентативність, однак його дані підтверджують, що кількість «нетрадиційних» мігрантів, які проживають в Україні, зокрема у Києві, нелегально, зменшилася. Цього досягнуто завдяки удосконаленню візового та прикордонного контролю. Мало значення також удосконалення міграційного законодавства, зокрема, активна діяльність неурядових організацій з надання правової допомоги шукачам притулку. Наприклад, біженець з Анголи, який прибув до Києва ще 1993 р. разом з трирічною дитиною, понад 12 років проживав у місті фактично нелегально, подавав клопотання про надання статусу біженця у 1997 р., тобто як тільки були створені відповідні державні органи, однак одержав відмову. Другу спробу зробив у 2001 р. і знову невдало. Одержати статус біженця вдалося респондентові лише 2005 р., коли документи були підготовлені юристами партнерської організації Представництва УВКБ ООН.

Відсоток тих, які мали посвідку на проживання, значно зріс серед іммігрантів з В'єтнаму, що є, напевно, наслідком прийняття Закону України «Про імміграцію», зокрема, врегулювання на його основі становища громадян СРВ, які в'їхали до України з метою працевлаштування ще за часів СРСР згідно з радянсько-в'єтнамською угодою.

Для в'єтнамців, а також для китайців, як і раніше, характерне перебування в Україні на основі візи/реєстрації, зокрема, як студентів та працівників з-за кордону. Це типово також і для громадян Пакистану. Саме з цих країн, а також з регіону Близького та Середнього Сходу, іноземці прибувають в Україну переважно з метою працевлаштування та навчання.

Така категорія мігрантів, як шукачі притулку та біженці, формується передовсім із афганців та вихідців з африканських

країн, що залишається впродовж років незмінним. Проте, як показало опитування, відсоток визнаних біженців та шукачів притулку серед іммігрантів з названих країн зменшився. Частково це сталося за рахунок натуралізації деяких біженців, частково – це результат запровадження 2001 р. більш суворого законодавства, за яким набути статус біженця вдається набагато меншій частці заявників, ніж раніше.

Що стосується мігрантів з неурегульованим правовим статусом, тобто власників довідки УВКБ ООН, а також тих, хто не має жодних документів, серед них так само помітною є частка афганців та вихідців з африканських країн, а також громадян з країн Близького та Середнього Сходу. Значна частина не документованих мігрантів прибули в Україну як шукачі притулку, проте від компетентних властей статусу біженця не одержали. Далеко не всі з них були визнані такими, що потребують міжнародного захисту Представництвом УВКБ ООН. Разом з тим, регіон їхнього походження дає підстави припустити, що, хоча на думку офіційної влади, вони не відповідають визначенню біженця, що міститься в міжнародному праві, йдеться все ж про вимушену міграцію, нехай навіть зумовлену не політичними переслідуваннями чи воєнними діями, а економічним занепадом країни проживання, відсутністю надійних гарантій прав людини, невизначеністю життєвих перспектив.

Зазначимо також, що ці люди, хоча нелегальна міграція в Україні здебільшого асоціюється з транзитом на Захід, проживають в державі роками. Так, опитані мігранти без документів на перебування в Україні прибули в державу в середньому 8 років тому, а деякі навіть 13–19 років. До речі, за даними 2001 р., середня тривалість перебування нелегальних мігрантів, що були охоплені опитуванням, становила 6 років. Таким чином, елемент «зависання», коли попри неврегульований статус люди не можуть, або й не хочуть (мають сім'ї, дітей) виїжджати з України, посилюється.

Отже, можемо зробити принаймні два висновки. По-перше, «нетрадиційних» мігрантів, які де-факто перетворилися на стаціонарних мешканців, проте належних документів не мають, небагато. По-друге, враховуючи термін їх проживання їхній виїзд з держави неможливий, а часом, з гуманітарних міркувань, недопустимий. Тому, на наш погляд, розв'язати проблему можна лише або надавши їм право на легальне перебування, тобто засто-

сувавши заходи імміграційної амністії, якщо цьому не заперечують міркування національної безпеки (особи, про яких йдеться, не є злочинцями, терористами та ін.), або організувати переселення до інших країн, які погоджуються їх прийняти. Саме цим, поки Україна міркує над пропозиціями щодо проведення легалізації, які неодноразово висувалися відповідними органами, займається Представництво УВКБ ООН в Україні. Зокрема, в щорічній доповіді УВКБ за 2007 р. зазначається, що Представництвом УВКБ ООН в Україні було здійснено переселення 161 особи¹. Проект з добровільного повернення на батьківщину здійснюється також Міжнародною організацією з міграцій. Він був започаткований 2005 р. на кошти ЄС. Упродовж двох років на батьківщину було відправлено близько 100 осіб. Що ж до України, мігранти без документів, які, однак, не можуть бути депортованими з країни, залишаються поза правовим полем, не маючи жодних життєвих перспектив, більше того, постійно наражаючись на порушення людських прав. *«Весь час затримує міліція. Буває, що й тричі на день. Відвозять у відділок, там уже від мене втомилися. Тримують добу і відпускають. Якщо заплатити хоча б 10 грн., не повезуть. Але грошей найчастіше немає» (чоловік, 43 роки, конголезець (Браззавіль), освіта незакінчена вища, без документів, у Києві з 1988 р.).*

Важливим моментом для правового статусу іноземців є наявність реєстрації за місцем проживання. Адже саме за місцем проживання мешканці України одержують медичні послуги, соціальну допомогу тощо, до нього прив'язано виплату пенсій.

У статті 3 Закону України «Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні» (2003) реєстрація визначається як внесення відомостей до паспортного документа про місце проживання або місце перебування із зазначенням адреси житла особи та внесенням цих даних до реєстраційного обліку відповідного органу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань реєстрації. Крім того, реєстраційний штамп у паспорті іноземця засвідчує продовження терміну його перебування в країні. Для здійснення реєстрації необхідно подати заяву до органу внутрішніх справ за місцем проживання і мати підстави для реєстрації за вказаною адресою, тобто згоду власника, договір найму або документ, що підтверджує право власності на житло.

Іноземних студентів, які проживають у гуртожитках, реєструє адміністрація вищих навчальних закладів. Не виникає проблем у іноземців, які є членами сімей громадян України, якщо їхні українські подружжя або інші члени сімей мають житло, а родинні зв'язки підтверджені документально. Решта мігрантів стикаються у процесі реєстрації із значними труднощами. *«Проблема реєстрації в Україні – це особлива проблема. По-перше, навіть якщо у тебе все в порядку з паперами, обов'язково потрібно нести «подарунок» – цукерки, спиртні напої, парфумерію, сувеніри і т.д., залежно від того, хто сидить на реєстрації. По-друге, приходиш у прийомні години, під дверима завжди черга, сидять іноземці з різних країн. Але, якщо в черзі є європейці чи американці, навіть, якщо вони прийшли пізніше, їх запрошують першими...»* (чоловік, 30 років, громадянин Китаю, менеджер представництва китайської фірми у Києві, освіта вища).

Найбільш суттєвою перешкодою для реєстрації за певною адресою є для частини іноземців ситуація, коли власники квартир, які винаймають іммігранти, не оформляють орендні відносини офіційно, бо прагнуть уникнути сплати податків, а також збільшення нарахувань за комунальні послуги.

За даними опитування 2001 р. реєстрації взагалі не мали майже третина опитаних мігрантів, частина були зареєстровані за іншими адресами, аніж ті, де вони проживали. Актуальною така ситуація залишається й нині. Однак, відсоток осіб, які не мають реєстрації, зменшився до 18,3 %. З 73 % до 81,7 % зросла частка респондентів, зареєстрованих в органах внутрішніх справ (табл. 3.1.3). Разом з тим, мали реєстрацію за дійсним місцем проживання 50 % основних респондентів (тобто голів досліджених домогосподарств), що на 9 % менше, ніж під час попереднього опитування. Натомість, майже до третини зросла питома вага іноземців, зареєстрованих не за тією адресою, за якою вони проживали. Така практика була поширеною, навіть, якщо всі документи іноземців у порядку: *«Договір оренди квартири у нас є, і в ЖЕК він зареєстрований. Але реєстрація у нас не за тією адресою, за якою ми дійсно живемо, а в селі, за 40 км від Києва, у родичів господарів квартири. За це ми теж їм платимо гроші»* (чоловік, 42 роки, нігерієць-підприємець, освіта вища).

Відсоток осіб без реєстрації зменшився в усіх етнічних групах, проте особливо це помітно серед вихідців з африканських

Таблиця 3.1.3

**Розподіл основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр.,
за країнами походження та наявністю реєстрації за місцем
проживання, %**

Країни походження	Реєстрація є		Реєстрації немає		Є реєстрація за іншою адресою		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	53,4	40,5	27,1	24,3	19,5	35,2	100	100
Африканські країни	30,2	42,1	66,0	26,3	3,8	31,6	100	100
В'єтнам	92,6	100,0	1,5	-	5,9	-	100	100
Китай	62,5	50,0	12,5	-	25,0	50,0	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	69,0	55,0	20,7	20,0	10,3	25,0	100	100
Пакистан/ Індія	48,2	100,0	29,6	-	22,2	-	100	100
Усього	59,5	50,3	27,0	18,3	13,5	31,4	100	100

країн, а також афганців. Взагалі не виявлено осіб, які не мали б штампа про реєстрацію, серед іммігрантів з Китаю, В'єтнаму, Пакистану. Водночас, за актуальним місцем проживання було зареєстровано менше половини афганців та вихідців з африканських країн. Фактично третина з них хоча й мали реєстрацію, проте не за тією адресою, за якою проживали. За іншою адресою була зареєстрована також половина китайців: переважно студенти, зареєстровані в гуртожитках, а проживали в більш зручних найманих квартирах.

Зменшення відсотка іммігрантів без реєстрації завдячує певним зрушенням у законодавчому врегулюванні цього питання. По-перше, з 2001 р. іноземці, які в'їжджають в Україну, реєструються на кордоні у пунктах його перетину на строк дії візи, а для громадян країн з безвізовим режимом поїздки – на 90 днів. Це означає, що впродовж нетривалого перебування, яке не перевищує трьох місяців, вони не потребують додаткової реєстрації в органах внутрішніх справ за місцем проживання. По-друге, позитивні зміни відбулися щодо реєстрації біженців та шукачів притулку. Зокрема, в інструкції Міністерства внутрішніх справ щодо порядку продовження терміну перебування іноземців у країні зазначається, що біженці, які одержали статус відповідно до Закону України «Про біженців», а також шукачі притулку, за-

яви яких щодо надання статусу перебувають на розгляді, можуть бути зареєстровані за листом міграційної служби, в якому вказано фактичне місце проживання особи, тобто надавати докази наявності підстав для реєстрації за тією чи іншою адресою не потрібно². Це значно поліпшило становище цієї категорії іноземців, спростило для них реалізацію багатьох важливих прав, передбачених законодавством.

Разом з тим, з реєстрацією шукачів притулку подеколи виникають прикрі труднощі як наслідок нечіткої роботи, частих реорганізацій органів міграційної служби. Наприклад, за свідченням респондентів, часом немає бланків довідок, які видаються цими структурами і підлягають реєстрації. Виникає перерва між закінченням дії одного документа і видачею іншого. Коли нарешті шукач притулку отримує чергову довідку і звертається до органів внутрішніх справ по реєстрацію, він наражається на санкції, оскільки певний час реєстрації не мав.

Як це не парадоксально, водночас із спрощенням порядку реєстрації для біженців, гостро постала ця проблема перед натуралізованими громадянами. Зокрема, серед основних респондентів дослідження, які набули громадянство України, не мали реєстрації 13%, а за іншою, ніж проживали, адресою були зареєстровані 43% (табл. 3.1.4). Одержавши громадянство, колишні біженці уже не можуть користуватися попередніми пільгами і повинні реєструватися в органах внутрішніх справ на загальних підставах. Стикаючись із небажанням власників квартир офіційно підтверджувати свої стосунки з квартирантами, натуралізовані громадяни або не мають реєстрації, або змушені реєструватися за адресами знайомих, з якими вдалося домовитися. Вирішувати це питання інколи доводиться шляхом хабарів. У сім'ях поширеною є ситуація, коли реєстрацію має лише один з їх членів, передовсім голова сім'ї, тоді як жінки, діти відповідних відміток у документах не мають. *«За місцем проживання не прописують. Прописали мене в Обухівському районі, в селі, знайомий допоміг, там його родичі проживають, сам він на базарі працює, ми вже багато років спілкуємося, сім'ї наші дружать. Прописка тимчасова. Але прописався тільки я, дружина і діти так і залишилися ніде не прописаними, хоча вони також громадяни України. А без прописки проблеми з поліклінікою, зі школою»* (чоловік, 48 років, освіта вища військова, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Таблиця 3.1.4

**Розподіл основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр.,
за наявністю документів на право проживання в Україні та
реєстрації за місцем проживання, %**

Наявність документів на право проживання в Україні	Реєстрація є		Реєстрації немає		Є реєстрація за іншою адресою		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Громадянство України	-	43,5	-	13,0	-	43,5	100	100
Посвідка на проживання	69,6	75,0	-	-	30,4	25,0	100	100
Посвідчення біженця або довідка міграційної служби	65,1	52,3	19,3	26,0	15,6	21,7	100	100
Віза/реєстрація	81,5	67,3	4,4	2,0	14,1	30,7	100	100
Довідка УВКБ ООН	-	-	100,0	100,0	-	-	100	100
Немає документів	-	-	100,0	100,0	-	-	100	100
Усього	59,5	50,3	27,0	18,3	13,5	31,4	100	100

Відсутність реєстрації, або проживання за іншою, ніж за-реєстрована, адресою є порушенням закону і можуть спричинити санкції проти іноземця. Недотримання вимог реєстрації є однією з головних причин складання адміністративних протоколів на іноземних громадян. Так, 2007 р. у Києві органами внутрішніх справ таких протоколів було складено 9972, здебільшого на підставі статті 203 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка передбачає санкції за «порушення іноземцями та особами без громадянства правил перебування в Україні, тобто проживання без документів на право проживання в Україні, за недійсними документами або документами, термін дії яких закінчився, або працевлаштування без відповідного дозволу на це, ... або недодержання встановленого порядку пересування і зміни місця проживання, або ухилення від виїзду з України після закінчення відповідного терміну перебування...». Цією ж статтею встановлено покарання за «недодержання іноземцями та особами без громадянства встановленого порядку реєстрації» у вигляді штрафу в розмірі від 20 до 40 неоподаткованих мінімумів доходів громадян³, тобто щонайменше 340 грн. Сума штрафу, таким чином, досить значна; тим більше якщо санкції накладаються на родину з кількох осіб.

Як уже зазначалося, відсутність реєстрації ускладнює доступ до багатьох соціальних послуг. Найголовніше, що без неї не можна отримати патент для занять підприємництвом, оскільки він видається податковою інспекцією за місцем проживання. Не можна також звернутися і до служби зайнятості, оскільки послуги з працевлаштування надаються за місцем проживання. Часом відсутність реєстрації створює взагалі патові ситуації. Як свідчили респонденти, біженці, які набули громадянство України відповідно до Указу Президента, інколи стикаються із труднощами з отриманням українського паспорта, оскільки він видається за місцем проживання, а фактично, реєстрації, якої вони не мають.

Таким чином, якщо під час попереднього опитування гостро стояла проблема реєстрації іммігрантів, сьогодні, хоча у документах більшості респондентів проставлений відповідний штамп, питання реєстрації залишається проблематичним і наскрізь корупційним. Наприклад, дослідження, проведене УВКБ ООН за підтримки Європейської комісії щодо інтеграції біженців в Україні виявило, що фіктивна реєстрація обходиться іноземцям у середньому у 200 доларів США⁴.

Крім документів на право перебування, для правового становища іммігрантів мають значення також й інші документи, отримані в Україні. Документ про закінчення навчального закладу (атестат про середню освіту, диплом вузу) отримали в Україні близько 10 % опитаних іноземців. Найбільш поширеним документом, за даними опитування, виявився код платника податку. Його мала третина іммігрантів – громадян іноземних держав. Адже без нього неможливо одержати навіть допомогу від благодійних чи міжнародних організацій. Тим більше він необхідний для трудової чи підприємницької діяльності. 15 % іноземців мали патент на торгіву діяльність, а 11,2 % – посвідчення приватного підприємця. Загалом, як свідчили респонденти, на сьогодні торгувати на ринку без належних дозволів неможливо. Торговці мають всі необхідні документи. Проблеми виникають хіба що з сертифікацією товарів. Якщо для великого підприємця отримати сертифікат не складно, то для дрібного – це зайві витрати. До того ж, торговці інколи просто не можуть довести походження товару, оскільки купують його в оптовиків, які копіями сертифікатів їх не забезпечують. У деяких випадках це наслідок некомпетентності як продавців, так і покупців, проте в

інших, – відсутність сертифікату означає порушення митних правил ввозу імпортованих виробів.

35 % респондентів заявили, що при отриманні документів стикалися з труднощами. Більшість з них пов'язувала їх з бюрократичною тяганиною, кожний десятий (з тих, хто вказував на труднощі) мав давати чиновникам хабара. В основному платити доводилося за продовження візи/реєстрації, що забезпечувало законні підстави для перебування в державі. Специфічні проблеми іммігрантів у спілкуванні з владою полягали у неможливості підтвердити свою особу та право на проживання в Україні (кожний восьмий), а також поганому знанні мови, що заважало виконання бюрократичних формальностей.

Вказані причини були також основними для кожного п'ятого з опитаних іноземців, який звертався до компетентних органів із клопотанням про оформлення певних документів, проте одержав відмову. У більшості випадків відмова стосувалася надання статусу біженця, шістьом особам було відмовлено в набутті громадянства України.

Завдяки натуралізації частини біженців, а також законодавчим змінам, згідно з якими посвідчення біженця було визнано паспортним документом, поліпшилася ситуація з оформленням актів громадянського стану. Під час опитування 2001 р. були зафіксовані непоодинокі випадки відсутності у дітей іммігрантів свідоцтв про народження, а також труднощів із записом до свідоцтва батьківства, якщо у батька дитини не було паспорта. Сьогодні такі проблеми не виникають. Завдяки новому статусу посвідченням біженця вирішується також і питання з реєстрацією шлюбу. Разом з тим, якщо у іммігранта належних документів немає, шлюб залишається незареєстрованим, а у народжених у таких шлюбах дітей у свідоцтві про народження справжній батько записаний не завжди.

3.2. Економічна діяльність

Відповідно до Конституції України, кожний має право на працю. Проте, правом на працю та підприємництво на рівні з громадянами користуються лише ті іноземці, які проживають у державі постійно, у т.ч. і визнані біженці. Шукачі притулку, клопо-

тання яких розглядаються, мають право лише на тимчасове працевлаштування. Натомість, іноземці, які вїхали в державу тимчасово з метою працевлаштування, можуть працювати тільки маючи дозвіл на працевлаштування, який видається на визначений термін (один рік) і може бути продовжений. Разом з тим, для іноземців-інвесторів, засновників підприємств такий дозвіл непотрібний. Непотрібний він і для самозайнятих, дрібних підприємців, які працюють самостійно або силами своєї сім'ї. Вони потребують, однак, відповідного посвідчення, патента, ліцензії (для певних видів діяльності).

Опинившись в Україні і пристосовуючись до нових умов, іммігранти переважно змушені були кардинально змінити характер своїх занять. Відомості, одержані під час опитування 2007 р., цілком підтвердили аналогічний висновок, зроблений раніше. На батьківщині понад половина опитаних, хто був на той час економічно активним, працювали за наймом, причому майже 43 % на посадах спеціалістів, 12,2 % були військовослужбовцями або працівниками правоохоронних органів. Торговці та підприємці становили чверть, а безробітних було 8,5 %. В Україні на момент опитування за наймом працювали 28 % економічно активних осіб. Приватним підприємцем або самозайнятим були понад половина мігрантів, кожний п'ятий – безробітним (*табл. 3.2.1*).

Основним заняттям для цієї категорії населення залишалася ринкова торгівля. Проте відсоток тих, які працювали на ринку як дрібні підприємці або самозайняті (тобто реалізатори, які торгують самостійно, проте чужим товаром), зменшився з понад 60 % у 2001 р. до 54 % у 2007 р. Натомість, суттєво зріс відсоток найманих працівників. Дещо скоротився, хоча й залишився високим, рівень безробіття.

Зміни у статусах зайнятості, по-перше, є результатом загальних економічних змін, що відбувалися в Києві та Україні, а по-друге, наслідком поглиблення інтеграції іммігрантів в українське суспільство. Завдяки цьому деяким з них вдалося залишити первинну нішу своєї економічної діяльності на ринку і вийти на ширший ринок праці: на сьогодні уже кожний десятий з опитаних займається офісною роботою як службовець чи спеціаліст. Це відбулося передовсім завдяки натуралізації частини іммігрантів, в основному біженців з Афганістану, а також працевлаштуванню молоді з їхніх сімей, яка здобула освіту вже в

Таблиця 3.2.1

Розподіл економічно активних іммігрантів, опитаних у 2001 і 2007 рр., за статусом зайнятості у м. Києві, %

Країни походження	Найманий працівник		Приватний підприємець або самозайнятий		Безробітний		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	8,2	27,5	77,7	54,9	14,1	17,6	100	100
Африканські країни	16,7	17,6	4,2	41,2	79,1	41,2	100	100
В'єтнам	22,2	37,5	75,9	62,5	1,9	-	100	100
Китай	40,0	100	53,4	-	6,6	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	17,9	33,3	53,8	66,6	25,0	-	100	100
Пакистан та Індія	3,7	-	88,8	100	7,3	-	100	100
Інші	-	50,0	-	50,0	-	-	-	100
Усього	15,3	28,0	60,8	54,2	23,9	20,8	100	100

Україні. Пошукам роботи поза базаром сприяло також економічне пожвавлення в Україні, значний попит на робочу силу в Києві, що розвивається особливо динамічно. Розширення сфери послуг, торговельного та готельно-ресторанного обслуговування, відкриття різноманітних оздоровчих чи гральних комплексів тощо потребували численних працівників, бажано із знанням іноземних мов, що поліпшувало перспективи працевлаштування для іммігрантів. Сфери їхньої зайнятості урізноманітнилися. Нині вони працюють у різних фірмах як перекладачі, менеджери, водії, в ресторанах, магазинах, готелях як портьє, адміністратори, офіціанти. Певним чином сприяє працевлаштуванню мода на екзотику, яка потроху поширюється в Україні. Деякі заклади, передовсім розважальні, щоб привабити клієнтів, вважають за доцільне мати співробітників з колоритною, незвичною для місцевого населення зовнішністю.

Для працевлаштування більшості іммігрантів типовою є робота не за спеціальністю. Здебільшого вони зайняті на мало-кваліфікованій роботі, навіть якщо мають високий освітній рівень: *«У нас майже ніхто належної роботи не має. Один, наприклад, на курячій фабриці працює, хоч і з освітою, вантажни-*

ком, хороші гроші заробляє, 500–600 доларів. Але ж там робота важка. Він у холодильнику працює. Завжди 18 градусів морозу. Ось такою некваліфікованою роботою займається» (чоловік, 42 роки, афганець, натуралізований громадянин, освіта вища). Лише поодинокі мігранти зуміли знайти себе у професійних сферах медиків, журналістів, менеджерів тощо. Разом з тим, кількість таких осіб зростає: «Освіту я здобув в Україні. Закінчив економічний факультет Харківського університету та аспірантуру, маю вчений ступінь. Після захисту дисертації повернувся в Китай. Роботу в Китаї зараз знайти важко, особливо у столиці. Тому почав шукати роботу за кордоном, в Україні або Росії, оскільки мову знав. Працюю у фірмі, яка має своє представництво у Києві. Зараз у фірмі я друга особа після директора, він теж із Китаю...» (чоловік, 31 рік, освіта вища, виходець із Китаю, має робочу візу, топ-менеджер спільної українсько-китайської компанії).

Друга типова ознака – поширення неофіційного найму. За свідченням респондентів, приблизно однакова кількість людей працюють як офіційно, так і «по-чорному». Іммігранти однозначно зацікавлені в оформленні трудових відносин: *«Кожний хотів би офіційно працювати. Так все ж можна на пенсію заробити і, якщо якісь порушення, можна свої права захистити» (чоловік, 39 років, анголець-біженець, освіта вища).* Однак працедавці на це часто не погоджуються. По-перше, для них вигідніше наймати працівника, проте не сплачувати жодних податків і не брати щодо нього жодних зобов'язань (це стосується і українців, однак іммігранти, які не мають великого вибору, потрапляють у таку ситуацію частіше). По-друге, зважаючи на особливий порядок найму іноземців, з яким підприємці недостатньо знайомі, вони або уникають найму цієї категорії працівників, або намагаються не оформлювати трудові відносини належним чином. Як свідчив представник африканської громади, *«офіційно влаштуватися на роботу біженцям вкрай важко. Потрібно дуже довго доводити, що біженець має право на роботу. Ми навіть писали листа від громади до Верховної Ради, отримали відповідь із роз'ясненнями, що, дійсно, має право. Тепер зробили копії з цього листа і роздали людям. Вони ходять шукати роботу з цим листом, показують працедавцю» (чоловік 39 років, анголець-біженець, освіта вища).*

Поряд із певним розширенням сфери працевлаштування, збільшення частки найманих працівників відбулося за рахунок

переходу до цієї категорії колишніх дрібних власників, самостійних ринкових торговців, які не витримали конкуренції. Економічне зростання в Україні, підвищення рівня життя населення, крім іншого, виявилось у тому, що на місці стихійних ринків 1990-х рр. почали виникати сучасні торгові центри, примітивні ятки замінили обладнані магазини. Врегулювання правил торгівлі, посилення контролю в цій сфері залишало все менше місця для самодіяльності окремих осіб. На зміну їм приходили потужні фірми. Ринки, які перетворилися у великі торгові підприємства, все менше зацікавлені у співпраці з дрібними торговцями. Одним із шляхів витіснення дрібних підприємців з ринку є непродовження з ними угод про оренду, що, як свідчить преса, відбувається досить часто і стосується не лише іммігрантів, але й корінних жителів. Доволі хитке становище дрібних торговців пов'язано також з практичною відсутністю системи страхування їх бізнесу. Тому будь-які форс-мажорні обставини, наприклад пожежа, крадіжка, призводять до його руйнування. *«Ось на Шулявці (ринок секонд-хенд у київському районі Шулявка - авт.) багато було африканців. Але там, ви знаєте, було дві пожежі. Господарі, які також африканці, розорилися, нічого вже тепер не можуть. А раніше кожний з них наймав наших 5 – 7 осіб. Тому виглядало так, що на базарі багато африканців працюють» (чоловік, 41 рік, анголець-біженець, освіта вища).*

Частина ринкових торговців зберегли свій бізнес, хоча й з великими труднощами. Одиниці його розвинули, перетворившись на успішних бізнесменів. У кожній громаді іммігрантів респонденти з гордістю називали одну-дві фірми, засновані співвітчизниками, хоча й наголошували, що, по-перше, їх дуже небагато, а по-друге, первинний капітал власників мав іноземне походження, був отриманий з батьківщини, а не накопичений в Україні.

Більшість самозайнятих ринкових торговців в останні роки або перейшли в інші сфери, або продовжували працювати на ринку, але вже як наймані працівники. Вистояти в конкурентній боротьбі найважче було іммігрантам, причини чого очевидні: невизначений правовий статус, необізнаність із законодавством, погане знання мови, невідповідний рівень економічної освіти, відсутність надійних неформальних зв'язків з владою та місцевим населенням.

Зміна ситуації в сфері зайнятості мала свої особливості в різних етнічних групах мігрантів, залежно від їхньої специфіки

(див. табл. 3.2.1). Деякі в'єтнамці, китайці, міграція яких із самого початку мала заробітчанський характер, внаслідок зниження прибутків від торгівлі на ринках повернулися на батьківщину. Тенденція до виїзду мала місце і в середовищі вихідців з Пакистану та країн Близького та Середнього Сходу (вони зорієнтовані, однак, більше на виїзд до інших держав, ніж на повернення). Залишилися переважно ті, хто одружений з громадянками України, займається підприємництвом, має більш-менш стабільний заробіток. Навіть зберігши самостійність, багато торговців зменшили обсяги торгівлі, намагалися перейти в інші сфери, наприклад, відкриваючи тут же на ринку невеликі кафе з національною кухнею, орієнтовані як на обслуговування співвітчизників, так й інших клієнтів. Як правило, таку можливість мали ті, хто одержував підтримку з дому, отримав спадщину чи допомогу від батьків, сім'ї, оскільки накопичити достатні для розвитку бізнесу кошти в Україні, взяти на ці цілі кредит вкрай важко. Ці трансформації, як і виїзд з України, забезпечили, у порівнянні з 2001 р., зменшення питомої ваги безробітних і збільшення підприємців у цих групах мігрантів.

Біженці з Афганістану, повернення яких на батьківщину було неможливим, намагалися перебратися в інші міста України, зокрема Одесу, Харків, де функціонують великі оптові ринки, що зберігають свою економічну роль у трансфері імпортованих товарів по території України, а життя порівняно дешевше. Серед тих, хто залишився в Києві і продовжував працювати на ринку, значна частина колишніх власників, які перетворилися на найманих працівників. Вони працевлаштовуються у більш успішних земляків, мігрантів інших національностей, а також українських бізнесменів: *«Становище на ринку значно погіршилося. Ринків багато, магазинів багато. Ціни зростають. Тепер афганці вже практично точок своїх не мають. Лише поодинокі. Інші працюють на українців. Українці – господарі, а вони як помічники»* (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка).

Роки, що пройшли після попереднього опитування, сприяли поліпшенню ситуації серед вихідців з африканських країн. У цій категорії іммігрантів значно скоротилася частка безробітних, натомість, зросла питома вага тих, хто назвав себе самозайнятим торговцем, підприємцем. Це, очевидно, можна розцінювати як свідчення поглиблення інтеграції африканців в українське суспільство.

Цілком зрозуміло, що статус зайнятості, що є одним з найважливіших показників інтеграції мігрантів, корелюється з іншими показниками рівня адаптації іноземців в Україні. Зокрема, цілком очікуваним виявилось те, що понад половина осіб, які займали посади спеціалістів, офісних працівників, здобули освіту в Україні. Навчалися тут також більшість сучасних підприємців. Серед найманих працівників, торговців-реалізаторів, а також безробітних, питома вага колишніх учнів та студентів українських навчальних закладів не досягала й третини. Освітній досвід вкрай важливий передовсім для кращого знання мови, ситуації в країні, а також встановлення комунікативних зв'язків.

Важливим чинником інтеграції є сімейні стосунки з громадянами України. Так, понад половина іммігрантів-підприємців були одружені з українками, тоді як в цілому питома вага членів змішаних сімей серед іммігрантів становила лише 20 %.

Має значення також час проживання в країні. Серед опитаних мігрантів до 2000 р. в'їхали в державу 56 %. Проте серед тих, хто є підприємцем, питома вага «старожилів» майже 90 %. Новоприбулі мігранти переважно є найманою робочою силою, «помічниками», вантажниками на базарі або торговцями-реалізаторами. Прибуваючи в Україну, вони розраховують на підтримку співвітчизників, які вже тут облаштувалися, сподіваються одержати у них роботу.

Безпосереднє значення для перспектив працевлаштування, приватного підприємництва має правове становище іммігранта. Опитування показало, що, як і у 2001 р., підприємництвом займалися більшість іноземців, які мають посвідку на проживання. Надійніший правовий статус сприяв тому, щоб зберегти свій бізнес (*табл. 3.2.2*).

Натомість, найбільше безробітних серед тих, хто не має документів на право перебування в Україні, або вони обмежуються довідкою УВКБ ООН. Певною несподіванкою було те, що деякі особи без документів назвали себе підприємцями, хоча частка таких осіб і була меншою, ніж 2001 р. У подібних випадках, як можна припустити, базуючись на розповідях респондентів, переважно йшлося не про нелегальну торгівлю, яка за нинішнього рівня контролю на ринках неможлива, а про підприємництво, оформлене на інших осіб, переважно громадян України. Іммігранти без документів, які господарювали в ятках, формаль-

Таблиця 3.2.2

**Розподіл економічно активних іммігрантів,
опитаних у 2001 і 2007 рр., за наявністю документів
на перебування в Україні та основним заняттям, %**

Правові підстави проживання в Україні	Найманий працівник		Приватний підприємець або торговець		Безробітний		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Громадянство України	-	28,0	-	67,0	-	5,0	-	100
Посвідка на проживання	10,3	25,0	87,2	75,0	2,5	-	100	100
Посвідчення біженця або довідка міграцій- ної служби	18,4	15,6	54,0	50,0	27,6	34,4	100	100
Віза/реєстрація	21,8	50,0	74,4	50,0	3,8	-	100	100
Довідка УВКБ ООН	3,7	25,0	11,1	-	85,2	75,0	100	100
Немає документів	6,7	30,0	40,0	30,0	53,3	40,0	100	100
Усього	15,3	28,0	60,8	54,2	23,9	20,8	100	100

ними власниками яких були їхні українські «подруги», порушниками закону себе не вважали, демонструючи повний комплект дозвільних документів, хоча й на чуже ім'я.

Високою є частка безробітних серед біженців та шукачів притулку. Проте вона забезпечується переважно за рахунок останніх, тобто тих, клопотання яких про статус біженця розглядається. Хоча за законом вони й мають право на тимчасове працевлаштування, на практиці, як свідчать респонденти та представники неурядових організацій, які надають допомогу біженцям, здійснити його практично неможливо, оскільки працедавець не влаштовує нетривалість терміну їх перебування, або через його необізнаність із порядком найму цієї категорії іноземців.

Як і можна було очікувати, найкращою ситуація із зайнятістю виявилася у натуралізованих іммігрантів. 2/3 з них на запитання щодо задоволення роботою, яку виконують у Києві, відповіли, що вважають її нормальною або хорошою, навіть відмінною. Серед іммігрантів, які набули громадянство України, найвищий відсоток найманих працівників, половина з яких працюють на посадах спеціалістів та службовців, найнижчий – безробітних.

Разом з тим, варто зазначити, що безробіття серед натуралізованих громадян хоч і невисоке, виявилось за даними опитування все ж учетверо вищим, ніж у місцевого населення (2007 р. рівень безробіття у Києві, розрахований за методологією МОП, становив 3,1 % працездатного населення у віці 15–70 років). Знайти роботу цій категорії населення об'єктивно важче, ніж корінним мешканцям. Причини цьому різноманітні; з-поміж них – погане знання мови, втрата кваліфікації внаслідок багаторічної роботи не за спеціальністю, відносно вузькі соціальні зв'язки тощо. Не можна не назвати також і певні негативні стереотипи, що побутують у суспільстві, – недовірливе ставлення до іммігрантів, з якими асоціюються правові ускладнення та інші негаразди, небажання працедавців на цьому фоні укладати з ними трудові угоди. Про таку позицію працедавців неодноразово говорили респонденти, мігранти, які брали участь у фокус-групах. Те, що такі твердження не голослівні, підтверджується також іншими джерелами. Наприклад, експерти, які вивчали питання інтеграції біженців в Україні, зв'язалися з роботодавцями, які неодноразово подавали оголошення щодо потреби у працівниках без спеціальної підготовки (кур'єр, пакувальник, вантажник, прибиральниця, робітник пекарні, оператор пральні). Було перевірено 39 таких оголошень, проте лише 10 працедавців зголосилися взяти на роботу біженців⁵.

Така ситуація, а також той факт, що попри набуття громадянства основною сферою зайнятості натуралізованих іммігрантів є торгівля на ринку, їх не задовольняє. Важке, ризиковане, неперспективне і соціально непрестижне заняття є вимушеним, як через брак іншої роботи, так і тому, що торгівля залишається найбільш прибутковим заняттям, доступним для іммігрантів: *«Якщо не базар, то афганцям більше немає де працювати. Немає іншої роботи. Я ось фармацевт. У 1995 р. у Запоріжжі закінчив. Але навіть, якщо приватна фірма, ну максимально 300 доларів можу в аптеці заробити. Лише за житло треба більше платити...»* (чоловік, 42 роки, афганець, громадянин України, освіта вища).

Серед опитаних іммігрантів працездатного віку, які не працюють (не враховуючи домогосподарок, студентів і учнів), 38 % зазначили, що не можуть знайти роботу. 14 % не могли знайти роботу з гідною оплатою та відповідну своїй кваліфікації. Працевлаштуванню майже третини з них ставала на заваді відсутність

документів на перебування в країні, близько 14 % не могли знайти роботу через погане знання мови.

Особливо значні труднощі мають місце щодо працевлаштування жінок, хоча значна частина з них, передовсім афганки, мають освіту, у т.ч. вищу. Крім іншого, проблема у тому, що переважна більшість жінок-іммігранток з вищою освітою здобула її поза межами України, тому не можуть скористатися своїми професійними знаннями в країні перебування, оскільки питання визнання дипломів та кваліфікацій не вирішено. Для освічених жінок, які у себе на батьківщині були надзвичайно активними, будь-яка робота є не лише джерелом добробуту, а й вікном у світ, шляхом до хоча б часткової самореалізації: *«Якщо весь час дома сидіти, то можна збожеволіти» (жінка, 48 років, афганка, має статус біженки, на батьківщині була директором школи).*

Крім загальних труднощів, які супроводжують працевлаштування мігрантів, ситуація жінок ускладнюється тим, що вони, як правило, гірше володіють мовою. Прибувши в Україну переважно як члени сімей, вони рідше навчалися тут, за домашніми клопатами менше спілкувалися з місцевим населенням. Враховуючи національні традиції, робота на базарі для жінок-мусульманок здебільшого неприйнятна. Тому практично єдиною можливістю є працевлаштування в громадах мігрантів, у партнерських організаціях УВКБ ООН, які надають допомогу біженцям, тощо. Характер роботи різний – від перекладача до прибиральниці. Кілька афганських учительок викладають для дітей афганців у недільній школі, організованій у Центрі для дітей та жінок біженців. Спочатку вони працювали безоплатно, згодом громада почала платити їм по 100 грн. на місяць. Хоча зарплатнею назвати це важко, жінки все одно задоволені: *«Сюди (до школи - авт.) я приходжу наче на свято» (жінка, 48 років, афганка, має статус біженки, на батьківщині була директором школи).*

В умовах, коли стабільну роботу знайти важко, жінки, особливо якщо чоловіка немає або він не може працювати за станом здоров'я, намагаються заробляти, наприклад, готуючи і продаючи їжу для працюючих на ринку: *«Готую піріжки, чебуреки, даю чоловікам, щоб продавали на ринку. Сама продавати не можу, документів на це немає, немає дозволу, це ж все незаконно. Якщо спіймають, будуть неприємності, тому даю тим, хто на ринку працює. У 3 години ночі встаю, готую. А це запах сильний, багато*

спецій кладу, як у нас прийнято. Сусіди мене зупиняють: «Жінко, це від вас з квартири такий запах?». Я роблю вигляд, що не розумію, йду собі, та й все» (жінка, 44 роки, освіта вища, афганка-біженка).

Однак більшість жінок залишаються економічно неактивними. Це не лише вірність традиції, а й відображення ситуації з працевлаштуванням. *«Вона, можливо, й могла на якусь роботу піти, але заробітна платня дуже маленька, 400–500 грн. А їй на проїзд потрібно, на обід якийсь потрібно, дітей треба в садочок віддати, якщо мама працює, за це заплатити. В результаті виходить, що вигідніше вдома сидіти, самій дітей доглядати» (жінка, 35 років, афганка, освіта вища).*

З виходом на ринок праці другого покоління мігрантів, яке зростало та навчалось в Україні, питання зайнятості набуває нової гостроти. Батьки мріють про інші, крім ринкової торгівлі, перспективи для своїх дітей. *«Не хочу, щоб син на базарі працював, але де працювати, невідомо...» (чоловік, 45 років, освіта вища, афганець, натуралізований громадянин).* Молодь також, хоча й допомагає зазвичай батькам у сімейному бізнесі, плекає ширші амбіції щодо свого майбутнього. Об'єктивно її шанси для успішного працевлаштування кращі: знання мови, краща адаптація до життя в Україні, відмова від певних традиційних табу. Однак здійснення цих планів натикається як на об'єктивні труднощі, з якими стикається в Україні молодь при пошуках першого місця роботи, так і на певну протидію традиційного іммігрантського середовища. Проте життя бере своє. Все частіше друге покоління іммігрантів, яке почуває себе в Україні набагато вільніше, ніж батьки, намагається будувати тут своє життя самостійно, сприяючи тим самим кращій інтеграції і старших членів сім'ї. *«Молодша дочка вирішила йти працювати. По газеті знайшла об'яву. В магазин дитячого одягу її взяли... Наші люди не схвалюють, кажуть, що це недобре. А я вважаю, що без грошей сидіти недобре. Але чоловік дуже переживає, що молодша працювати пішла, жаліє її, каже, важко їй буде, як вона буде їздити, як працювати...» (жінка, 35 років, освіта вища, афганка-біженка).*

Незважаючи на очевидні проблеми у сфері працевлаштування іммігрантів, порівняння відповідей респондентів попереднього і нинішнього опитування щодо задоволення своєї трудовою діяльністю засвідчило поліпшення ситуації. Зафіксоване 2007 р.

значне збільшення, майже до 48 %, частки повністю задоволених можна розглядати як вагомий показник успішної інтеграції мігрантів в українське суспільство. Питома вага повністю задоволених передовсім зросла в категорії приватних підприємців та самозайнятих торговців (*табл. 3.2.3*). Однак вона значно зросла також серед найманих працівників, здебільшого за рахунок тих, хто зміг зайняти посади службовців, спеціалістів. Натомість, частка незадоволених та більше незадоволених, ніж задоволених, порівняно з 2001 р., скоротилася, хоча й сягає третини. Зрозуміло, що стовідсотково незадоволені безробітні. Водночас, рівень невдоволення своєю працею зріс серед найманих працівників, що, очевидно, було наслідком перетворення на них раніше самостійних торговців.

Рівень задоволення трудовою діяльністю в Україні зріс серед респондентів усіх етнічних груп (*табл. 3.2.4*). Водночас, у вихідців практично з усіх країн було зафіксовано зменшення частки незадоволених роботою (крім китайців, однак, кількість респондентів з цієї країни була незначна, щоб робити однозначні висновки). Найвищим рівень задоволення трудовою діяльністю виявився у вихідців з Китаю та В'єтнаму, а також країн Близького та Середнього Сходу та Пакистану, серед яких найвищою є питома вага приватних підприємців. І сім років тому він був відносно високим. Найбільше незадоволених роботою – серед африканців, що корелюється із високим рівнем безробіття вихідців з цього континенту.

Попри всі трансформації, на сьогодні ринки міста залишаються основними місцями працевлаштування мігрантів. Найбільший речовий ринок у Києві, з яким у мешканців міста асоціюється присутність іноземців, розташований на Троєщині. Тут налічується приблизно 5 тис. торгових місць, працюють щонайменше 15 тис. осіб. Останнім часом ринок упорядковано. Замість яток встановлено нові прилавки, ролети, торгові ряди накрили дахом. Все це, однак, вимагало від торговців додаткових витрат, оскільки модернізоване торгове місце коштувало 10–15 тис. доларів США. Крім того, внаслідок перебудови дехто позбувся своїх торгових місць (хоча за законом правом на оренду користуються передовсім ті, хто вже працював раніше), декого пересунули на периферію, що викликало конфліктні ситуації, звернення до міської адміністрації, до Верховної Ради.

Таблиця 3.2.3

**Розподіл економічно активних іммігрантів,
опитаних у 2001 і 2007 рр., за статусом зайнятості
та рівнем задоволення характером трудової діяльності, %**

Статус зайнятості	Повністю задоволе- ний		Більше задоволе- ний, ніж не задово- лений		Більше не задово- лений, ніж задово- лений		Не задово- лений		Важко відповіс- ти		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Найманий робітник/ службовець	25,6	43,6	46,3	21,7	12,8	8,7	12,8	26,0	2,5	-	100	100
Приватний підприємець або самозай- нятий	10,3	44,5	34,2	25,0	20,6	25,0	33,6	5,5	1,3	-	100	100
Безробітний	-	-	5,2	-	10,3	-	81,0	100,0	3,5	-	100	100
Усього	10,3	47,8	29,3	20,7	17,1	13,0	41,3	18,5	2,0	-	100	100

Власники ринку відмовилися від будівництва на його місці торгового центру, що активно обговорювалося кілька років тому, адже ринок працює, приносить неабиякий прибуток. У «спальному» Деснянському районі міста – це найбільше підприємство і найбільший платник податків: він сплачує в Державний бюджет 20 млн грн. на рік. До місцевого бюджету надходить 3 млн грн. ринкового збору.

Ринок є важливим місцем працевлаштування киян. Думка про переважання на ньому іноземців перебільшена. За даними керівників районної адміністрації, іноземці становлять до 10 % працівників ринку. Отже, десята частина, тобто 2,3 млн грн. податків, сплачується саме ними. Підраховано, що лише 200 афганців та 64 африканці, які є біженцями і працюють на Троєщинському ринку, сплачують понад 1 млн податків щорічно⁶.

Робота на ринку важка. Понад половина економічно активних мігрантів працюють по 10 і більше годин на день. Близько третини – 8–9 годин на день. Лише незначна частина – менше, це переважно ті, хто не має стабільного місця роботи, вантажни-

Таблиця 3.2.4

Розподіл економічно активних іммігрантів, опитаних у 2001 і 2007 рр., за країнами походження та рівнем задоволення своєю трудовою діяльністю, %

Країни походження	Повністю задоволений		Більше задоволений, ніж не задоволений		Більше не задоволений, ніж задоволений		Не задоволений		Важко відповісти		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	1,2	22,6	16,7	32,3	11,9	25,7	69,0	19,4	1,2	-	100	100
Африканські країни	10,6	44,4	6,4	-	10,6	22,2	68,1	33,3	4,3	-	100	100
В'єтнам	18,5	100,0	57,4	-	24,1	-	-	-	-	-	100	100
Китай	6,7	87,5	80,0	-	13,3	-	-	12,5	-	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	20,0	37,5	28,0	43,8	20,0	-	24,0	18,7	8,0	-	100	100
Пакистан/Індія	14,8	75,0	26,0	-	29,6	-	29,6	25,0	-	-	100	100
Усього	10,3	47,8	29,3	20,7	17,1	13,0	41,3	18,5	2,0	-	100	100

ки, підсобники, прибиральники. Три чверті опитаних економічно активних іноземців мають лише один вільний день на тиждень. Водночас деякі працюють взагалі без вихідних, в основному торговці-підприємці, які у той день, коли ринки закриті, займаються закупівлею товару.

За товаром ринкові торговці їздять до Одеси, а також Хмельницького, Чернівців, де розташовані великі оптові ринки. Як правило, кожний вже має своїх постійних постачальників. Завдяки налагодженим зв'язкам інколи особисто не їдуть, просто домовляються телефоном, передають гроші і отримують замовлене. Внаслідок певної спеціалізації та модернізації, яка відбувається в сфері ринкової торгівлі, все частіше товар закуповують в оптовиків безпосередньо в Києві.

Ділові стосунки цілком інтернаціональні. Товар купують без урахування громадянської чи етнічної належності продавця,

причому частіше – у громадян України: *«Раніше ваших (тобто українців – авт.) оптовиків мало було. Тепер потихеньку навчилися. Тепер більшість там (в Одесі – авт.) українці»* (афганець, 46 років, освіта вища, натуралізований громадянин).

Хоча, як показало опитування, понад половина іммігрантів працюють разом із співвітчизниками, проте 15 % – з мігрантами інших національностей, третина – з українцями. Співпраця між іммігрантами часто має характер взаємодопомоги. Ті, що приїхали давно, мають надійний правовий статус, свій бізнес, підтримують новоприбулих, надаючи їм роботу. Співпраця з українцями також будується подібним чином. Це полегшує вирішення багатьох питань, впоратися з якими іноземцеві, за відсутності зв'язків, належного знання мови та місцевих законів, складно. *«Хочу відкрити кафе східної кухні в місті, не на ринку, а в місті, подалі. Потрібно партнера місцевого знайти, щоб допоміг в оформленні документів. Я б прибутком з ним ділився. Мій капітал (отримав на батьківщині спадщину – авт.) – його допомога. Кухарі будуть мої, сам буду працювати, але потрібна допомога, щоб все оформити. Потрібно знати, куди піти, що сказати»* (чоловік, 38 років, освіта середня, громадянин Бангладеш, має посвідку на проживання).

Крім ділового співробітництва, з українцями мігранти вступають також у трудові відносини як наймані працівники і як працедавці. Таким чином, внаслідок своєї економічної активності іммігранти створюють робочі місця не лише для співвітчизників, а й для місцевих жителів (як безпосередньо, тобто наймаючи працівників, так і опосередковано, користуючись послугами, наприклад, оптовиків, реалізуючи товари місцевого виробництва), сприяють розвитку ділової активності в цілому, надають послуги, якими користуються всі мешканці міста.

3.3. Добробут і житлові умови

За даними опитування, підприємництво, у т.ч. участь у сімейному бізнесі, забезпечувало основний дохід майже третини іммігрантів. Ще третина виконували найману працю передовсім у приватному секторі. Тільки троє працювали на державних фірмах. П'ятеро мали лише поденну роботу.

Для 10 % опитаних основним джерелом доходу була гуманітарна допомога. Вона мала як натуральний, так і грошовий характер. На час опитування величина допомоги, яка надавалася УВКБ ООН, становила 80 доларів США на місяць для одинаків та голів сімей. На подружжя виділялося 60 доларів і 40 доларів на кожного іншого члена сім'ї.

Коло користувачів такою допомогою звузилося – у 2001 р. нею користувалися 12,3 % опитаних. Оскільки визнані біженці за законодавством мають широкі права на працевлаштування, соціальний захист, міжнародна організація підтримує їх лише у тому разі, якщо вони не можуть працювати за віком чи через поганий стан здоров'я. Частіше допомогою УВКБ ООН користуються шукачі притулку, для яких жодна державна підтримка не передбачена. Допомогу отримують передовсім ті, хто належить до найбільш незахищених категорій (хворі, інваліди, одинокі матері тощо). Новоприбулі можуть одержати продуктовий набір, матраци та ковдри, невелику суму грошей.

Зрозуміло, що на допомогу з боку УВКБ ООН уже не можуть розраховувати біженці, які набули громадянство України, оскільки відповідно до закону вони мають всю повноту прав на соціальний захист з боку держави. Це, до речі, у деяких випадках є аргументом проти натуралізації: *«Багато зараз наших земляків отримують громадянство. Але я не хочу. Якщо ми будемо громадянами, ніякої допомоги ми не отримаємо...»* (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка). Разом з тим, серед іммігрантів-громадян України, про яких було зібрано інформацію під час опитування, лише одна особа отримувала пенсію, жодна – інші види соціальних виплат.

Як для натуралізованих громадян, так і для визнаних біженців реалізувати задекларовані права непросто. Для цього необхідно зібрати багато паперів, пройти низку інстанцій. Незнання мови, необізнаність із законодавством, відсутність багатьох документів створюють додаткові перешкоди під час проходження бюрократичних процедур. На допомогу приходять благодійні неурядові організації, партнери УВКБ ООН, які забезпечують юридичні консультації, допомагають в оформленні документів. Як свідчать активісти цих організацій, завдяки спільним зусиллям на сьогодні у Києві третина біженців похилого віку вже отримують пенсії по старості. Разом з тим, набагато складнішим є

оформлення пенсій по інвалідності. Виникають проблеми з наданням допомоги малозабезпеченим сім'ям. Зокрема тому, що для її оформлення потрібно подати довідку з місця проживання про склад сім'ї. Однак, як уже говорилося, іммігранти, які не мають власного житла, часто не мають і реєстрації за місцем проживання.

Ще одним джерелом фінансової підтримки іммігрантів є громади співвітчизників. Вони надають допомогу найбільш нужденним з числа земляків, допомагають самотнім жінкам, дітям, хворим. Як розповідав лідер афганської громади, *«ми заснували фонд взаємодопомоги. Беремо у торговців по 1 грн. з денного заробітку. Хоча деякі й цього не дають, у фонді є 2,5–3 тис. грн. Якщо хтось хворіє, або аварія, людина приносить рецепт, комісія наша розглядає (у нас комісія з 5 осіб), перевіряє, чи справді йому потрібна допомога. Якщо так, то ми купуємо, ідемо у ту лікарню, приносимо ліки»*.

Деякі мігранти отримують гроші з батьківщини, привозять певні суми з собою, звертаються по допомогу до родичів, батьків у скрутних ситуаціях, наприклад за потреби зробити внесок чи у відкриття справи, чи у купівлю житла.

Під час опитування пряме запитання щодо величини доходу не ставилося. Однак по можливості таку інформацію намагалися зібрати. Зокрема, про величину своїх доходів повідомили дві третини опитаних (у 2001 р. – 54 %), що можна вважати досить високим відсотком. Відповідно до їхніх відповідей, торговель-підприємств заробляв на ринку 1200–1500 доларів США на місяць. Якщо працювала дружина, дохід міг подвоюватися. Найманий працівник, так званий «помічник», отримував 60–80 грн. на день. Поденники, підсобники, вантажники, переважно мігранти без урегульованого статусу, які іншої роботи знайти не могли, заробляли лише по 15–20 грн. на день.

Діапазон доходів мігрантів, які дали відповідь на відповідне запитання, великий. Найнижчі доходи, що обмежувалися сумою допомоги УВКБ ООН у 80 доларів США (440 грн. за курсом на момент опитування), зафіксовані серед африканців, що й не дивно, враховуючи безробіття багатьох з них. Найвищі – у підприємців з країн Близького і Середнього Сходу. Разом з тим, вони не є аж занадто високими і максимально сягали 2,5 тис. доларів США на місяць (13750 грн. за курсом на момент опитування).

Впадає в очі значна диференціація доходів опитаних, за якої мінімальний зафіксований під час анкетування дохід був меншим максимального в 31 раз.

Диференціація існує як всередині етнічних груп мігрантів, так і між різними групами. Найбільше відрізняється мінімальний та максимальний дохід у африканців – у 20 разів. Це різниця між гуманітарною допомогою УВКБ ООН та зарплатнею топ-менеджера п'ятизіркового готелю. Найменшою майнова диференціація виявилася серед громадян Китаю. Різниця між показниками середнього доходу між етнічними групами не така велика: найвищі середні доходи у вихідців з країн Середнього та Близького Сходу та Пакистану перевищують найнижчі доходи мігрантів з Афганістану та африканських країн приблизно вдвічі.

Якщо порівняти останні дані про доходи мігрантів з тими, що були одержані 2001 р., то очевидним є їхнє зростання: показники мінімального доходу потроїлися, максимального – більш ніж подвоїлися, середній дохід мігрантів зріс порівняно з 2001 р. у 2,5 рази (*табл. 3.3.1*). Найбільше середній дохід зріс у вихідців з Афганістану та африканських країн: відповідно у 3 та 6 разів, що, вочевидь, є наслідком появи серед них такої категорії зайнятих, як високооплачувані професіонали, що, у

Таблиця 3.3.1

Розподіл економічно активних іммігрантів, опитаних в 2001 і 2007 рр., які дали відповідь на відповідне запитання, за країнами походження та величиною щомісячного доходу, грн.

Країни походження	Мінімальний дохід		Максимальний дохід		Дохід в середньому	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	300,0	1100,0	2400,0	5500,0	864,3	2670,8
Африканські країни	160,0	440,0	1300,0	8800,0	439,4	2899,0
В'єтнам	800,0	1100,0	4000,0	8250,0	2141,3	3300,0
Китай	1000,0	1650,0	3500,0	2500,0	2875,0	2200,0
Країни Близького та Середнього Сходу	250,0	1925,0	5300,0	13750,0	1931,3	4789,4
Пакистан та Індія	500,0	5500,0	3500,0	5500,0	1612,5	5500,0
Усього	160,0	440,0	5300,0	13750,00	1271,7	3192,8

Розділ третій

свою чергу, стало можливим завдяки натуралізації біженців. Менш стрімке зростання доходів спостерігалось у вихідців з країн Близького та Середнього Сходу, однак сім років тому вони були відносно високими. За даними опитування, певне скорочення доходів відбулося у групі громадян Китаю. Проте кількість респондентів була надто малою, щоб можна було говорити про визначену тенденцію.

Найбільше мігрантів, які повідомили про свої доходи (55,6 %), щомісячно заробляли суму від однієї до 2,5 тис. грн. Доходи трохи більше чверті іммігрантів (28,6 %) знаходилися у діапазоні від 2,5 до 5 тис. грн. на місяць. Заробіток менше і більше вказаних сум мали по 8 % мігрантів.

Структура респондентів за рівнем доходів підтверджує, що збільшення середніх доходів відбулося не лише в результаті появи одиничних високих заробітків, а завдяки загальному їх зростанню. У порівнянні з 2001 р. у п'ять разів зменшилася питома вага респондентів, які отримували найнижчі доходи – до 1 тис. грн., водночас, з третини до понад половини зросла частка осіб, які заробляли від 1 до 2,5 тис. грн. на місяць. Помітно зріс також відсоток осіб з найвищими доходами (табл. 3.3.2).

Таблиця 3.3.2

Розподіл економічно активних іммігрантів, опитаних у 2001 і 2007 рр., за країнами походження та величиною щомісячного доходу, %

Країни походження	До 1000 грн.		1001–2500 грн.		2501–5000 грн.		5001 грн. і більше		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	78,4	5,6	21,6	66,6	-	27,8	-	-	100	100
Африканські країни	92,7	14,3	7,3	50,0	-	21,4	-	14,3	100	100
В'єтнам	5,0	16,7	72,5	66,6	22,5	-	-	16,7	100	100
Китай	25,0		-		75,0		-		100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	37,5	-	25,0	42,1	25,0	52,6	12,5	5,3	100	100
Пакистан та Індія	62,5		12,5		25,0		-		100	100
Усього	40,2	7,9	31,2	55,6	11,6	28,6	0,7	7,9	100	100

Збільшення доходів мігрантів відбувалося водночас із ростом доходів усього населення. У 2001–2007 рр. середні сукупні місячні витрати (що точніше відображають доходи) на одне домогосподарство жителів столиці збільшилися з 924,21 грн. до 2742,70 грн., тобто практично втричі або більше, ніж у мігрантів. Таким чином, хоча доходи домогосподарств киян дещо поступалися доходам мігрантів, однак розрив між ними помітно скоротився. Якщо 2001 р. доходи домогосподарств мігрантів (за даними опитування) були на третину більшими за доходи середньостатистичних київських домогосподарств, то у 2007 р. – лише на 16,6 %.

Добробут домогосподарств, зрозуміло, залежить не лише від рівня заробітків їх членів, а й від складу сім'ї, тому більш об'єктивною його характеристикою є дохід на одну особу. За даними, одержаними під час опитування, в сім'ях мігрантів щомісячно дохід на одного члена сім'ї становив близько 2 тис. грн. На момент опитування дохід на одну особу в Києві становив, за даними Головного управління статистики міста, приблизно 1908 грн⁷. Отже, за цим показником доходи киян та мігрантів практично не відрізнялися. Найнижчим подушовий дохід був у афганців – трохи більше 1 тис. грн., тобто вдвічі нижче середнього для міста рівня (мігранти саме цієї групи зазвичай мають сім'ї, інколи численні, однаків серед них небагато). Найвищим подушовий дохід був у мігрантів з країн Близького і Середнього Сходу, серед яких найбільше підприємців з достатньо високими доходами, а також високою є частка домогосподарств, що складалися лише з однієї особи.

На поставлене респондентам запитання щодо наявності меблів, білизни, посуду, інших побутових речей, 60 % відповіли, що їхнє житло обладнане всім необхідним, 14 % бракувало лише окремих речей. Проте 18 % повідомили, що не мають багато чого необхідного, 8 % заявили, що не мають практично нічого: *«В чужій країні всього не вистачає. Життя налагодити як треба не можна» (чоловік-афганець, 45 років, освіта вища натуралізований громадянин)*.

Оцінка побутових умов корелюється із величиною доходів прибулих з різних країн, яка, в свою чергу, залежить від правового статусу. Крім того, рівень задоволення залежить також від ментальних особливостей, стандартів, які є панівними в країнах

походження. Тому більшість вихідців з Китаю, В'єтнаму, країн Близького та Середнього Сходу вважали, що мають все необхідне домашнє начиння. Водночас, майже половина афганців, третина африканців заявили, що їм бракує багатьох речей або вони практично нічого з необхідного не мають.

Щодо наявності у домогосподарствах мігрантів побутової техніки за час, що пройшов після попереднього опитування, ситуація поліпшилася. Практично всі домогосподарства мають у своєму розпорядженні холодильники, значно зросла насиченість пральними машинами, пилососами, збільшилася кількість телевізорів. Такі ж процеси відбувалися і у домогосподарствах киян. Водночас, кількість побутової техніки у мігрантів залишається меншою, ніж у середньостатистичних місцевих жителів (табл. 3.3.3). Це стосується більшості побутових предметів, крім тих, що морально застаріли і наявність яких свідчить, скоріше, не про високий, а про нижчий рівень добробуту, наприклад, магнітофони. Винятком є й наявність мобільного телефона, який мають 85 % опитаних мігрантів і 68 % домогосподарств киян. Це, однак, наслідок відсутності у значного числа мігрантів мережевого зв'язку через специфічні умови їхнього проживання та роботи.

Таблиця 3.3.3

Наявність в домогосподарствах іммігрантів, обстежених 2001 і 2007 рр., та киян товарів тривалого користування, %

	Домогосподарства іммігрантів		Домогосподарства киян ⁸	
	2001	2007	2001	2007
Холодильники	88,4	92,0	96,9	94,9
Пральні машини	25,3	45,0	76,0	78,0
Пилососи	18,5	34,0	70,9	75,7
Радіоприймачі	43,8	42,0	49,3	– *
Телевізори	75,5	88,0	85,9	93,7
Відеомагнітофони	31,8	46,0	26,6	– *
Магнітофони	48,1	49,0	54,2	24,1
Швейні машини	10,3	9,0	56,4	31,1
Мобільні телефони	16%	85,0	– *	68,1
Комп'ютер	6%	35,0	– *	– *

* Немає даних

Хоча задоволення мігрантів наявністю побутових предметів можна вважати високим, варто зазначити, що більшість речей, якими вони користуються, їм не належать: у 58 % випадків вони є власністю господарів орендованого житла. 10 % опитаних, передовсім афганські та африканські біженці, одержали постіль, посуд, меблі, якими користуються, як гуманітарну допомогу від благодійних організацій. Мігранти придбали в Україні практично всі комп'ютери, однак лише половину телевізорів, пилососів та пральних машин, що є в їхніх домогосподарствах, чверть холодильників (інші орендовані разом з квартирою).

Рівень задоволення характером харчування сім'ї дещо нижчий (табл. 3.3.4). Лише чверть опитаних могли собі дозволити будь-які продукти, які б вони хотіли придбати. Найчисленнішою виявилася група тих, хто хоч і харчується повноцінно, проте без особливих делікатесів (42 %). Чверть мігрантів змушені економити на харчуванні, тоді як 10 % заявили, що їхнє харчування є

Таблиця 3.3.4

**Розподіл основних респондентів,
опитаних 2001 і 2007 рр., за країнами походження
та оцінками якості харчування їхніх сімей, %**

Країни походження	Харчуємо- ся так, як нам хочеть- ся		Харчуємо- ся добре, проте без надмірності		Мусимо економити на харчу- ванні		Харчуємось погано, не- доїдаємо		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	4,2	5,4	16,7	48,7	59,7	40,5	19,4	5,4	100	100
Африканські країни	6,2	25,0	14,6	20,0	31,2	20,0	48,0	35,0	100	100
В'єтнам	29,7	-	48,7	100	21,6	-	-	-	100	100
Китай	9,0	75,0	36,4	25,0	54,6	-	-	-	100	100
Країни Близького та Середньо- го Сходу	24,1	18,8	24,1	50,0	51,8	25,0	-	6,2	100	100
Пакистан та Індія	25,9	75,0	29,6	25,0	37,1	-	7,4	-	100	100
Усього	14,3	25,0	25,0	42,0	43,3	23,0	17,4	10,0	100	100

Розділ третій

недостатнім. Найчисленнішими серед останніх були вихідці з африканських країн, третина з яких недоїдають.

Разом з тим, порівняння оцінок харчування сімей мігрантів, одержаних під час опитування 2001 і 2007 років, переконливо свідчить про поліпшення ситуації. Помітно зросла питома вага тих, які можуть купити будь-які продукти або харчуватися цілком пристойно. Так само помітно зменшився відсоток респондентів, які змушені економити на харчах, або харчуватися недостатньо. Показово, що позитивні зрушення відбулися в усіх етнічних групах мігрантів, що підтверджує загальну тенденцію.

Серед задоволених рівнем харчування передовсім сім'ї підприємців, торговців, а також студенти, які походять переважно із заможних сімей і мають достатньо коштів для прожиття у Києві, які отримують від батьків з батьківщини.

Помітно підвищилася у порівнянні з 2001 р. оцінка мігрантами одягу членів своїх сімей (табл. 3.3.5). Так само, як і з харчуванням, найвищий рівень задоволення мають підприємці, а також студенти.

Таблиця 3.3.5

Розподіл основних респондентів, опитаних 2001 і 2007 рр., за країнами походження та оцінками якості одягу членів їхніх сімей, %

Країни походження	Одягаємось так, як нам хочеться		Одягаємось нормально, проте без надмірностей		Одягаємось скромно		Одягаємось погано, немає багатьох необхідних речей		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	2,8	8,0	18,0	48,1	55,6	48,1	23,6	21,6	100	100
Африканські країни	4,2	10,0	14,6	40,0	58,3	40,0	22,9	10,0	100	100
В'єтнам	16,2	-	62,2	100	21,6	-	-	-	100	100
Китай	-	25,0	81,8	75,0	18,2	-	-	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	17,2	25,0	37,9	56,3	41,4	12,5	3,5	6,2	100	100
Пакистан та Індія	22,2	100	48,2	-	14,8	-	14,8	-	100	100
Усього	9,4	22,0	33,9	44,0	42,0	23,0	14,7	11,0	100	100

Зазначені позитивні зміни знайшли відображення у підвищенні загальних оцінок респондентами свого матеріального становища. У порівнянні з 2001 р. відсоток тих, хто вважав його нормальним, практично не змінився. Водночас, значно зросла частка осіб, які не вказували на матеріальні проблеми. Натомість скоротилося число мігрантів, які назвали своє матеріальне становище в Києві важким, дещо меншою стала частка тих, хто вважав, що перебуває за межею бідності (табл. 3.3.6).

Цілком логічно, що важким і вкрай важким назвали матеріальне становище своїх сімей практично всі безробітні та дві третини найманих працівників. Прийнятним, а також безпроблемним його вважали переважна більшість підприємців. Нормальним своє матеріальне становище назвали також більшість студентів.

Якщо порівняти наведені результати із самооцінкою рівня доходів киян (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного Держкомстатом України 2007 р.⁹), то вия-

Таблиця 3.3.6

**Розподіл основних респондентів, опитаних 2001 і 2007 рр.,
за країнами походження та оцінками матеріального
становища їхніх сімей, %**

Країни походження	Немає матеріальних проблем		Матеріальне становище нормальне (доходи достатні)		Важке (змушені постійно економити)		За межею бідності (не вистачає навіть на харчування)		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	-	14,0	16,9	44,4	59,2	25,0	23,9	16,6	100	100
Африканські країни	2,0	5,0	8,3	20,0	50,0	35,0	39,7	40,0	100	100
В'єтнам	5,4	100	73,0	-	21,6	-	-	-	100	100
Китай	-	88,0	83,4	-	8,3	12,0	8,3	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	10,3	31,2	44,8	37,5	34,5	6,3	10,4	25,0	100	100
Пакистан та Індія	-	75,0	70,4	25,0	18,5	-	11,1	-	100	100
Усього	2,7	27,4	38,0	35,2	40,2	19,2	19,1	18,2	100	100

вється, що в цілому достатнім його вважав практично однаковий відсоток як мігрантів, такі і місцевих жителів (66,6 % киян та 62,6 % мігрантів). Відповідно, приблизно однаковою була й частка тих, хто змушений постійно економити, інколи навіть на їжі (33,4 % та 37,4 % відповідно). Водночас, всередині цих двох груп відмінності виявилися значними. Розподіл за самооцінкою рівня доходів у киян більш рівномірний. Серед них значно менше як тих, хто відніс рівень своїх доходів до найвищої категорії (3,1 % проти 27,4 % у мігрантів), так і таких, хто не міг забезпечити навіть достатнього харчування (1,0 % проти 18,2 % у мігрантів). Очевидно, що самооцінка залежить не лише від об'єктивної величини доходів, а й від потреб та очікувань, що визначаються і етнокультурними особливостями, і суб'єктивними характеристиками особи. Відомо, що українці схильні не давати беззастережно позитивних оцінок своєму становищу. Що ж до мігрантів, основною рушійною силою переїзду яких є поліпшення умов проживання, висока самооцінка матеріального становища, крім іншого, вмотивована тим, що водночас вона є й оцінкою успіху їхніх життєвих стратегій. Водночас, внаслідок специфіки становища мігрантів правдоподібною видається значно вища, ніж серед українців, частка тих, кому не вистачає коштів навіть на харчування.

Проблема бідності в середовищі мігрантів передовсім стосується новоприбулих, шукачів притулку, осіб без належного правового статусу. Вона актуальна також для багатодітних сімей, родин у складі яких є люди старшого віку та інваліди, тих, де головою є жінка, тощо. Працівники неурядових організацій, які надають допомогу мігрантам та біженцям, зазначали, що певна частина їхніх клієнтів, бідує: *«Важко живуть. Є такі сім'ї, звідки діти приходять і зрозуміло, що вони і не харчуються достатньо, і одягнуті не так, як треба. Здебільшого це багатодітні сім'ї, ті, де є старі батьки, інші непрацюючі. Адже зазвичай у сім'ї працює лише її голова» (жінка, 35 років, освіта вища, іммігрантка з Афганістану, натуралізована громадянка).*

Треба зважати також на те, що внаслідок специфічного становища іммігрантів, яке часто виявляється у лише одному працюючому в сім'ї, неформальній зайнятості, відсутності власного житла тощо, внаслідок будь-яких форс-мажорних обставин, хвороби в глибоку матеріальну скруту може потрапити цілком бла-

гополучна особа, повна сім'я: *«Один раз у мене чоловік захворів, потрапив до лікарні. Місяць не міг працювати. Боже, як же важко було. Ми взяли гроші в борг, щоб заплатити за квартиру, а їсти зовсім нічого не було. Цілий місяць дітей годувала лише чаєм і хлібом»* (жінка, 35 років, освіта вища, іммігрантка з Афганістану, натуралізована громадянка).

Попри певне вирівнювання доходів мігрантів та середньостатистичних киян, негативний вплив на добробут прибулих справляє відсутність у більшості з них власного житла. Його мають одиниці. Однак порівняно з 2001 р., питома вага таких осіб подвоїлася (з 3,9 % до 8 %), що є, безумовно, наслідком та ознакою успішної інтеграції (табл. 3.3.7). Придбати житло вдалося деяким вихідцям з Афганістану, Пакистану, Бангладеш та В'єтнаму. Половина іммігрантів-власників житла – громадяни України, що, поряд з купівлею нерухомості, підтверджує їхній намір пов'язати своє подальше життя з країною перебування. Зрозуміло, що придбати житло в Києві, враховуючи його вартість, могли лише особи із доходами помітно вищими середнього рівня. Практично всі респонденти-власники житла підприємці, оцінюють рівень добробуту своїх сімей як високий. Частина з них придбали житло завдяки коштам, отриманим від родичів з батьківщини, або допомозі сім'ї дружини-українки: *«У 2006 р. ми з дружиною взяли кредит у Приват-банку на 20 років і придбали власну двокімнатну квартиру на вулиці Перова на Воскресенці в «хрущобі». На перший внесок гроші збирали всі разом, частину грошей я заробив і зібрав сам, трохи допомогли мої американські та канадські родичі і батьки дружини»* (чоловік, 33 років, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, натуралізований громадянин).

Володіють іммігранти переважно стандартними дво- або трикімнатними квартирами площею від 35 до 75 квадратних метрів. Лише двом з них належить житло з великою як для Києва площею – 100 і 120 квадратних метрів. Проте, в одному з цих випадків це старий будинок у передмісті.

Деякі мігранти, одружені з громадянками України, проживають у квартирах, що належать дружині, або її сім'ї. Половина з опитаних студентів живуть у гуртожитках навчальних закладів, проте інші у пошуках більш комфортних умов проживання наймають житло у приватних осіб.

Таблиця 3.3.7
Розподіл домогосподарств імігрантів, обстежених у 2001 і 2007 рр., за країнами походження та характером житла на момент опитування, %

Країни походження	Кімната у гуртожитку		Орендована квартира		Орендована кімната		Проживають у родичів		Власне житло		Житло, що належить дружині		Без визначеного місця проживання		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	8,7	-	58,2	43,2	10,1	37,8	5,0	5,4	2,5	10,9	13,9	2,7	1,3	-	100	100
Африканські країни	-	20	56,3	15,0	25,0	40,0	2,1	5,0	-	-	16,7	15	-	5,0	100	100
В'єтнам	5,4	82	67,6	-	8,1	-	2,7	-	8,1	18,0	8,1	-	-	-	100	100
Китай	58,3	25	33,3	-	-	75	-	-	-	-	8,3	-	-	-	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	4,1	12,5	39,3	12,5	17,9	62,6	3,6	6,2	10,7	6,2	21,4	-	-	-	100	100
Пакистан та Індія	7,4	-	51,9	50,0	18,5	-	-	-	3,7	25,0	14,8	25,0	3,7	-	100	100
Усього	8,7	15	55,0	27	14,3	40	3,0	4	3,9	8	14,3	5	0,9	1	100	100

Таким чином, у найманому житлі на час опитування проживала переважна більшість респондентів. Це типово для іммігрантів. Водночас, наймали житло у фізичних осіб лише 2,6 % корінних мешканців великих міст України¹⁰.

Внаслідок високої орендної плати, її постійного зростання, порівняння даних 2001 та 2007 рр. засвідчує певне погіршення житлових умов мігрантів. Так, якщо 2001 р. окрему квартиру наймали понад половина опитаних, то у 2007 р. – лише 27 %. Питома вага іммігрантів, які наймали окрему квартиру, зменшилася в усіх етнічних групах.

Натомість значно зросла – до 40 % – частка мігрантів, які винаймали лише кімнату в квартирі, проживаючи разом або з господарями, або з іншими квартирантами. Серед них третину становили сім'ї, і лише дві третини – одинаки. До того ж кожний четвертий з цієї групи, передовсім одинокі чоловіки, знімали кімнату вдвох чи втрьох. Зафіксовано під час опитування також випадок, коли в одній кімнаті разом із чоловіком не родичем проживала сім'я з трьох осіб.

Таким чином, забезпеченість житлом домогосподарств мігрантів різко відрізняється від такої місцевих жителів. Так, за даними Держкомстату України, у Києві в окремих квартирах проживають 95,7 % домогосподарств. Лише 0,2 % – в комунальних квартирах, 3,9 % в гуртожитках¹¹.

Причини обмежених житлових умов – передовсім у високій ціні оренди. Крім цього, вони полягають і в тому, що знайти житло досить складно, оскільки власники квартир не радо приймають пожильців-іноземців, побоюючись проблем з оплатою, з міліцією, невдоволення сусідів. Тому пошук житла здійснюється найчастіше через знайомих. Зазвичай на допомогу приходять земляки, інколи – іммігранти інших національностей. *«Нам від квартири відмовили. Господарі розлучалися, ділили майно. А ціни так зросли, що іншу квартиру винайняти ми не змогли. Але нам поталанило. Одна таджицька сім'я познайомилася з матір'ю. Мова в нас одна, вони розмовляли і та таджичка сказала, що ти мені як мати, так вони подружилися. Вона дізналася про наше горе і запросила жити на квартиру, яку вони орендували. Вони у великій кімнаті, а ми всі в маленькій. За квартиру сплачуємо по половині. Коли хазяї приходять за грошима, ми ховаємося. Ті таджики сказали, – що мати до них приїхала. Сусіди жалілися, що тут багато*

людей живе. А ці таджики – ні, тільки мати, інші то в гості приходили» (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка).

Враховуючи «ризики», які асоціюються з пожилцями-іммігрантами, вартість житла для них зазвичай є вищою, ніж для місцевих жителів. Тому витрати на житло стають для значної частини мігрантських сімей основними. За даними опитування, в середньому за житло респонденти сплачували близько 1 тис. грн. на місяць, або близько третини розрахованого за даними опитування доходу домогосподарств. Водночас витрати киян на житло становили на момент проведення дослідження 13,3 % їхніх сукупних витрат. Зазначимо, що у порівнянні з попереднім опитуванням вартість житла зросла як абсолютно, так і відносно до величини доходу. Для киян, за даними Головного управління статистики міста, – з 11,90 % до 13,3 % сукупного доходу, а для іммігрантів, якщо базуватися на результатах наших опитувань, з 20 до 30 %.

На момент опитування найбільше витрачали на житло афганці (в середньому приблизно 1,2 тис. грн.), оскільки саме вони, маючи сім'ї, найчастіше винаймали окремі квартири більшої площі. Вихідці з африканських країн сплачували за житло вдвічі меншу суму. Найменші квартирні витрати виявилися у громадян Китаю та В'єтнаму переважно тому, що респонденти з цих країн здебільшого проживали в гуртожитках як студенти чи робітники.

За типами помешкань, звичайно, найдорожчими були ізольовані квартири. За них в середньому мігранти платили майже по 2 тис. грн. на місяць. Проживання в одній квартирі з сусідами коштувало вдвічі дешевше. За «куток», тобто проживання в одній кімнаті з іншими людьми, треба було заплатити до 400 грн. Найдешевше – приблизно 250 грн. – платили за житло (а вірніше, за комунальні послуги) його власники, таку ж суму сплачували ті, хто проживав у гуртожитку.

При високій вартості, умови проживання у більшості опитаних доволі скромні. Навіть якщо сім'я наймала окрему квартиру, її площа невелика: *«Живемо всі в одній кімнаті, – я, чоловік, мати, дві дорослі дочки. Спати чоловік йде на кухню» (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка).* Понад половина опитаних домогосподарств (56 %) проживали на площі до 20 метрів, 81 % – на площі до 35 квадратних метрів. Більше житло мали лише поодинокі особи: в основному підприємці, у яких відносно вищі

доходи. Внаслідок цього найбільшими виявилися квартири у іммігрантів з Пакистану, де категорія підприємців частіше представлена.

У мігрантів із цієї країни найбільшою була також площа житла в розрахунку на 1 особу – 22 кв. м. Найменшою житлова площа на одного члена домогосподарства виявилася у афганців – 11 кв. м. У цілому, за даними опитування, цей показник варіювався від мінімальних 2 кв. м на особу (в сім'ї афганців) до максимальних 35 кв. м. на особу (у домогосподарстві мігранта з Пакистану), а для всього масиву респондентів становив 14,5 кв. м. Зазначимо, що середня житлова площа у Києві, за даними міського управління статистики, сягала 2007 р. 20,5 кв. м на особу.

Проте у порівнянні з даними опитування 2001 р., площа житла на одного члена домогосподарств мігрантів дещо зросла: тоді вона становила 11,6 кв. м. До речі, вона збільшилася також і для середньостатистичних киян: у 2001 р. на мешканця міста припадало 18,7 кв. м житла.

Напевно, це одна з причин того, що оцінили житлові умови своїх домогосподарств як нормальні третина основних респондентів, хорошими їх вважали 27 % (серед останніх майже половину становили мігранти, одружені з українками). Проте близько 40 % опитаних охарактеризували свої житлові умови як погані або дуже погані. Кореляція житлових умов із шкалою доходів і основних занять респондентів по лінії підприємці–безробітні, як і з оцінкою матеріального добробуту сімей, була цілком очікуваною.

Оскільки більшість мігрантів проживають у житлі, яке винаймають, типовим для них є часта змінюваність місця проживання. Уникнути переїздів змогли лише частина одружених з громадянками України, а також студенти, які нещодавно прибули на навчання і проживають у гуртожитках вузів. Разом з тим, переважна більшість респондентів (83 %) не один раз змінювали адресу. В середньому на кожного з них припадало по 3,5 переїзда. Понад половина переїжджали 4 і більше разів. Найчастіше міняли місце проживання африканці та вихідці з Пакистану. Майже такими самими рухливими були афганці. Найменше переїздів припадало на мігрантів з В'єтнаму.

Міняти квартиру найчастіше доводилося через її подорожчання (36 %) або тому, що господарі відмовляли від оренди (тре-

тина). До речі, у 2001 р. ці причини були, однак, менш вагомими. Тоді їх назвали відповідно 14,5 % респондентів та 24,3 %. Особливо помітно збільшилося значення такої причини зміни житла, як його подорожчання.

У найбільш несприятливій ситуації щодо обох причин перебували вихідці з африканських країн та афганські багатодітні сім'ї. Так, на сім'ї, що складалися з 6 осіб, припадало в середньому по 7 переїздів, тобто вдвічі більше, ніж в цілому для респондентів. Численні за кількістю членів домогосподарства передовсім мусили міняти місця проживання, бо господарі їм відмовляли.

Сімейні обставини та бажання поліпшити умови проживання мали набагато менше значення для переїздів домогосподарств мігрантів на іншу квартиру. Так само не належало до вирішальних причин бажання проживати ближче до родичів, співвітчизників: цей мотив відмітили лише 9 % респондентів, причому переважна більшість з них були одинаками, не обтяженими сім'єю.

Позитивні зміни у порівнянні з даними дослідження 2001 р. можна відмітити щодо переїздів, спричинених увагою правоохоронних органів. Тоді на цю причину вказали 18,4 % мігрантів, під час останнього опитування – лише одна особа, походженням з африканської країни. Це, очевидно, є наслідком нинішнього більш надійного правового статусу більшості мігрантів.

Зрозуміло, що частота та причини переїздів перебувають у прямій залежності від правового статусу прибульців. Тому ті, хто мав трудовий контракт, практично не змінювали адреси. Разом з тим, особи, у яких жодних документів, крім довідки УВКБ ООН, не було, впродовж свого перебування в Києві переїжджали в середньому по 8,2 раза.

Щодо регіонів розселення, оскільки значна частина мігрантів працює на ринках, то Троєщина, Шулявка, Борщагівка, Святошин, тобто райони міста, де розташовані найбільші ринки, є, водночас, і місцями їхнього проживання. За даними опитування, на Троєщині проживали 42 % мігрантів, ще 4 % – в районі старої Дарниці. 17 % – в районі Шулявки/Святошина. 15 % опитаних мешкали у Солом'янському районі, зокрема, на Відраденському житловому масиві, звідки недалеко до Святошинського та Шулявського ринків.

Якщо порівняти райони нинішнього проживання із тими, де мігранти мешкали одразу після прибуття до Києва, то можна

помітити їхню поступову міграцію у напрямку районів ринків. Так, у порівнянні з першим місцем проживання приблизно на третину збільшився відсоток тих, хто проживав на Троєщині та на Шулявці. Натомість, зменшилася частка мешканців Солом'янського району, де розташовано багато студентських гуртожитків і де спочатку проживали багато іммігрантів, які прибули в Україну на навчання.

Разом з тим, для вибору місця проживання вирішальним є незручність району, а можливість винайняти житло, тобто, передовсім, дешевизна квартири. Тому, наприклад, якщо раніше багато мігрантів проживали на Нивках, Виноградарі, то тепер їх там практично немає, оскільки ці райони внаслідок поліпшення транспортного сполучення, зокрема, спорудження метро, нового будівництва перетворилися на досить престижні і, водночас, дорогі. Натомість, у порівнянні з 2001 р. виникла категорія людей, які винаймали житло за межами міста, наприклад, у таких районних центрах Київської області, як Бровари, Фастів, Біла Церква, де воно дешевше. Хоча на роботу доводилося їздити довго і далеко, вирішення житлового питання у такий спосіб, за словами респондентів, мало багато переваг: по-перше, хати в сільській місцевості набагато дешевші; по-друге, сільська садиба надає можливості забезпечувати себе картоплею та овочами; по-третє, вирішити питання реєстрації в селі набагато простіше, ніж у Києві.

Попри деяку концентрацію мігрантів у певних районах, спільною характеристикою яких є віддаленість від центру (саме тут розміщено міські ринки), мало комфортний і тому дешевий житловий фонд, їхня кількість, у порівнянні з рештою мешканців, незначна, до того ж проживають іноземці на території цих районів дисперсно. Так, хоча лише 5 % респондентів заявили, що в їхньому районі більше земляків немає, проте половина мігрантів не мала земляків-сусідів по будинку, а третина не зауважила їх у сусідніх будинках. Проживали в одному будинку з земляками передовсім студенти-мешканці гуртожитків. Що ж до тих мігрантів, які винаймали житло, то навіть на Троєщині, де мешкає більшість респондентів, інших представників своєї етнічної групи у власних будинках мали за сусідів лише третина опитаних. Половина зауважила співвітчизників у сусідніх будинках. Максимальна загальна оцінка кількості земляків, які

проживали на Троєщині, становила 100 осіб. Середня ж оцінка їхньої кількості, яку дали мігранти-мешканці цього району, не перевищила 24 особи. Таким чином, одержані під час опитування відомості підтвердили висновок, зроблений 2001 р., про безпідставність твердження про формування у Києві заселених імігрантами районів, етнічних анклавів.

3.4. Освіта дітей імігрантів

Під час проведення інтерв'ю з мігрантами, як і під час дослідження 2001 р., окрема увага приділялася проблемам освіти дітей, оскільки доступ до шкільної освіти та можливість дітей із імігрантських родин здобути вищу освіту є важливим показником якості життя і, одночасно, рівня інтеграції прибулого населення в українське суспільство.

У 100 домогосподарствах імігрантів, із членами яких було проведено інтерв'ю, проживали 52 дитини шкільного віку (від 7 до 17 років), більшість з яких (92 %) відвідували школу (табл. 3.4.1).

Таблиця 3.4.1

**Розподіл дітей шкільного віку із сімей обстежених
імігрантських домогосподарств
за країнами народження, % (N=52)**

Країни народження	Кількість дітей	%
Афганістан	26	50,0
Африканські країни	1	1,9
Іран	2	3,9
Пакистан	1	1,9
Україна	19	36,5
Інші	3	5,8
Усього	52	100,0

Конституція України (ст. 53) кожному гарантує право на освіту, а повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою¹². Громадянам України, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах¹³. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також особи, яким надано статус біженця, мають право на освіту нарівні з громадянами України¹⁴. Забезпечення доступності і безоплатності повної середньої освіти є обов'язком Української держави¹⁵, а доступність та рівність умов – основними принципами освіти в Україні¹⁶. Відповідальність за здобуття дитиною загальної середньої освіти покладається на батьків або осіб, які їх замінюють.

Громадяни, які не мають можливості навчатися в школах з денною формою навчання, можуть здобути загальну середню освіту у вечірніх (змінних) школах. Мережа закладів середньої шкільної освіти в Києві, як і в Україні в цілому, побудована за територіальним принципом.

Для зарахування дитини до школи батьки або офіційні опікуни дитини повинні звернутися із відповідною заявою на ім'я директора школи, надати нотаріально завірнену копію свідоцтва про народження дитини та медичну довідку про стан її здоров'я, яка видається дитячими поліклініками за місцем проживання після медичного обстеження дитини.

Рівень дошкільної підготовки (якщо дитина йде до першого класу) та рівень знань (якщо дитина йде до наступного класу) перевіряється психолого-педагогічною комісією, яка складається із шкільних педагогів та психологів шляхом співбесіди з дитиною в присутності батьків чи офіційних опікунів.

Для іноземців, осіб без громадянства та біженців, які проживають в Україні, перелік документів, необхідний для оформлення дитини у школу, такий самий, як і для українських громадян.

Під час опитування респонденти, які мають дітей шкільного віку, засвідчували, що адміністрація київських шкіл приймає на навчання дітей незалежно від правового статусу їхніх батьків. Це підтверджують і результати інтерв'ю з працівниками міського та районних управлінь освіти: *«Приймаємо до школи всіх дітей. Ми ж у дітей не питаємо про документи їхніх батьків. Документів про реєстрацію також ніхто не вимагає. Повинна бути заява батьків, копія свідоцтва про народження дитини, медична*

картка. У нас, ми ж знаємо, і українців багато без реєстрації в Києві проживає, але дітям у прийомі до школи ніхто не відмовляє. Навпаки, школи як і раніше, зобов'язані прослідкувати, щоб всі діти шкільного віку, які проживають у приписаному до школи районі, відвідували школу...» (державний службовець, управління освіти).

Разом з тим, якщо у дитини немає свідоцтва про народження або ж належним чином не оформлена медична картка, це може бути перешкодою для зарахування до школи. Як правило, з такими проблемами стикаються шукачі притулку, які перебувають під міжнародним захистом, тобто зареєстровані УВКБ ООН, проте не мають офіційного статусу в Україні. У таких випадках влаштувати дитину до школи допомагає Соціальний центр для жінок та дітей біженців, створений неурядовою організацією, що підтримується Представництвом УВКБ ООН в Україні. Він організовує обстеження майбутніх школярів у лікарні для біженців, заснованій за сприяння Представництва УВКБ ООН в Україні при відомчій лікарні працівників нафтогазової промисловості, співпрацює із районними управліннями освіти та адміністрацією шкіл, де мають навчатися діти, у яких немає свідоцтва про народження. З кожним роком, як стверджують працівники Центру, таких випадків стає все менше, бо в основному іммігранти, які мають дітей, приїхали давно, зараз майже всі мають належні документи: *«З дітьми тепер приїжджають мало. Є такі, але мало. В основному це одинокі чоловіки. А сімейно зараз ніхто практично не приїжджає. Кордони строго охороняються...»* (жінка, 40 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, громадянка України, заступник директора Соціального центру для жінок та дітей біженців). З цим погоджуються і чиновники-освітяни: *«...Звичайно, бувають випадки, коли виявляється, що у дітей шкільного віку немає ніяких документів, але це діти не іммігрантів-іноземців, це діти із наших неблагополучних сімей...»* (державний службовець, управління освіти).

Разом з тим, незважаючи на рівність доступу до середньої освіти на законодавчому рівні, в реальному житті навчання дітей іммігрантів часто ускладнюється різницею в системах освіти в Україні та в країнах походження, особливостями національної психології, звичаїв і традицій, матеріальним становищем сімей.

Надзвичайно важливою є також мовна проблема. Мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова¹⁷. Як показало дослідження 2007 р., переважна більшість опитаних іммігрантів до прибуття в Україну тут не бували, і, відповідно, ні української, ні російської мов не знали. Якщо в таких іммігрантських сім'ях були діти шкільного віку, для продовження шкільного навчання в Україні вони потребували спеціальної мовної підготовки. Однак для її здобуття можливостей обмаль. Спеціальних державних курсів для дітей іммігрантів у Києві, як і в Україні, немає. Діти біженців та шукачів притулку можуть відвідувати безплатні мовні курси для школярів у згаданому вище Соціальному центрі для жінок та дітей біженців, що фінансуються УВКБ ООН. Що ж до інших категорій іммігрантів, вони повинні самі піклуватися про вивчення української та російської мов їхніми дітьми.

Якщо дитина до вступу до школи відвідувала дитячий садок, це полегшує завдання, однак спеціальні заняття все одно бажані. Якщо ж дошкільного виховання в Україні не було, незнання мови неодмінно стане на перешкоді нормальному навчанню в школі, заважатиме засвоєнню як початкових, так і спеціальних знань. Разом з тим, майже дві третини дітей дошкільного віку, які підростають у досліджених іммігрантських домогосподарствах не відвідують дитячі садки. Основною причиною такої ситуації із дошкільним навчанням і вихованням є ставлення до нього батьків-іммігрантів, які вважають що їхнім дітям дома буде краще, або ж вони ще замалі. Саме тому 88% батьків дошкільнят навіть не намагалися їх туди влаштувати. Для восьмої частини дітей, які не відвідують дитсадки, але їхні батьки намагалися їх туди влаштувати, причиною відмови була відсутність свідоцтва про народження.

Як свідчать матеріали інтерв'ю із посадовцями, майже в кожному районі існують школи із поглибленим вивченням української або російської мови, на базі яких створено платні мовні курси з вивчення мов: *«Якщо приходять іноземці, і з мовою у них не дуже добре, ми направляємо їх туди, щоб оволодівали мовою» (державний службовець, управління освіти)*. Крім того, *«в ряді шкіл організовуються спеціальні курси підготовки дітей до першого класу, за умови, якщо є відповідна кількість дітей, які пот-*

ребують такої підготовки. Ці курси платні» (державний службовець, управління освіти).

Проте батьки-іммігранти не завжди мають фінансові можливості і час, щоб возити дітей на мовні курси. Тому мову намагаються вивчати самостійно, незважаючи на те, що самі батьки володіють нею погано, іноді з допомогою сусідів-українців, або ж вчителів початкових класів уже після того, як дитина вступила до школи. *«Спочатку дітям дуже важко було. Ми мови не знали, дівчатка мови не знали. Сусідка перед тим, як вони до школи мали йти, з ними алфавіт вчила, допомагала. Вчителька у школі теж дуже хороша була, добра. З ними займалася перші три роки. Потім вони вже дуже добре вчилися, все відмінно було. Навіть краще, ніж місцеві діти встигали»* (жінка, 36 років, іммігрантка із Афганістану, натуралізована громадянка, мати двох дівчаток шкільного віку).

Як показало дослідження, переважна більшість дітей із сімей іммігрантів (78,6 %) відвідували державні школи з українською мовою навчання (табл. 3.4.2). У школах, де навчання здійснювалося російською мовою, навчалися 17,8 % дітей респондентів. Їх відвідували діти частини вихідців із африканських країн (33,3 %) та Афганістану (23,5 %).

Таблиця 3.4.2

Розподіл дітей із обстежених іммігрантських домогосподарств за країнами походження їхніх батьків та мовою навчання в школі, % (N=48)

Країни походження	Мова навчання дітей у школі			Всього
	Російська	Українська	Англійська	
Афганістан	23,5	76,5		100
Африканські країни	33,3	66,7		100
Бангладеш		100,0		100
В'єтнам		100,0		100
Іран		100,0		100
Пакистан		100,0		100
Інші		50,0	50,0	100
Всього	17,8	78,6	3,6	100

Новим, порівняно із результатами опитування 2001 р., був той факт, що деякі діти із іммігрантських родин відвідувала дорогі приватні школи, де мовою навчання була англійська – 3,6 %. Водночас, зросла частка дітей, які відвідували українські школи. Якщо 2001 р. в школах з українською мовою викладання навчалися 58% дітей шкільного віку із обстежених домогосподарств мігрантів, то в 2007 р. – на 20 % більше (78,6%). Водночас, порівняно із 2001 р., більше ніж удвічі зменшилась частка дітей, які навчалися в російськомовних школах.

За словами опитаних респондентів, головним критерієм вибору школи для дітей було її місцезнаходження (*табл. 3.4.3*). Як правило, школу обирали ту, що була розташована неподалік від місця проживання сім'ї. Цим критерієм керувалися 50 % опитаних (за таким же критерієм обрала школу для своїх дітей і переважна більшість (47 %) іммігрантів, опитаних у 2001 р.).

Вибір школи за цим критерієм зробили й 60% батьків, чії діти відвідували українські школи. Решта пішли до української школи через те, що українську мову краще знають самі батьки (20 %), як правило, це діти із сімей іммігрантів, які проживають у шлюбі із громадянками України, або ж тому, що до іншої школи дитину не прийняли (20 %).

Місце розташування школи було важливим чинником й для половини тих іммігрантів, чії діти відвідували школи з російсь-

Таблиця 3.4.3

Розподіл дітей із обстежених іммігрантських домогосподарств за мовою навчання та причинами вибору школи, % (N=48)

Мова навчання	Причина вибору школи з певною мовою навчання					Усього
	Хочуть її вивчити	Її краще знають батьки	Буде корисною у майбутньому	Школа ближче до дому	Не прийняли в іншу школу	
Українська	-	20,0	-	60,0	20,0	100
Російська	18,2	-	31,8	50,0	-	100
Англійська	-	-	100,0	-	-	100
Усього	14,3	3,6	28,5	50,00	3,6	100

кою мовою навчання. Третина зазначили, що обрали російськомовні школи через те, що знання російської мови може бути корисним дитині в подальшому житті або ж тому, що хочуть, аби дитина знала цю мову. Такими міркуванням керувалися також усі батьки, чиї діти ходили до англomовних шкіл.

Разом з тим, як показало дослідження, не зважаючи на гарантоване на законодавчому рівні право вільного вибору загальноосвітнього навчального закладу відповідно до освітньо-культурних та соціальних потреб громадян, іммігрантам не завжди вдавалося влаштувати дитину до обраної школи. Особливо тоді, коли сім'ї майбутніх школярів проживали не на території району, до якого «приписана школа». Чиновниками-освітянами використовувалися також непрямі методи перерозподілу дітей іммігрантів по навчальних закладах, з метою недопущення їх концентрації в окремих школах: *«У нас у районі була одна школа, де навчалося багато дітей грузинів і абхазців. Вони між собою не мирилися, часто виникали сварки і бійки між дітьми. Те ж саме було й з дітьми вірменів та азербайджанців. Взагалі ця школа була – цілий інтернаціонал. Ми якось порахували, що там навчалися діти 29 національностей. Тому вирішили, що потрібно цей «інтернаціонал» розвести по різних школах. У школу прийшла дуже діяльний і креативний директор. І вона пішла на експеримент: на базі цієї школи створили школу повного дня. Школі було виділено додаткове фінансування на створення консультативних центрів для старшокласників, де вони протягом дня можуть одержати консультацію з підготовки домашніх завдань, а також різноманітні гуртки. Почалося поглиблене вивчення російської мови, вимоги до майбутніх школярів зросли. В молодші класи почали приймати на конкурсній основі. Тому діти іммігрантів стали йти до інших шкіл, де вимоги нижчі»* (державний службовець, управління освіти).

Особливо гострі проблеми із шкільною освітою в родинах мігрантів виникають тоді, коли йдеться про дітей старшого шкільного віку, які раніше до школи взагалі не ходили. Як правило, ці діти прибували до Києва разом з батьками-біженцями з Афганістану, Грузії, інших «гарячих точок», де багатолітня громадянська війна позбавила їх можливості відвідувати школу. Таких дітей, навіть у віці 13–15 років, зважаючи на відсутність дошкільної підготовки та належного знання мови, саджали за парту разом

із першокласниками. Років вісім-десять тому це було звичайним явищем у київських школах, де навчалися діти біженців. Проте, освітяни погоджуються, що такий шлях не найкращий, оскільки ставить дитину, яка й без того переживає серйозний стрес, у вкрай складне становище. Неготовність відчувати себе переростком серед малечі призводила до непоодиноких випадків, коли підлітки взагалі відмовлялися відвідувати школу. Особливо, якщо йшлося про хлопчиків. Зараз у подібних випадках шкільна адміністрація пропонує батькам попередньо підготувати дітей, аби вони пішли хоча б у третій, а не в перший клас, навчалися разом з дітьми трохи ближчими за віком. *«...Є приватна школа, туди направляємо, щоб дитина засвоїла хоча б елементарні знання, які дає початкова школа, ази мови, аби її можна було атестувати. У нас такий хлопчик із Грузії був. Він там повчився і ми його одразу в четвертий клас зарахували...»* (державний службовець, управління освіти). Проблема, однак, повністю перекладається на батьків. Спеціальної системи для підготовки дітей іммігрантів до навчання в українських школах немає.

За таких умов, хоча переважна більшість дітей опитаних іммігрантів (82,1%) навчалися разом із однолітками, 17,6 % – відвідували класи, де однокласники були молодшими за них (табл. 3.4.4): *«Після приїзду до Києва старші діти, хлопчик і дів-*

Таблиця 3.4.4

Розподіл дітей із обстежених мігрантських домогосподарств за країнами походження та віковим співвідношенням з однокласниками-киянами, % (N=28)

Країни походження	Вікове співвідношення		Усього
	Однолітки	Старші за однокласників	
Афганістан	82,4	17,6	100
Африканські країни	100,0		100
Бангладеш	100,0		100
В'єтнам	100,0		100
Іран		100,0	100
Пакистан	100,0		100
Інші	100,0		100
Усього	82,1	17,9	100

чинка, до школи пішли. Вони пішли в один клас, тому що в Афганістані старший хлопчик не вчився. Він на три роки старший за однокласників ...» (жінка, 32 років, освіта середня, біженка із Афганістану мати трьох дітей, двоє з яких шкільного віку).

Незважаючи на труднощі, частині дітей біженців, які за віком були набагато старшими за своїх однокласників, вдалося скористатися з можливостей навчання і успішно закінчити школу. Водночас іммігрантам, яким уже виповнилося 18 років, якщо на батьківщині вони не навчалися, здобути освіту в Україні практично неможливо, що, фактично, позбавляє їх життєвих перспектив: *«У мене дві доньки, 20 та 22 роки. Вдома сидять. Намагалися до школи піти, особливо менша. Але, оскільки вона вже доросла, їй сказали, що мусить принести документи зі школи, де вона вчилася раніше. Таких документів у неї немає, бо й не вчилася вона в Афганістані ніде. Там війна весь час. Донька дуже хоче вчитись, плаче кожен день: як жити далі. Вона пішла б працювати, але російська мова в неї зовсім погана, хоча вона й розмовляє краще за нас усіх. Вона вже пробувала працювати. Її був узав санітаркою лікар-дантист іранського походження, але працювати не змогла: мову погано знала...» (жінка, 50 років, освіта середня, іммігрантка із Афганістану без врегульованого статусу, мати трьох дітей, ні української, ні російської мови не знає, інтерв'ю проводилось за участі перекладача).* Справа в тому, що школи для дорослих, хоча й існують в кожному районі міста, проте навчання в них проходить за програмою старших класів середньої школи, тобто необхідно мати неповну середню освіту. Дорослих, яким потрібно починати навчання з першого класу, туди не приймають. А на приватних вчителів у більшості іммігрантських сімей грошей немає.

Щодо шкільної успішності дітей іммігрантів, то десята частина опитаних, як і в 2001 р., зазначали, що у перші роки навчання в школі їхні діти мали певні труднощі із засвоєнням таких предметів, як історія, фізика, математика, хімія, що було зумовлено недостатнім знанням української та російської мов. Разом з тим, незважаючи на мовні труднощі та нове культурне середовище, вони швидко адаптувалися у класних колективах і рівень їх знань був такий самий або навіть вищий, ніж у їхніх однокласників-киян. На це вказали відповідно 57% та 39% опитаних батьків. Як стверджували батьки-іммігранти, їхні діти здебільшого є

старанними учнями, мають хороші оцінки, товаришують з однокласниками: *«...Донька розумниця, добре вчиться. Її всі хвалять, люблять. З дітьми добре дружить...»* (жінка, 40 років, освіта середня, біженка із Афганістану, мати двох дітей шкільного віку); *«Вчаться добре. Дуже добре розмовляють українською і російською мовами, діти дуже добре засвоїли мови, немає проблем. Ставлення до наших дітей у школі хороше, всі вчителі їх хвалять. Ми були на останньому дзвінку, то вчителі говорять, що наші діти вчаться краще, ніж місцеві...»* (жінка, 40 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, громадянка України, заступник директора Соціального центру для жінок та дітей біженців).

Це, однак, не є загальним правилом, прогалини у навчанні, погане знання мови часто не дають змоги учням-іммігрантам досягти належних успіхів (3,6% іммігрантів зазначили, що успішність їхніх дітей у школі гірша за успішність однокласників). Разом з тим, половина опитаних вважають, що на успішність їхніх дітей у школі ніякі зовнішні фактори не впливають, п'ята частина не може це пояснити, а решта вважають причиною цього недостатнє знання мов (10,7%), матеріальне становище, ставлення однокласників та низький рівень підготовки (по 7,1% відповідно).

Як зазначають чиновники-освітяни, *«успішність дітей іммігрантів у школі різною буває. Це від багатьох причин залежить: від рівня освіти батьків, від знання мови ...»*. На заваді успішного навчання також і той факт, що, зважаючи на матеріальне становище сімей, діти, передовсім хлопчики, подекуди змушені починати працювати дуже рано, допомагаючи батькам на базарі. Невисока успішність, по-перше, знищує мотивацію до навчання, по-друге, ускладнює нормальне спілкування з місцевими однокласниками, по-третє, звужує подальші перспективи працевлаштування. Проте, як свідчать працівники освіти, *«загалом, діти іноземців добре вчаться. Рівень успішності в школах, де навчаються діти іммігрантів такий самий, як і в інших школах»* (державний службовець, управління освіти).

Крім проблем із навчанням, за словами батьків-іммігрантів, їхні діти у школі й поза школою стикаються із труднощами адаптації до нового соціального і етнічного середовища. Непоодинокі випадки, коли вони зазнають словесних образ і навіть побоїв від однокласників. *«...Його в школі ображають, б'ють, кажуть «чурка».*

Я навіть до директора ходила, вона обіцяла з дітьми та вчителями поговорити. Ніби краще стало, не б'ють, але й не дружать. А ще його «нігер» називають. Це ж погане слово. Він смаглявий у мене...» (жінка, 32 років, освіта середня, біженка із Афганістану мати трьох дітей, двоє з яких шкільного віку). Вихідці із африканських країн, діти яких відвідували школу, зокрема, зазначали, що їхні діти досить часто відчувають психологічний дискомфорт у шкільних колективах через прізвиська, пов'язані з їх расовою належністю, які дають їм однокласники: «Донька дуже неохоче йде до школи, у класі їй дали прізвисько «Шоколадка» і весь час до неї так звертаються, ніби в неї імені немає. Я із вчителькою розмовляла, але вона сказала, що даремно моя донька ображається, шоколадка – це ж цукерка і нічого поганого в цьому вона не бачить...» (жінка 35 років, біженка із ДРК, мати 13-річної дівчинки-школярки). Також викликають занепокоєння прояви у дитячих колективах дистанціювання від представників окремих етнічних груп, що традиційно проживають в Україні, яке іноді поширюється і на дітей іммігрантів із країн Азії та Африки. «Одного разу мій син у шкільному дворі грався з місцевою дівчинкою, а потім прийшов її брат і сказав сестрі, щоб вона з ним не дружила, він же, мабуть, циган. Син так образився, переживав, мені розповідав, все мучився, чому місцевий хлопчик так сказав» (чоловік, 42 років, освіта вища, іммігрант із Афганістану, біженець, батько двох дітей шкільного віку).

Окремо необхідно зупинитися на тих випадках, коли діти шкільного віку не відвідували школу. Під час опитування було виявлено четверо таких дітей, що складало 8 % дітей шкільного віку із сімей респондентів-іммігрантів. Вони походили з родин мігрантів із Анголи та Афганістану. Порівняно із 2001 р. частка дітей, які не відвідували школу, зменшилась більше ніж вдвічі, що можна вважати цілком позитивною динамікою: сім років тому не відвідували школу 19,5 % дітей із обстежених домогосподарств мігрантів. Позитивно також слід оцінити те, що серед причин невідвідування школи респонденти не називали відсутність документів на право перебування в Україні, не обов'язковість освіти для дівчаток, низький рівень дошкільної підготовки та навчання в інших країнах, куди планували переїхати.

Разом з тим, як і у 2001 р., у 2007 р. головною причиною того, що діти шкільного віку не навчалися, була матеріальна скрута.

Голови сімей, звідки вони походили, не набули належного правового статусу на перебування в Україні і мали лише довідки УВКБ ООН або міграційної служби про розгляд їхнього клопотання щодо статусу біженця. Відповідно, їхні можливості заробітку обмежені, а доходи низькі і також обмежені переважно гуманітарною допомогою – продуктами харчування від благодійних організацій та грошовою допомогою від УВКБ ООН, яка на момент опитування становила 80 доларів США на місяць для одинаків та голів сімей, 60 доларів на подружжя та 40 доларів на кожного іншого члена сім'ї.

Троє підлітків, які не відвідували школу, жили в домогосподарствах іммігрантів із Афганістану, де главами сімей були жінки-удови. Враховуючи, що за національними традиціями жінкам працювати поза домом не личить, за відсутності батька-годувальника, хлопчики старшого шкільного віку, які були єдиними чоловіками в родині, мусили піклуватися про утримання сім'ї: *«Син пішов на базар працювати. Потрібно ж на щось жити. Допомагає афганцю, заробляє 60 грн. на день. На ці гроші й живемо, нас в сім'ї четверо, є ще дві доньки 19 і 22 роки. Жити важко. Син єдиний, хто має заробіток»* (жінка, 50 років, освіта середня, іммігрантка із Афганістану без врегульованого статусу, мати трьох дітей, ні української, ні російської мови не знає, інтерв'ю проводилось за участі перекладача). *«Є ще одна сім'я, де всі жінки і один син, йому вже зараз 18, але він з 15 років пішов на базар працювати, спочатку кульками торгував, земляки йому трохи допомагали, але тепер він все сам робить»* (жінка, 40 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, громадянка України, заступник директора Соціального центру для жінок та дітей біженців). Одна дівчина шкільного віку, яка не відвідувала школи, походила із повної родини. Її батько, однак, був безробітним, не мав врегульованого правового статусу і дівчина вирішила сама піклуватися про себе у той спосіб, у який могла. *«Їй виповнилося 15 років, і вона в минулому році перестала ходити до школи. Вона хотіла одягатися, так як інші дівчатка, а не так бідно, як ми з дружиною могли її одягти. В школу так і не пішла, хоча ми з дружиною її і заставляли, і просили. А через півроку взагалі пішла з дому. Сказала, що йде жити до української подружки, з якою разом працюють танцівницями в нічному клубі ...»* (чоловік, 42 роки, освіта середня, іммігрант з

Анголи без визначеного статусу, проживає у громадянському шлюбі із громадянкою України).

Враховуючи незначну величину доходів частини мігрантів, передовсім біженців, тих, хто немає належних документів та роботи, а також необхідність сплачувати значні суми за наймане житло, матеріальні питання створюють проблеми для навчання дітей та їхньої адаптації в шкільному колективі і в цілком благополучних сім'ях. Наприклад, як говорили респонденти, вони не можуть виділити з сімейного бюджету кошти на екскурсію, театральні квитки, на проведення шкільного свята. Тому їхні діти часто позбавлені важливого спілкування з однолітками, за ними закріплюється імідж нужденних, «не таких», вони опиняються в ізоляції в дитячому колективі.

Для деяких сімей, передовсім багатодітних, складно навіть спорядити школяра до школи. Найнеобхідніший одяг, взуття та шкільне приладдя (за мінімальними розцінками) у 2007 р. коштували 800–1000 грн. (140–200 доларів США за курсом на момент опитування), тоді як у 2001 р. – 425–500 грн. (80–90 доларів США). Треба нагадати також, що у більшості випадків мігранти не користуються державними допомогами сім'ям з дітьми, або тому, що не мають для цього правових підстав, як такі, що перебувають в Україні нелегально, або через бюрократичні перепони і неможливість реалізувати свої права. Допомога держави обмежується безплатним сніданком (склянкою соку та булочкою), який діти іммігрантів, як і їхні однокласники-кияни, одержують у школі, а також підручниками, що в кінці навчального року здаються до шкільної бібліотеки. Крім того, діти біженців та шукачів притулку перед початком навчального року отримують гуманітарну допомогу від УВКБ ООН – шкільну форму та приладдя.

Як показало опитування, переважна більшість батьків-іммігрантів в тій чи іншій формі підтримують контакти з учителями та адміністрацією шкіл, де вчать їхні діти. Відвідують батьківські збори (46,4 %), спілкуються з вчителями (14,3%), в міру можливостей допомагають школі (28,7 %). Лише десята частина опитаних (10,7 %) стверджували, що вони особисто не мають ніяких контактів зі школою. Однак це не означає, що таких контактів немає зовсім. Батьки-чоловіки, як правило, тут же зазначали, що цими питаннями займаються дружини. Найменша

Таблиця 3.4.5

Розподіл опитаних батьків-іммігрантів, що мають дітей-школярів, за країнами походження та характером контактів із шкільною адміністрацією, % (N=28)

Країни походження	Характер контактів				Усього
	Відвідують батьківські збори	Допомогаю школі	Спілкуються з учителями	Не мають контактів	
Афганістан	52,9	35,3	5,9	5,9	100
Африканські країни	33,3	33,3		33,4	100
Бангладеш				100,00	100
В'єтнам	100,0				100
Іран	50,0		50,0		100
Пакистан		50,0	50,0		100
Інші	50,0		50,0		100
Всього	46,4	28,6	14,3	10,7	100

частка тих, хто не контактує з учителями та шкільною адміністрацією, була зафіксована серед респондентів-афганців (5,6 %). В тій чи іншій формі підтримують зв'язки із школою вихідці із В'єтнаму, Пакистану та Ірану (табл. 3.4.5).

Контакти із школою найчастіше передбачають надання їй фінансової допомоги, збирання коштів у «фонд класу», «на ремонт», що стало для київських шкіл звичайною практикою, оскільки державного фінансування не вистачає. Для сімей іммігрантів, де є двоє або троє дітей шкільного віку і працює, як правило, лише глава родини, такі побори перетворюються на відчутну статтю сімейних видатків. Можливо, це одна з причин того, що у порівнянні з 2001 р. опитування 2007 р. виявило зменшення відсотка тих, хто допомагає школі, спілкується із вчителями, і, одночасно, збільшення частки батьків-іммігрантів, які не мають зі школою ніяких контактів (табл. 3.4.6).

Якщо проблему доступу до загальної середньої обов'язкової освіти, за винятком деяких випадків, можна вважати для іммігрантів вирішеною, щодо вищих ступенів освіти – ситуація неоднозначна. Особи, які набули громадянство України, мають право на здобуття безплатної вищої освіти в державних і комунальних

Таблиця 3.4.6

**Розподіл батьків-іммігрантів, опитаних у 2001 та 2007 рр.,
за характером контактів із шкільною адміністрацією, %**

Рік дослідження	Характер контактів			
	Відвідую батьківські збори	Допомагаю школі	Спілкуюся з учителями	Не маю контактів
2001	40,0	47,0	9,0	4,0
2007	46,4	28,6	14,3	10,7

вищих навчальних закладах на конкурсній основі¹⁸. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, також мають право на здобуття вищої освіти, але уже не за рахунок коштів Державного бюджету, тобто, на платній основі¹⁹.

Разом з тим, кількість місць на безплатних відділеннях вузів з кожним роком скорочується. А на платних – ціни занадто високі, особливо для сімей із середнім або низьким рівнем доходів. Здобути вищу освіту непросто й представникам корінного населення. Що ж до іммігрантів, внаслідок специфіки їхнього становища це завдання тим більше ускладнюється. На заваді стоять все те ж недостатнє знання мови, порівняно нижчі показники успішності в школі, менша інформованість та відсутність розгалужених соціальних зв'язків, матеріальні проблеми. *«Ось вони школу закінчили, отримали атестат, загальна оцінка «10», дуже добра це оцінка. Хочуть далі вчитися. Але це неможливо. У нас грошей немає дітей вчити. Старша донька сказала, що спробує вступати на безплатне відділення університету. Каже, мамо, молись за мене, екзамен такий важкий. Але для того, щоб безплатно поступити, також гроші потрібні»* (жінка, 44 років, освіта вища, іммігрантка із Афганістану, громадянка України, мати двох доньок, які закінчили середню школу в Києві).

Незважаючи на це, очевидно, що *«ті, хто збирається тут жити, хочуть, щоб їх діти навчалися у вищих навчальних закладах..., бажання здобувати вищу освіту у них є»* (державний службовець, управління освіти). Проте витримати конкурс і навчатися за державний кошт вдається лише одиницям. Діти іммігрантів

переважно вступають на платні відділення вузів, або ж в освітні заклади недержавної форми власності, вишукуючи такі, де навчання дешевше, практикують заочні форми навчання. Набуття вищої освіти розглядається як запорука подальшого життєвого успіху, достойного місця в суспільстві країни перебування, можливості вирватися із зачарованого кола ринкової торгівлі. Це також питання престижу сім'ї всередині громади.

Якщо освіта є важливим чинником інтеграції в суспільство країни перебування, то національне виховання покликано забезпечити збереження та розвиток надбань власної культури. В родині іммігрантів вивчення дітьми мови та культури країни походження батьків передовсім відбувається в рамках сімейного виховання шляхом передачі культурних традицій та норм від батьків до дітей у процесі їхнього спілкування. Отже, воно цілком залежить від бажання і готовності батьків приділяти такому навчанню сили та час, а також їхнього власного освітнього та культурного рівня. Водночас існують навчальні курси, які читаються в осередках тієї чи іншої громади, або в недільних школах за підтримки національних товариств.

Як показало опитування, більшість респондентів, які мають дітей (69,2 %), намагалися розповідати їм про свою рідну країну (33,3 %), регулярно дома навчали їх рідної мови, знайомили із особливостями національної культури (15,4 %). 20,5 % батьків-мігрантів посилали дітей на спеціальні заняття. Однак кожний п'ятий респондент заявив, що подібні знання дітям не потрібні (20,5 %), або ж не мав часу і грошей для забезпечення їм відповідних занять (7,7 %).

Найбільше уваги національному вихованню дітей приділяли вихідці з Афганістану: 36,4 % посилали їх на спеціальні заняття, 18,2 % регулярно займалися з ними вдома, розповідали про рідну країну. Серед вихідців із Афганістану було найменше батьків, які вважали, що дітям відповідні знання не потрібні або ж що вони замалі для них. Це зумовлено тим, що афганська іммігрантська громада у Києві є однією із найбільш численних і згуртованих, відрізняється високим рівнем освіти її членів. Вихованню дітей приділяється тут більше уваги ще й тому, що більшість афганців у Києві є біженцями або шукачами притулку, які прибули в Україну цілими сім'ями, у складі яких здебільшого є діти.

Висновки

Огляд питань правового статусу «нетрадиційних» іммігрантів, їхньої зайнятості та рівня доходів, освіти дітей тощо, здійснений на основі зібраних під час опитування 2007 р. даних, а також порівняння отриманих результатів із висновками дослідження 2001 р., дають підстави говорити про поглиблення інтеграції прибулих в українське суспільство.

Найбільш важливим здобутком видається те, що значна частина іммігрантів набули громадянство України, тоді як сім років тому серед опитаних жодного натуралізованого громадянина не було. Разом з тим, внаслідок неврахування специфічної ситуації натуралізованих громадян з числа «нетрадиційних» іммігрантів, виникла парадоксальна ситуація, коли отримання громадянства України колишніми біженцями означало позбавлення їх будь-якої допомоги від благодійних організацій, а також ускладнення проблеми реєстрації, оскільки біженці могли зареєструватися за фактичним місцем проживання, а громадяни України мусять надати підстави для реєстрації, яких мігранти, як і власного житла, у більшості не мають.

Проте в цілому дані опитування доводять що правова ситуація «нетрадиційних» мігрантів покращилася. Крім іншого, це є також наслідком зменшення обсягів нелегальної імміграції в країну в результаті цілеспрямованих дій з охорони Державного кордону, забезпечення належного імміграційного контролю.

Разом з тим, опитування підтвердило, що серед «нетрадиційних» іммігрантів певна частина, хоча й менша, ніж у 2001 р., документів на проживання в Україні не має. Оскільки виявлені нелегальні мігранти прожили в Україні в середньому 8 років, мають тут стабільні соціальні зв'язки, а їхнє повернення на батьківщину здебільшого неможливе, доцільно застосувати до них заходи імміграційної амністії, що надало б їм можливість достойно жити і працювати в Україні, звузило б поле правопорушень і корупції.

Надійніше правове становище мало за наслідок покращання соціально-економічної ситуації прибулих. У порівнянні з 2001 р. зменшилася питома вага безробітних, урізноманітнилися сфери зайнятості опитаних, деякі з них змогли полишити первинну економічну нішу ринкової торгівлі, знайти більш кваліфіковану

і престижну роботу. Завдяки цьому дохід іммігрантських родин підвищився, що виявилось у вищому рівні задоволення респондентів матеріальним становищем їхніх сімей, зменшенні розриву за показниками отримуваного доходу між іммігрантами та місцевим населенням.

Водночас, внаслідок зростання конкуренції, налагодження належного контролю за торгівлею умови роботи і заробітку для дрібних торговців в Україні погіршилися, що, безумовно, іммігранти відчували у першу чергу. Багато хто з колишніх самостійних підприємців-торговців перетворився на найманих робітників, інші змушені значно скоротити свій бізнес. За таких умов, а також внаслідок виходу на ринок праці другого покоління мігрантів, молоді, яка отримала освіту уже в Україні і має значно більше, ніж у батьків, амбіції щодо працевлаштування, проблема зайнятості для іммігрантів залишається вкрай гострою.

Дослідження показало, що у цілому успішніше вирішуються іммігрантами питання освіти. Адміністрація київських шкіл приймає до школи всіх дітей шкільного віку, незалежно від правового статусу та місця реєстрації їхніх батьків. Проблема невідвідування школи дітьми шкільного віку, що була 2001 р. для «нетрадиційних» іммігрантів досить гострою, на сьогодні зводиться лише до поодиноких випадків.

Разом з тим, освітні проблеми залишаються і полягають передовсім у тому, що держава не допомагає в адаптації дітей та молоді з іммігрантських родин до нового мовного середовища, іншої систем освіти. Вирішувати ці питання батьки змушені самотужки, що має за наслідок порівняно гіршу успішність, нижчий рівень комунікації в дитячих колективах, відповідно гірші перспективи для продовження освіти чи працевлаштування. Незважаючи на це, частина іммігрантів, чиї діти закінчили середню школу, навчають своїх дітей у вузах, що також можна вважати показником поглиблення інтеграційного процесу.

Попри певні позитивні зрушення, як і раніше гостро стоїть для іммігрантів питання житла. Хоча й для корінного населення ця проблема розв'язується вкрай повільно, зростання цін на нерухомість, відповідно, вартості оренди житлових приміщень, особливо болюче вдарило по іммігрантах. Лише одиниці з них змогли придбати власне житло. Для більшості ж, які винаймають житло у приватних осіб, у порівнянні з 2001 р., житлові умо-

ви погіршилися, а переїзди через підвищення орендної плати по-частішали.

Внаслідок пошуку дешевого житла поблизу великих міських ринків, де працює велика частина іммігрантів, районами їхнього розселення є здебільшого віддалені від центру міста малоком-фортні житлові масиви, де розташований найдешевший житловий фонд. Однак в рамках цих районів іммігранти проживають дисперсно, оскільки місце проживання залежить не від їхнього вибору, а від можливості найняти квартиру. Тому дослідження 2007 р. підтвердило висновки, зроблені на основі даних опитування 2001 р., про відсутність концентрації «нетрадиційних» іммігрантів та їх анклавного проживання.

Проблеми, пов'язані із освітою дітей мігрантів, мовні, матеріальні, після 2001 р. практично не змінилися. Разом з тим, низка перешкод правового характеру, що заважала дітям відвідувати школу, зникла, доступність шкільної освіти зросла.

Примітки

¹ Global Report 2006 /UNHCR. – Geneva, 2007. – P. 418. – <http://www.unhcr.org>

² Інструкція про порядок продовження строків перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2003 № 1456, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 18 грудня 2003 № 1180/8501.

³ Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо адміністративної відповідальності за порушення правил перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні. Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 14. – С. 194.

⁴ Андрысек О., Рандаля Т. Интеграция беженцев в Республике Беларусь, Республике Молдова и Украине. «Стратегия действий». – ЕС, 2008. – С. 77.

⁵ Андрысек О., Рандаля Т. Интеграция беженцев в Республике Беларусь, Республике Молдова и Украине. «Стратегия действий». – ЕС, 2008. – С. 75.

⁶ Андрысек О., Рандаля Т. Интеграция беженцев в Республике Беларусь, Республике Молдова и Украине. «Стратегия действий». – ЕС, 2008. – С. 64.

⁷ Головне управління статистики м. Києва. Статистична інформація// www.gorstat.Kiev.ua/p.php3?c=255&lang=1

⁸ Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств): Стат. збірник. – К., 2007. – С. 61.

⁹ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат. збірник. – К., 2006. – С. 27.

¹⁰ Так само. – С. 29.

¹¹ Там само.

¹² Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 22–23.

¹³ Закон України «Про освіту». – Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34 – С. 451.

¹⁴ Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». – Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – С. 161

¹⁵ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 22–23.

¹⁶ Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту». – Закони України. – К., 1997. – С. 169 – 170, 179; Закон України «Про загальні середню освіту. – Там же. – К., 1999. – С. 265–266.

¹⁷ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997; Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». – Відомості Верховної Ради України. – 1989. – Додаток до № 45 – С. 631.

¹⁸ Закон України «Про вищу освіту». – Офіційний вісник України. – 2002. – № 8. – С. 1.

¹⁹ Там само.

Розділ четвертий

**Взаємодія з місцевим населенням
та самопочуття іммігрантів**

4.1. Контакти з місцевим населенням та питання збереження національної самобутності

Як показало дослідження, всі іммігранти неминуче вступають у різноманітні контакти з представниками місцевого населення. Вони спілкуються з ними на вулицях, за місцем проживання, роботи, навчання, у школах, дитячих дошкільних закладах, лікарнях і поліклініках тощо. Ці контакти часто є діловими та виробничими, а також сімейними, пов'язаними з навчанням, відпочинком та розвагами.

У більшості своїй іноземці вказували на нейтральне або переважно приязне ставлення до них місцевого населення, і лише африканці небезпідставно нарікали на інколи недружнє, агресивне ставлення до них членів молодіжних неформальних угруповань («скінхедів»), які можуть образити на вулиці або у транспорті, чи навіть застосовують силу, коли мають суттєву кількісну перевагу.

Крім того, вихідці з африканського континенту інколи висловлювали незадоволення з приводу надто пильної уваги до них представників правоохоронних органів, особливо патрульної служби, яка, на їхню думку, часто перевіряє у них документи на вулиці. Найбільше скарг на недружнє ставлення місцевих жителів переважно висловлювали ті іноземці, які мали невизначений правовий статус чи статус осіб, які вже подали документи на одержання статусу біженця, проте ще не одержали його від відповідних державних компетентних органів.

Водночас, більшість іноземців мали переважні контакти по роботі зі своїми співвітчизниками. Цей показник коливався у межах 50 % для представників Туреччини та африканського континенту, до 83–87 % для представників В'єтнаму чи Китаю. В межах нашого опитування 100 % представників Пакистану та Бангладеш мали постійні бізнес-контакти з представниками власних країн.

Тим часом передусім представники Туреччини, Пакистану та Китаю мали найбільше ділових контактів з представниками міс-

цевого населення: 100 %, 75 % та 62,5 % відповідно. Загальний показник для всіх груп іммігрантів також досить високий – 44 %.

У межах вибірки найменше мають ділових контактів з представниками місцевого населення вихідці з Бангладеш – 12,5 % та В'єтнаму – 16,5 %, що за нашим припущенням є передусім віддзеркаленням структури їхньої діяльності – в'єтнамці, як відомо, переважно постачають товари з батьківщини на українські речові ринки, а вихідці з Бангладеш здебільшого працюють на речових ринках реалізаторами, або у своїх земляків, або у вихідців з Пакистану.

Разом з тим, ділові контакти з місцевим населенням розвиваються, більше того, інколи переростають не лише у дружні, але й родинні: *«Я одружений із киянкою, у мене двоє дітей, хлопчик і дівчинка. З майбутньою дружиною я познайомився, працюючи на «Троещині». Вона закінчила педагогічний інститут (Національний педагогічний університет ім. Драгоманова – авт.). Має диплом спеціаліста з дошкільного виховання і працювала у дитячому садку, а її батьки працювали на Троєщинському базарі, вони приватні підприємці. У вихідні дні вона допомагала своїм батькам торгувати на базарі. Тут ми й познайомились»* (чоловік, 37 років, освіта середня, іммігрант із Бангладеш, має посвідку на проживання).

У вільний від роботи час переважна більшість іммігрантів спілкується зі своїми співвітчизниками – 73 %. Досить високий їх відсоток має регулярні контакти з місцевим населенням – 40 %. Найбільше контактів з місцевим населенням мають вихідці з Пакистану – 100 % опитаних, Туреччини – 50 %, Ірану – 40 %, Афганістану – 37,8 % та Китаю – 37,5 %. І це цілком закономірно, оскільки у більшості своїй представники Пакистану, Ірану та Туреччини – це чоловіки, які взяли шлюб з українками.

Понад 50 % опитаних представників Афганістану, Туреччини, Ірану та Африки підтримують тісні сусідські стосунки з представниками місцевого населення, а серед пакистанців таких очікувано – 100% опитаних (табл. 4.1.1).

Правовий статус, за нашими спостереженнями, визначає характер і рівень контактів іммігрантів. Так, найвищий рівень ділових стосунків зі своїми співгромадянами мають іммігранти, які працюють за трудовим контрактом 100% (як правило, на фірмах, заснованих резидентами даної держави), та ті, хто вже має

Таблиця 4.1.1

**Характер контактів основних респондентів
за країнами народження, % (N=100)**

Країна народження	Ділові стосунки				Дружні стосунки				Сусідські стосунки			
	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким
Афганістан	75,7	27,0	32,4	24,3	70,3	10,8	37,8	18,9	21,6	10,8	51,4	27,0
Африканські країни	50,0	20,0	45,0	20,0	80,0	35,0	30,0	5,0	30,0	15,0	50,0	25,0
Бангладеш	100,0	12,5	12,5	0,0	100,0	37,5	25,0	0,0	25,0	0,0	25,0	50,0
В'єтнам	83,3	0,0	16,7	0,0	83,3	0,0	16,7	0,0	83,3	0,0	16,7	0,0
Іран	33,3	16,7	33,3	16,7	40,0	20,0	40,0	20,0	16,7	33,3	50,0	16,7
Китай	87,5	25,0	62,5	0,0	75,0	12,5	37,5	12,5	87,5	12,5	37,5	12,5
Пакистан	100,0	25,0	75,0	0,0	50,0	0,0	100,0	0,0	50,0	0,0	100,0	0,0
Туреччина	50,0	0,0	100,0	0,0	50,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	50,0	50,0
Інші країни	28,6	14,3	100,0	0,0	85,7	71,4	85,7	0,0	28,6	14,3	42,9	28,6
Усього												

громадянство України – 91,3 %. До них наближаються ті, хто мають дозвіл на проживання – 75 %, а також ті, які не мають дозволів на проживання – 70 % опитаних цієї групи. Останні, на відміну від тих іммігрантів, які мають легальний статус, практично не спілкуються із іммігрантами з інших країн (20%) та з місцевим населенням. Найбільше ділові стосунки з корінними мешканцями мають студенти – 81 % та ті іммігранти, які мають дозвіл на проживання чи вже є громадянами України – 56,5%. Свій вільний час проводять із співгромадянами найчастіше іммігранти, які працюють за контрактом – 100%, студенти – 81 %, іммігранти без дозволу на проживання – 80%, офіційно зареєстровані біженці – 75 %.

Щодо спілкування з представниками місцевого населення у вільний від роботи час, то тут попереду йдуть іммігранти-громадяни – 60 %, власники дозволу на проживання – 75 % та студенти – 52,4 %. Водночас, іммігранти без документів з цілком зрозумілих причин практично не спілкуються з місцевим населенням – 10 %. По-сусідськи найбільше спілкуються із співгромадянами контрактники – 83,3% та студенти – 66,7 %, а з місцевими, цілком очікувано, іммігранти-громадяни – 69,6 %, а також ті, які мають офіційний статус біженця – 68,8 %, дозвіл на проживання – 62,5 %, та студенти – 42,9 % (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2

Характер контактів основних респондентів залежно від їхнього правового статусу, % (N=100)

Правовий статус	Ділові стосунки				Дружні стосунки				Сусідські стосунки			
	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким
Громадянство України	91,3	39,1	56,5	8,7	69,6	17,4	60,9	13,0	13,0	0,0	69,6	17,4
Посвідка на проживання	75,0	12,5	62,5	0,0	37,5	12,5	75,0	12,5	25,0	12,5	62,5	25,0
Посвідчення біженця	50,0	18,8	37,5	37,5	75,0	25,0	37,5	12,5	12,5	18,8	68,8	25,0
Довідка міграційної служби	50,0	16,7	0,0	50,0	80,0	40,0	0,0	20,0	33,3	50,0	16,7	16,7
Студентський квиток	47,6	14,3	81,0	4,8	81,0	33,3	52,4	4,8	66,7	14,3	42,9	9,5
Трудова угода	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	16,7	0,0	0,0	83,3	0,0	0,0	16,7
Віза/реєстрації в ОВІР	100,0	0,0	40,0	0,0	80,0	0,0	20,0	0,0	60,0	0,0	20,0	40,0
Довідка УВКБ	40,0	40,0	20,0	20,0	60,0	40,0	20,0	0,0	0,0	0,0	40,0	60,0
Немає документів на проживання	70,0	20,0	0,0	20,0	80,0	10,0	10,0	20,0	30,0	10,0	20,0	50,0

Розділ четвертий

Спосіб життєдіяльності спонукає підприємців і студентів до досить активного спілкування з місцевим населенням (відповідно 68,4 % і 78,9 %). У вільний час найбільше спілкуються з місцевим населенням офісні працівники – 75 %, підприємці – 63,2 %, а із сусідами – ті ж таки підприємці (73,7 %) та офісні працівники (62,5 %), яких не набагато, але все-таки передбачувано випереджають у спілкуванні із сусідами іммігранти старшого віку – пенсіонери (66,7 %) (табл. 4.1.3).

Найбільше спілкуються зі своїми земляками по справах бізнесу іммігранти середнього достатку (83,3 %), а з місцевими – найбагатші (75,9 %). Натомість найбільшні найменше схильні до спілкування і з земляками (33 %) і з місцевими (16,7 %). Проте вони найбільше спілкуються із земляками у вільний час – 90,9 %.

Таблиця 4.1.3

Види контактів основних респондентів, залежно від характеру їхньої зайнятості, % (N=100)

Характер зайнятості	Ділові стосунки				Дружні стосунки				Сусідські стосунки			
	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким
Найманий робітник	86,7	26,7	20,0	0,0	60,0	13,3	33,3	13,3	53,3	6,7	20,0	33,3
Службовець/ спеціаліст	87,5	25,0	50,0	0,0	75,0	0,0	75,0	12,5	25,0	0,0	62,5	12,5
Торговець	88,2	17,6	29,4	5,9	88,2	23,5	17,6	5,9	47,1	17,6	29,4	23,5
Підприємець	89,5	31,6	68,4	0,0	63,2	21,1	63,2	15,8	15,8	5,3	73,7	21,1
Безробітний	33,3	8,3	8,3	58,3	90,9	27,3	18,2	0,0	8,3	16,7	41,7	41,7
Студент	42,1	15,8	78,9	5,3	78,9	36,8	47,4	5,3	63,2	15,8	42,1	10,5
Пенсіонер/ домогосподарка	33,3	11,1	22,2	66,7	55,6	11,1	22,2	22,2	0,0	11,1	66,7	33,3
Вільна професія	100,0	100,0	100,0	0,0	100,0	100,0	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0

Найбагатші іммігранти також більше за представників інших категорій включені у спілкування з місцевими громадянами і сусідами у вільний час – 58,6 % та 55,2 % відповідно. Найменше ж схильні спілкуватися з представниками місцевого населення найбідніші – 9,1 % (табл. 4.1.4).

Опитування також показало, що період прибуття в Україну (до 1991 року чи у наступні десятиліття) суттєво не позначається на інтенсивності контактів із земляками чи з місцевим населенням. Особливо активно контактують з місцевим населенням особи, які мають найбільший стаж проживання в Україні, тим більше, якщо вони тут виросли й набули освіту: *«Мій син у цьому році школу закінчив, добре вчився, хоча з 15 років одночасно у вихідні дні працював на «Троещині», земляку допомагав. З однокласниками дружив, до нас часто в гості приходили і його до себе запрошували. Зараз він працює продавцем у магазині електрото-*

Таблиця 4.1.4

**Характер контактів основних респондентів,
залежно від рівня їхнього добробуту, % (N=100)**

Рівень добробуту	Ділові стосунки				Дружні стосунки				Сусідські стосунки			
	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким	Зі співвітчизниками	З іншими іноземцями	З місцевими жителями	Ні з ким
Можемо купити усе, що потрібно	69,0	27,6	75,9	3,4	69,0	27,6	58,6	6,9	51,7	10,3	55,2	6,9
Можемо купити усе, окрім товарів тривалого користування	83,3	20,0	40,0	3,3	76,7	20,0	43,3	10,0	46,7	10,0	40,0	23,3
Вистачає тільки на їжу	65,5	17,2	27,6	20,7	69,0	20,7	31,0	17,2	13,8	13,8	48,3	31,0
Не вистачає навіть на їжу	33,3	16,7	16,7	58,3	90,9	18,2	9,1	0,0	8,3	8,3	41,7	50,0

варів на базарі. Після роботи часто зустрічається з однокласниками, компанія хороша, хто працює, хто пішов далі вчитися...» (чоловік, 56 років, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин, батько трьох дітей шкільного віку).

Цілком очікувано, чоловіки-іммігранти у ділових контактах із земляками суттєво випереджають жінок: 73,3 % у чоловіків проти 50 % – у жінок. Ще більший цей розрив у бізнес-контактах з представниками місцевого населення – 53,9 % та 12,5 %. Проте у вільний час жінки дещо випереджають чоловіків у спілкуванні із земляками – 78,3% проти 72,4%, та сусідами – 50% проти 46,1%. Разом з тим суттєво поступаються чоловікам у спілкуванні з представниками місцевого населення – 21,7 % у жінок, проти 46,1 % у чоловіків.

Якщо порівняти загальні характеристики контактів іммігрантів, одержані під час опитування 2007 р. з даними опитування, проведеного у 2001 р., то виявляється, що суттєвих змін щодо цих контактів не відбулося. Хоча спостерігається певна тенденція до їх збільшення, передусім це стосується дружніх контактів та сусідських. Отже, одержані в результаті опитування відомості, дають підстави стверджувати, що бізнес контакти зазнали за визначений період найменших змін.

Як відомо, вивчення мови місцевого населення і адаптація до культурного середовища приймаючої країни (де мовна ситуація зовсім не проста) є чи не найважливішими ознаками інтеграції іммігрантів у життя місцевої громади. У липні 2009 р. на круглому столі, організованому африканською громадою Києва, зокрема йшлося про те, що не можна вимагати від місцевого населення адекватного сприйняття іммігрантів, які не володіють і не намагаються оволодіти місцевою мовою. Визнання цього факту свідчить не лише про усвідомлення прибулими важливості проблеми, а і прагнення вирішити її не лише на особистісному, але вже й на колективному рівні. За наявності у Києві і в Україні українсько-російської двомовності володіння іммігрантами обома мовами у певному обсязі є важливим чинником їх подальшої інтеграції в українське суспільство.

Отже, на вільне володіння українською мовою вказали 8 % опитаних представників афганської громади. Водночас вважають, що вільно володіють російською 37,8 % опитаних афганців, 37,5 % китайців, та 30 % африканців. Українську розуміють і роз-

«Нетрадиційні» іммігранти у Києві: сім років потому

мовляють нею 75 % пакистанців, 37,5 % китайців, 33 % іранців та 25 % африканців. 100 % вихідців із Туреччини вважають, що вони розуміють українську, але не говорять нею. Про те саме говорять 62,5 % вихідців із Бангладеш, 48,6 % афганців, 45 % африканців. Зовсім не розуміють української 66,7 % вихідців з В'єтнаму, 50 % з Ірану, 37,5 % з Китаю та Бангладеш. Загалом українською мовою, на думку опитаних, володіє близько 26 % іммігрантів. Розуміють, але не говорять – 46 %, зовсім не знають – 28 % опитаних. Водночас російською вільно володіють – 87 % опитаних, ще 11 % – розуміють, але не говорить, і 2 % не володіють цією мовою взагалі (табл. 4.1.5).

Таблиця 4.1.5

**Рівень володіння українською/російською мовою
за країнами народження основних респондентів, % (N=100)**

Країна народження	Як ви володієте українською мовою?				Як ви володієте російською мовою?				Чи маєте труднощі у спілкуванні, роботі, нав- чанні, пов'яза- ні з мовою?			Усього
	Вільно	Розумію і говорю	Розумію, але не говорю	Не володію	Вільно	Розумію і говорю	Розумію, але не говорю	Не володію	Так	Ні	Деякі	
Афганістан	8,1	21,6	48,6	21,6	37,8	43,2	16,2	2,7	35,1	48,6	16,2	100,0
Африканські країни	-	25,0	45,0	30,0	30,0	55,0	15,0	-	35,0	50,0	15,0	100,0
Бангладеш	-	-	62,5	37,5		100,0	-	-	37,5	12,5	50,0	100,0
В'єтнам	-	-	33,3	66,7		66,7	33,3	-	83,3	16,7		100,0
Іран	-	33,3	16,7	50,0	16,7	66,7	-	16,7	66,7	16,7	16,7	100,0
Китай	-	37,5	25,0	37,5	37,5	62,5	-	-	-	50,0	50,0	100,0
Пакистан	-	75,0	25,0			100,0	-	-	-	75,0	25,0	100,0
Туреччина	-	-	100,0			100,0	-	-	50,0	-	50,0	100,0
Інші	-	-	85,7	14,3	28,6	71,4	-	-	14,3	42,9	42,9	100,0
Усього	3,0	23,0	46,0	28,0	28,0	59,0	11,0	2,0	34,0	43,0	23,0	100,0

На жаль, під час опитування 2001 р. нами не було проведено чіткого розрізнення щодо володіння російською чи українською мовами іммігрантами з різних країн. Проте певні дані для порівняння все-таки маємо. Отже, якщо під час опитування 2001 р. було виявлено, що 21,3 % іммігрантів не знають жодної з місцевих мов, то опитування 2007 р. показало, що таких, вірогідно, близько 2 %. Проте відсутність належної мовної компетентності залишається, на думку опитаних, суттєвою перешкодою для їх інтеграції у повсякденне життя України. Так, лише 43 % опитаних відзначили, що вони не мають жодних проблем, застосовуючи у спілкуванні українську або російську мову. Водночас 34 % поскаржилися на наявність проблеми, а 23 % певною мірою відчували обмеження власних можливостей у спілкуванні через брак знань української або російської мови.

Як показало дослідження, найкраще володіють українською мовою офісні працівники – 12,5 %, а ще 37,5% з них відзначили, що її розуміють і можуть спілкуватися. Серед студентів також знаходимо майже 32 % таких, які вважають, що вони розуміють і можуть спілкуватися українською. Тим часом вільно володіють російською 62,5 % офісних працівників, 73,7 % підприємців та студентів, а також 64,7 % продавців розуміють російську мову і можуть нею спілкуватися. Найгірше володіють хоча б однією з мов безробітні – 16,7 % зовсім не розуміє української, а 8,3 % і російської мови.

Як і можна було сподіватися, найвищий рівень володіння мовами виявляють іммігранти, що прибули до України до 1991 року: 16,7% вважають, що вільно володіють українською, а 100 %, що російською мовою. Кількість тих, що розуміють і говорять коливається в межах близько 30 % для тих, що приїхали між 1991 та 1998 рр. та 1999–2001 рр. Цілком очікувано понад 50% іммігрантів, що приїхали до України після 2002 р., не знають української мови. Для порівняння – російської не розуміє лише 15 % тих, що приїхали в цей період. Отже, не мають проблем у спілкуванні місцевими мовами лише представники іммігрантів, що приїхали до України до 1991 р. Всі решта мають більші або менші проблеми – близько 40 % серед тих, що прибули у період між 1991–1998 рр., та – 60% серед прибулих між 1998–2001 рр.

Близько 80% опитаних, що прибули після 2002 р., відчують труднощі у спілкуванні, оскільки погано розуміють місцеві мо-

Таблиця 4.1.6

Рівень володіння основними респондентами українською/ російською мовою за характером зайнятості, % (N=100)

Характер зайнятості	Як ви володієте українською мовою?				Як ви володієте російською мовою?				Чи маєте труднощі у спілкуванні, роботі, навчанні, пов'язані з мовою?			Усього
	Вільно	Розумію і говорю	Розумію, але не говорю	Не володію	Вільно	Розумію і говорю	Розумію, але не говорю	Не володію	Так	Ні	Деякі	
Найманий робітник	6,7	13,3	20,0	60,0	33,3	60,0	6,7		26,7	33,3	40,0	100,0
Службовець/ спеціаліст	12,5	37,5	25,0	25,0	62,5	25,0	12,5		37,5	50,0	12,5	100,0
Торговець		23,5	41,2	35,3	17,6	64,7	17,6		52,9	29,4	17,6	100,0
Підприємець	5,3	26,3	63,2	5,3	26,3	73,7			10,5	68,4	21,1	100,0
Безробітний		16,7	66,7	16,7	25,0	33,3	33,3	8,3	66,7	33,3		100,0
Студент		31,6	36,8	31,6	26,3	73,7			15,8	47,4	36,8	100,0
Пенсіонер/домогосподарка		11,1	66,7	22,2	11,1	55,6	22,2	11,1	55,6	22,2	22,2	100,0
Вільна професія			100,0		100,0					100,0		100,0
Усього	3,0	23,0	46,0	28,0	28,0	59,0	11,0	2,0	34,0	43,0	23,0	100,0

ви. Однак, у більшості своїй опитані чоловіки-іммігранти краще володіють як українською, так і російською мовою, ніж жінки-іммігрантки, ця різниця становить в середньому 10% на користь чоловіків за всіма параметрами опитування (табл. 4.1.6).

Таким чином, можна стверджувати, що і держава Україна, і іммігрантські громади, і окремі іммігранти мають ще багато зробити для повноцінної мовної інтеграції в українське суспільство.

Цілком зрозуміло, що найкраще інтегрувалися в українське суспільство іммігранти, які прибули до України до 1991 р. Більшість з тих, що приїхали до України до 1991 р., вважають,

що їх звички, смаки, уявлення про життя змінилися протягом цих років під впливом місцевих умов – 66,7 %, а ще 16,7 % вважають, що змінилися лише певною мірою. Відповідно тільки 16,7 % вважають, що вони практично не зазнали жодних змін. Водночас, 17,5 % тих, що прибули до України після 2002 р., вважають що їхні звички, безумовно, зазнали змін. Також приблизно третина опитаних, що прибули в період між 1998 та 2002 рр. також вказали на суттєвий вплив місцевих традицій і звичаїв на їхні звички, поведінку і навіть на світогляд (табл. 4.1.7).

Таблиця 4.1.7

Рівень впливу місцевих традицій, відзначений основними респондентами, за періодами в'їзду в Україну, % (N=100)

Період в'їзду	Чи змінилася ваша поведінка, смаки, звички під впливом місцевих традицій за час перебування в Україні?				Усього
	Так	Деякою мірою	Практично ні	Ні	
<1991	66,7	16,7	16,7	0,0	100,0
1991–1998	29,4	35,3	35,3	0,0	100,0
1999–2001	35,0	35,0	15,0	15,0	100,0
2002>	17,5	35,0	25,0	22,5	100,0
Усього	28,0	34,0	26,0	12,0	100,0

Загалом по вибірці 62 % опитаних вважають, що на них вплинуло перебування в Україні, а 38 %, що практично їх звички не зазнали змін. Найбільше на такі зміни вказали представники Китаю – 87 %, Пакистану – 75 %, Бангладеш – 66 % та Африканського континенту – 65 %. Практично не зазнали впливу 50 % представників В'єтнаму, та 19 % представників Афганістану (табл. 4.1.9).

Своїх етнічних традицій, як свідчить опитування, досить міцно дотримуються 100 % в'єтнамців та пакистанців, 83 % – афганців, 75 % – китайців та бангладешців. Загалом по вибірці 43 % респондентів намагаються не забувати рідну мову, 48 % віддають перевагу національним стравам та 33 % слухають національну музику. Зберігають вірність релігійним традиціям 24% опитаних, а 17 % – стежать за збереженням гендерних ролей, прийнятих у батьківському суспільстві (табл. 4.1.8).

Таблиця 4.1.8

Рівень впливу місцевих традицій на основних респондентів за країнами народження, % (N=100)

Країна народження	Чи змінилася ваша поведінка, смаки, звички під впливом місцевих традицій за час перебування в Україні?				Усього
	Так	Деякою мірою	Практично ні	Ні	
Афганістан	24,3	21,6	35,1	18,9	100,0
Китай	12,5	75,0	12,5	0,0	100,0
В'єтнам	0,0	50,0	0,0	50,0	100,0
Туреччина	0,0	100,0	0,0	0,0	100,0
Пакистан	0,0	75,0	25,0	0,0	100,0
Іран	33,3	33,3	33,3	0,0	100,0
Африканські країни	45,0	20,0	30,0	5,0	100,0
Країни колишнього СРСР	50,0	0,0	50,0	0,0	100,0
Інші	14,3	71,4	14,3	0,0	100,0
Бангладеш	62,5	12,5	12,5	12,5	100,0
Усього	28,0	34,0	26,0	12,0	100,0

Таблиця 4.1.9

Дотримання основними респондентами національних традицій країни народження, % (N=100)

Країна народження	Яких національних традицій ви дотримуетесь?					
	Говоримо рідною мовою	Дотримуємось релігійних традицій	Відаємо перевагу національній кухні	Носимо національний одяг	Слухаємо національну музику	Підтримуємо традиції щодо гендерних ролей
Афганістан	64,5	41,9	64,5	9,7	35,5	32,3
Африканські країни	55,6	22,2	88,9	11,1	77,8	11,1
Бангладеш	16,7	50,0	50,0	16,7	33,3	50,0
В'єтнам	83,3	16,7	16,7	0,0	16,7	0,0
Іран	100,0	0,0	50,0	0,0	50,0	0,0
Китай	66,7	0,0	100,0	16,7	100,0	0,0
Пакистан	0,0	25,0	75,0	0,0	25,0	25,0
Туреччина	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Інші	80,0	60,0	80,0	0,0	60,0	0,0

Таблиця 4.1.10

Рівень дотримання основними респондентами національних традицій за статтю, % (N=100)

Стать	Чи дотримуєтесь Ви своїх національних традицій?				Усього
	Так, суворо	Скоріше так	Скоріше ні	Ні	
Чоловіча	19,7	43,4	21,1	15,8	100,0
Жіноча	37,5	54,2	–	8,3	100,0
Усього	24,0	46,0	16,0	14,0	100,0

Правовий статус чи вид діяльності не мають суттєвого впливу на збереження чи втрату національних традицій. Що стосується збереження традицій за статтю, то жінки, як завжди, є більш консервативними ніж чоловіки і більше схильні зберігати їм відданість. Понад 92 % опитаних жінок зберігають вірність традиціям своїх батьків, для порівняння – у чоловіків цей відсоток становить близько 63 % (табл. 4.1.10).

Важливо також зазначити, що життя і діяльність у Києві, спілкування з місцевими жителями також надає, очевидно, певний поштовх для засвоєння місцевих традицій іммігрантами. Водночас, понад 60 % підприємців та студентів не вважають, що на них суттєво вплинули місцеві звичаї та традиції. Це, на нашу думку, цілком закономірно, оскільки представники цих двох груп найбільш мобільні і схильні до зміни місця проживання та найменш закорінені в Україні.

Не менш цікавий результат дає аналіз зв'язків іммігрантів зі своїми родичами на батьківщині чи деінде за межами України. Так, 100 % в'єтнамців допомагають своїм родичам на батьківщині, але не одержують від них жодної допомоги. Допомагають своїм родичам вдома 50 % вихідців з Бангладеш та 37,5 % вихідців з Китаю, що свідчить, очевидно, про заробітчанський характер імміграції представників цих країн. Що стосується вихідців з інших країн, то серед них багато і таких, які допомагають родичам на батьківщині, і одночасно отримують допомогу від них. У цьому сенсі картина настільки строката, що робити якісь узагальнення і висновки досить важко.

Таким чином, незважаючи на дещо суперечливі дані, можна стверджувати, що значна частина іммігрантів налаштована на

інтеграцію в українське суспільство і не відчувають себе відчуженими чи позбавленими зв'язків, поступово переймають деякі звички, традиції місцевого населення, зберігаючи власні: *«Мова, релігія, кухня національна... Я навчив свою дружину, вона мені по-нашому готує. Культуру поведінки ми зберігаємо. Ми дуже гостинні. Проте загалом, я вже наполовину українець, стільки років тут прожив...»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант, з Афганістану, натуралізований громадянин).

4.2. Оцінка результатів міграції та перспективи перебування в Україні

Як відомо, будь-яка міграція обумовлена бажанням покращити життєві перспективи, а у випадку вимушеної зміни країни перебування – врятувати життя та свободу. Щоб з'ясувати, наскільки цих цілей було досягнуто «нетрадиційними» іммігрантами, які проживають у Києві, в ході опитування респондентам було запропоновано оцінити за п'ятибальною шкалою різні аспекти проживання в столиці України, порівнявши їх із умовами в країні походження. На думку опитаних, за більшістю показників життя на батьківщині не досягло оцінки «добре», тобто чотирьох балів, що, вочевидь, й змусило шукати кращої долі за кордоном.

Оскільки мотиви переїздів у економічних та вимушених мігрантів відрізняються, дещо різним був і рівень задоволення їхніх очікувань, що виявилось в різниці між оцінками, які отримали певні аспекти життя в Києві і на батьківщині (*табл. 4.2.1*).

Мігранти, які керувалися економічними причинами, за всіма показниками оцінили своє життя у Києві вище, ніж біженці та шукачі притулку. Значно вищими, однак, були й їхні оцінки ситуації вдома. Це підтверджує, що з економічними, передовсім трудовими, тим більше освітніми цілями, в Україну в'їжджають особи, соціальне становище яких на батьківщині дає їм змогу здійснити переїзд. Однак, оцінки перебування в Києві, виставлені респондентами цієї групи, містять ознаки розчарування. Крім можливостей отримати освіту та доступу до медичних послуг, за всіма іншими параметрами середня оцінка ситуації вдома була кращою, ніж в Україні. Водночас, оцінки життя в Києві все

Таблиця 4.2.1

Середня оцінка основними респондентами, опитаними 2001 та 2007 рр., різних аспектів життя у Києві та на батьківщині за п'ятибальною системою*

Аспекти	Економічні причини міграції (у т.ч. здобуття освіти)				Політичні причини міграції			
	2001		2007		2001		2007	
	у Києві	удома	у Києві	удома	у Києві	удома	у Києві	удома
Матеріальне становище	3,6	3,1	3,1	3,6	1,9	3,8	2,3	3,5
Житлові умови	3,1	3,7	3,1	3,7	2,5	3,7	2,2	3,6
Працевлаштування	3,1	2,8	3,7	3,9	1,8	2,0	2,3	2,4
Можливості здобуття освіти	3,6	3,2	4,0	2,8	3,2	2,1	3,2	2,1
Медична допомога	3,5	3,4	3,4	3,3	3,3	1,9	3,3	2,4
Дотримання прав людини	3,1	3,2	3,2	3,4	2,1	1,9	3,0	2,4

* від 1 = «дуже погано», до 5 = «дуже добре»

ж достатньо високі, щоб вважати, що частина очікувань мігрантів справдилася. Зокрема, відносно високо оцінили вони своє працевлаштування в Україні, яке, власне, й було метою їхнього прибуття.

Порівняння оцінок, отриманих під час опитування 2001 та 2007 рр., однак, вказує як на позитивну, так і на негативну динаміку. Наприклад, ситуація з працевлаштуванням покращилася, що можна розцінити як показник поглиблення інтеграції іммігрантів в українське суспільство. Водночас, як наслідок більш жорстких заходів щодо контролю над підприємницькою діяльністю, зокрема, торгівлю, а також зростання конкуренції, матеріальне становище економічних мігрантів у Києві отримало меншу середню оцінку, ніж у 2001 р.

Дещо вище, ніж у 2001 р., під час останнього опитування оцінили економічні мігранти рівень забезпечення прав людини в Україні. Однак не може не турбувати, що відповідна оцінка мала нижче, ніж для країн походження, значення, причому розрив

між ситуацією в Києві та на батьківщині мігрантів став більшим. *«Ви знаєте, якщо врахувати, що в Пакистані люди неграмотні, а тут всі грамотні, то тут ситуація гірша. Хоч я вже стільки років тут, звик, але зараз така ситуація, що дивляться якось із підозрою, починають руками махати, що ви сюди понаїхали...» (чоловік, 38 років, освіта середня, іммігрант з Пакистану, має посвідку на проживання).*

Дещо інакше оцінили своє перебування в столиці України іммігранти, причиною прибуття яких була втеча від політичних переслідувань, воєнного конфлікту. Щодо соціально-економічного становища, у порівнянні з ситуацією на батьківщині, вони багато втратили. Рівень задоволення добробутом, житловими умовами, характером працевлаштування в Києві низький. Водночас, вони визнають, що отримали тут надійніший захист прав людини, ніж той, на який могли сподіватися на батьківщині, що й було основною причиною їхньої міграції: *«Життя, звичайно, дуже важке. Але головне, що немає війни. В Афганістані нам би життя не було, нас би вбили, а тут ми живі» (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка).*

Попри низькі оцінки, матеріальне становище та умови працевлаштування біженців, у порівнянні з 2001 р., дещо покращилися. Тобто поступово, повільно, але їхнє життя в Україні налагоджується. Помітно зросла оцінка забезпечення прав людини, що є, очевидно, наслідком більш надійного правового статусу, відповідних законодавчих змін. Однак, отримані оцінки ще раз підтверджують, що держава, надавши біженцям притулок, вкрай мало уваги приділяє їхній інтеграції, вирішенню життєво важливих питань.

Аналіз середніх оцінок певних аспектів життя в Києві та на батьківщині за іншими, крім причини прибуття, характеристиками мігрантів, ще раз наочно довів, що найсуттєвішим для самопочуття мігрантів є їхній правовий статус. Зокрема, особи, які набули громадянство України, за всіма параметрами (крім житлових умов) оцінили життя в столиці України вище, ніж на батьківщині. Аналогічні оцінки поставили ті, хто мав посвідку на проживання, тобто належав до числа постійних резидентів України, або мав трудову угоду, тобто статус легального трудового мігранта. Інакше, однак, почувалися особи без урегульованого правового статусу, шукачі притулку, рішення за клопотаннями

яких про надання статусу біженця ще не прийнято: їхні оцінки практично повністю були на користь батьківщини.

Відрізнялися оцінки результатів імміграції також і у різних етнічних груп, залежно від переважного характеру міграції їхніх представників та ситуації, в якій вони опинилися в Україні. Так, якщо для вихідців з Китаю, В'єтнаму, Пакистану були характерні в цілому оцінки вище середніх для усього масиву, то для афганців і особливо африканців – суттєво нижчі: *«Багато моїх співвітчизників в Україні захворіли і лікувалися від туберкульозу. Багато почали пити. Частина з них бездомні, живуть на вулиці. Деякі з моїх знайомих ангольців померли в Києві, деяких було вбито... (чоловік, 42 роки, освіта середня, анголець – біженець)»*.

Результати міграції для респондентів виявлялися також через запитання, чи прибув би в Україну, якби заздалегідь знав наслідки такого кроку. Відповідно до даних опитування, утрималися б від нього 48 % іммігрантів. Найкатегоричніше висловилися з цього приводу громадяни африканських країн, 3/4 з яких ні в якому разі до України не прибули, якщо б знали, як складеться тут їхнє життя. Подібні думки переважали й серед вихідців з інших країн. Разом з тим, кардинально відрізнялася від загалу позиція іммігрантів, які набули громадянство України, переважно афганців, натуралізація яких, з одного боку, свідчить про їхню успішну адаптацію до життя в країні, а, з другого, – створює належні умови для поглиблення інтеграції в місцеве суспільство. Серед них понад 60 % не розчарувалися у прийнятому колись рішенні. Саме за рахунок цієї категорії іммігрантів у порівнянні з даними опитування 2001 р. частка тих, хто не жалкував про рішення про імміграцію в Україну, зросло з 22,5 до 35 % (табл. 4.2.2).

У цілому розподіл відповідей на позитивні та негативні (суми «так» і «скоріше, так», та «ні» і «скоріше, ні») порівняно 2001 р. у 2007 р. покращився несуттєво: 50,6 % і 46,8 % у 2001 р. та 52 % і 48 % у 2007 р. Відбулася, однак, певна поляризація позицій за рахунок тих, хто вагався з відповіддю або взагалі її не сформулював, що пов'язано, з одного боку, з поглибленням інтеграції мігрантів, які тривалий час прожили в Україні, набули її громадянство, а з другого, – усвідомленням особами, які перебувають в Україні без надійного правового статусу, фактичної неможливості за нинішніх умов розв'язати цю проблему.

Таблиця 4.2.2

Відповідь основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр., на запитання «Чи приїхав би до Києва, якби знав наслідки?»

	2001	2007
Так	22,5	35,0
Скоріше так	28,1	17,0
Скоріше ні	6,8	6,0
Ні	40,0	42,0
Важко сказати	2,6	-
Усього	100	100

Додатковим запитанням, спрямованим на з'ясування задоволеності респондентів імміграцією в Україну, було запитання, чи порадили б вони близьким їм людям приєднатися до них в еміграції. Тільки 8 опитаних із 100 однозначно порадили б своїм родичам, які проживають на батьківщині, переїхати в Україну. Ще 25 % дали в цілому позитивну відповідь, проте не були в ній повністю впевнені (варіант відповіді «скоріше так, ніж ні»). Натомість, 48 % категорично заявили, що ні за яких обставин не порадили б мігрувати в Україну родичам, ще 19 % дотримувалися такої ж позиції, хоча і з певними застереженнями (варіант відповіді «скоріше ні, ніж так»). Основним мотивом цього були складні обставини проживання в Україні як матеріального, так і правового характеру, неможливість, за власних скрутних умов, забезпечити підтримку новоприбулим: *«Вони (родичі – авт.), може, й приїхали б, але я не раджу. Якщо він приїде, я ж його собі на голову не посаджу, я ж йому повинен буду допомагати...»* (чоловік, 60 років, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Імідж нашої держави, як країни призначення, залежав від оцінки успіху чи не успіху імміграції, становища в країні перебування, тому переїхати в Україну порадили б своїм родичам вихідці з Китаю (100 %) та В'єтнаму (половина), які практикували тимчасову імміграцію, керувалися економічними/освітніми цілями і вважали їх в основному задоволеними. Разом з тим, коли йдеться про вимушену міграцію, навіть за низької оцінки життєвих перспектив за кордоном, вирішальною для прийняття рішення про переїзд, оцінки його результатів є ситуація в країні

походження. Внаслідок цього, попри загалом низьку задоволеність результатами міграції в Україну, понад третина вихідців з африканських країн, переважно біженців, порадила б своїм родичам виїхати в Україну, такої ж позиції дотримувалися половини громадян Ірану.

Для самопочуття мігрантів у Києві та їхніх подальших життєвих планів надзвичайно важливим видається ставлення до прибулих суспільства країни прийому та її інституцій. Як показало опитування, багатьом респондентам доводилося чути про образи й дискримінацію, з якою стикаються іммігранти. Причому кожний п'ятий чув про це дуже часто, а близько третини – досить часто. Лише 19 % опитаних заявили, що подібна інформація до них не надходила (табл. 4.2.3). Найбільше тих, хто не чув про такі випадки, серед вихідців з Китаю та В'єтнаму, найменше – з африканських країн. Водночас, для уродженців Африки та країн Близького та Середнього Сходу, судячи з їхніх відповідей, ця проблема є найсерйознішою: всі респонденти з цих країн постійно чули про несправедливості, образи, побиття іммігрантів: *«З хуліганями є проблема. Вона нещодавно з'явилася,десь із рік. Я багато чув, що нападали, били, ненавидять чорні обличчя»* (чоловік, 38 років, освіта вища, біженець з Анголи).

Практично однотайно мігранти зазначали збільшення випадків агресії з боку місцевого населення під час обговорення у фокус-групах, проведених у ході дослідження, де вони розповідали про випадки нападів, агресії та навіть убивств іноземців членами молодіжних угруповань, скінхедів.

Разом з тим, отримані під час опитування дані щодо образ та несправедливостей, яких зазнають мігранти, були дещо не такими невтішними, коли йшлося не про інформацію, що поширювалася в їхньому середовищі, а про власний досвід. Тим не менш, на жаль, 57 % опитаних заявили, що їм доводилося особисто стикатися із проявами несправедливості та образ на етнічному ґрунті (табл. 4.2.4).

Такий досвід мали лише 16,6 % в'єтнамців, 37,5 % китайців, проте половина вихідців з Пакистану, 56,2 % – з країн Близького та Середнього Сходу, 56,8 % – афганців. У найгіршій ситуації опинилися африканці, 85 % з яких на собі відчували прояви расової нетерпимості: *«Африканцям останнім часом у Києві дуже складно. На вулиці на тебе можуть напасти і побити, те са-*

Таблиця 4.2.3

**Відповідь основних респондентів на запитання,
чи чули вони про прояви несправедливості і образ
щодо іммігрантів, % (N=100)**

Країни походження	Часто	Досить часто	Рідко	Ніколи	Важко сказати	Усього
Афганістан	5,4	35,1	35,1	19,0	5,4	100
Африканські країни	50,0	15,0	35,0	—	—	100
В'єтнам	—	—	16,6	83,4	—	100
Китай	12,5	37,5	—	37,5	12,5	100
Країни Близького та Середнього Сходу	37,5	37,5	25,0	—	—	100
Пакистан та Індія	25,0	—	50,0	25,0	—	100
Усього	21,0	28,0	29,0	19,0	3,0	100

Таблиця 4.2.4

**Особисте зіткнення основних респондентів, опитаних у 2001
та 2007 рр., із проявами несправедливості та образ, %**

Країни походження	Часто		Досить часто		Рідко		Ніколи		Важко сказати		Усього	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	28,9	—	18,1	10,8	26,5	46,0	26,5	43,2	—	—	100	100
Африканські країни	49,0	45,0	30,6	15,0	14,3	25,0	6,1	15,0	—	—	100	100
В'єтнам	—	—	15,4	—	62,5	16,6	12,8	83,3	10,3	—	100	100
Китай	8,3	—	33,3	25,0	41,7	12,5	16,7	50,0	—	12,5	100	100
Країни Близького та Середнього Сходу	20,7	12,5	10,3	25,0	34,5	18,7	34,5	43,8	—	—	100	100
Пакистан та Індія	3,8	25,0	34,6	—	53,8	25,0	7,7	50,0	—	—	100	100
Усього	23,5	12,0	21,8	14,0	34,5	31,0	18,5	42,0	1,7	1,0	100	100

ме може статися в метро» (чоловік, 38 років, освіта середня, біженець з Анголи).

Помітною була певна кореляція між досвідом респондентів щодо проявів агресії з боку місцевого населення та їхнім правовим становищем, статусом зайнятості, рівнем доходів. Зокрема, особи, які не мали належних документів, постійно наражалися на небезпеку. Серед безробітних іммігрантів особисто зазнали

образ і несправедливості 2/3. Водночас, практично всі опитані, які із таким ставленням не стикалися, мали реєстрацію за місцем проживання (хоча й інколи не за тією адресою, за якою в дійсності проживали), 2/3 з них оцінювали своє становище як добре і відмінне.

Хоча вказані вище показники особистого досвіду етновмотивованої недоброзичливості й високі, у порівнянні з даними 2001 р. вони помітно зменшилися. Так, майже вдвічі меншою була питома вага респондентів, які часто терпіли образи (23,5 % та 12 % відповідно). На третину менше опитаних зустрічалися з несправедливістю досить часто (21,8 % та 14 % відповідно). Дещо скоротилася також частка тих, хто хоча й рідко, але наражався на дискримінацію (з 34,5 % до 31 %). Натомість суттєво, у порівнянні з 2001 р., з 18,2 % до 42 %, зросла питома вага респондентів, які ніколи з фактами образ та несправедливості у зв'язку з тим, що є іммігрантами, не стикалися.

Позитивна динаміка спостерігалася в усіх етнічних групах мігрантів. Найкращою ситуація виглядала щодо афганців: ніхто з них не вказав, що наражався на недоброзичливе та агресивне ставлення часто, практично вдвічі після 2001 р. зменшилася частка тих, хто мав відповідний досвід рідко, водночас, удвічі зріс відсоток тих, хто ніколи особисто не переживав подібних інцидентів. Вирівнювання ситуації завдячує особливостями афганської громади в Києві, що в цілому характеризується тривалістю проживання, високим рівнем освіти, переважно надійним правовим статусом, у т.ч. численними випадками успішної натуралізації. Мають значення також й історичні зв'язки з Афганістаном, що лишилися Україні в спадщину від радянських часів: *«Треба сказати, що до афганців все ж краще ставлення, більш лояльне. Я от можу в міліцію, у Службу безпеки звернутися. Там багато тих, хто воював в Афганістані. Навіть деяких я знав, ще там зустрічався. Вони якось входять в наше становище, допомагають. А ось до Бангладеш чи до В'єтнаму такого немає, до них не так ставляться»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин). Особливе ставлення до афганців респонденти зауважували не лише з боку владних чи правоохоронних структур, але й тих, хто в цілому до іноземців налаштований вороже: *«З дітьми гуляв. Підійшли, почали чіплятися, хотіли побити. Я сказав, що я афганець, біже-*

нець, вони навіть вибачилися. Якби не сказав, побили б, тому що чорний, іноземець...» (чоловік, 38 років, освіта середня, афганець-біженець).

Проте на краще ситуація змінилася і щодо вихідців з африканських країн, які належать до так званих «помітних» меншин і антропологічно очевидно виділяються на фоні місцевого населення. Хоча 45 % африканців часто зазнавали образ та несправедливості, ще 40 % заявили про такі випадки, з меншою частотою, лише 15% визнали, що ніколи не були об'єктами агресивних дій з боку місцевого населення, разом з тим, у порівнянні з 2001 р., ці показники були значно кращими.

Найчастіше з проявами недружного ставлення прибульці зустрічались у громадських місцях – 63,1 %, тобто на вулицях, в магазинах, у транспорті (табл. 4.2.5): *«Ми не ходимо через це нікуди. З роботи одразу додому. Вулицями ходити не можемо, особливо ввечері» (чоловік, 28 років, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, без документів на перебування в Україні).* У людних місцях в опитаних здебільшого не виникало проблем, хіба що могли почути в спину недружнє висловлювання. Цілком комфортно вони почувалися в спеціалізованих магазинах і супермаркетах. Проте купувати продукти харчування в маленьких магазинчиках у дворах усередині кварталів, особливо в нічний час вважали небезпечним. Їздити в транспорті теж намагалися в денний час.

На другому місці за досвідом несправедливостей – контакти з міліцією. Правоохоронців назвали винуватцями образ 28,1 % респондентів. На третій позиції – місця роботи (навчання), які, як уже говорилося, для значної частини мігрантів розташовані на міських ринках.

Найменший відсоток респондентів поскаржився на прояви дискримінації при спілкуванні з місцевою владою, що, однак, може бути наслідком крайньої обмеженості подібних контактів, оскільки для мігрантів, в силу специфіки їхнього становища, влада – це передовсім міліція, яка не лише контролює законність перебування іноземців в Україні, а й Департамент громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб МВС, його відділи на місцях, що займаюся питаннями натуралізації, видачі дозволів на імміграцію, посвідок на проживання, продовженням віз, реєстрацією за місцем проживання тощо.

Таблиця 4.2.5

Місця, де респондентам доводилося найчастіше стикатися з проявами несправедливості та образ, %* (N=57)

Країни походження	На роботі/навчанні	При контактах з сусідами	При контактах з місцевою владою	При контактах з міліцією	У дитячих садках та школах	В громадських місцях (на вулицях, в магазинах, у транспорті)
Афганістан	33,3	–	4,8	19,1	4,8	47,6
Африканські країни	–	–	–	36,5	4,5	59,0
В'єтнам	–	–	–	–	–	100
Китай	–	33,3	–	33,3	–	33,3
Країни Близького та Середнього Сходу	11,1	–	–	11,1	–	88,9
Пакистан та Індія	100	50,0	–	100	–	–
Усього	17,5	3,5	1,7	28,1	3,5	63,1

*Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли надавати до 3 відповідей.

Як несправедливість мігранти сприймали підвищену увагу до себе з боку правоохоронних органів. Саме тому вони постійно повинні були мати при собі паспорт, міграційну карту. Респонденти опитування, учасники фокус-груп відзначали також неодинокі випадки вимагання правоохоронцями хабарів. Найсумніше, що в цих розповідях повторювалися дві приблизно однакові думки: про своє безсилля у захисті власних прав та про звичайність, буденність корупційної практики, невідворотність певної данини, без якої ніде і нічого не відбувається: *«Я ж нікому не скажуся, що, ось, міліція на ринку по 5–10 грн. збирає щоденно з кожного. Не кажу я цього нікому, бо знаю, що будеш виступати, взагалі людям не дадуть працювати. Але це нічого, кінець кінцем, ніде нічого без подарунку не буває»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Але найголовніша і найсерйозніша претензія до міліції, як можна зрозуміти і з розповідей респондентів, і з обговорення у фокус-групах, нездатність, а почасти і небажання прийти на допомогу в разі хуліганських нападів на мігрантів. Респонденти

вважали, що звернення постраждалих від етнічно вмотивованого насильства до правоохоронних органів розглядалися без належної уваги, расові мотиви насильницьких дій здебільшого не враховувалися, вони кваліфікувалися як звичайне хуліганство. Більше того, інколи виникали ситуації, коли в разі втручання міліції у становищі обвинувачених опинялися самі ж мігранти, особливо якщо в них було не все в порядку з документами: *«Ось був хуліганський напад, земляка побили мало не до смерті, він потрапив до лікарні. Забрали 3 тис. грн., телефон. Хуліганів тих знайшли, одного, а про другого сказали, що він у розшуку. Потім бачу, він ходить, відпустили. Я пішов, питаю, чому так? Вони говорять, суду ще не було, а до рішення суду ми не маємо права тримати. А ти чого питаєш, а ну покажи документи. А потім, виявляється, справу взагалі закрили»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Разом з тим, за свідченням респондентів, ставлення міліції до іноземців покращилося: *«Міліція ставиться останнім часом набагато краще, намагаються дотримуватися закону, чемно»* (чоловік, 28 років, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, без документів); *«Міліція набагато краще стала поводитися, ніж раніше. Наприклад, тепер у мене документи запитують, лише коли я в банк заходжу. А раніше кожний міліціонер вимагав документи, жодний не пропускав»* (чоловік, 38 років, освіта вища, біженець з Анголи).

Для зауважених респондентами позитивних змін мали значення зусилля з реформування та модернізації Міністерства внутрішніх справ, зокрема, запровадження моніторингу дотримання прав людини, велика виховна та інформаційна робота з його персоналом. Крім того, з часом, через численні, хоча й не безконфліктні, контакти між мігрантами та правоохоронцями виникла і розвинулася певна взаємодія, що базувалася на взаємній зацікавленості у співпраці: *«У нас з владою співробітництво. Я до них можу прийти, вони до мене, щось запитують. Ось приїжджав на ринок начальник РУВС (районного управління внутрішніх справ – авт.), попередив, що ввечері можуть бритоголові нападати, що є така інформація. Я всім своїм сказав, що після роботи, щоб додому, ніяких дискотек, кафе, щоб не було»* (голова афганської громади, 42 роки, освіта вища, натуралізований громадянин).

Якщо виходити з відповідей респондентів про причини ворожості до них з боку окремих представників місцевого населення, то на першому місці мігранти поставили расизм та ксенофобію киян (61,4 %). На другому опинилося ставлення міліції (47,4 %), а на третьому, з великим відривом, – складні умови життя людей (табл. 4.2.6).

Порівняно з результатами опитування 2001 р., значення більшості причин, що викликали, на думку мігрантів, недоброзичливе до них ставлення, практично не змінилося. Як і тоді, нечисленні респонденти вважали, що ворожість є наслідком нелегального перебування іммігрантів в країні, інших правопорушень чи невідповідної поведінки іноземців (цю причину назвали 12,3 % опитаних у 2007 р. і 12,4 % у 2001 р.).

Таблиця 4.2.6

Причини, якими основні респонденти, опитані 2001 і 2007 рр., пояснювали прояви несправедливості та образ по відношенню до мігрантів, %

Країни походження	Складні умови життя киян		Расизм і ксенофобія місцевого населення		Ставлення влади		Ставлення міліції		Публікації ЗМІ		Нелегальне становище, поведінка іноземців, участь у про-типравних діях		Діяльність профаші-стських організацій (скінхедів)	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	28,2	28,6	28,2	42,9	18,3	14,3	59,2	42,9	7,0	9,5	8,4	–	–	9,5
Африканські країни	32,6	5,9	75,5	82,4	4,1	5,9	26,5	52,9	14,3	–	14,3	17,6	–	–
В'єтнам	54,8	100	22,5	–	22,6	–	67,7	–	3,2	–	25,8	100	–	–
Китай	50,0	33,3	–	66,6	8,3	–	41,7	66,6	8,3	–	–	66,6	–	–
Країни Близького та Середнього Сходу	49,9	11,1	36,4	100	9,1	33,3	63,6	55,5	18,2	–	27,3	–	–	–
Пакистан та Індія	52,2	–	39,1	50,0	17,4	50,0	47,8	100	4,3	50,0	4,3	–	–	–
Усього	37,0	17,5	38,9	61,4	13,9	14,0	50,9	47,4	9,1	5,3	12,4	12,3	–	3,5

*Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли надавати до 3 відповідей.

Частину провини покладали опитані на державну владу, яку назвали винуватцем несправедливостей щодо мігрантів 14 % респондентів у 2007 р. і 13,9 % у 2001 р.: *«Напевно, влада думає, що якщо іноземець, так законів не знає, неграмотний (у нас же багато неграмотних), з ним можна що завгодно робити»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Разом з тим, на сьогодні, на думку респондентів, негативне ставлення до них набагато менше пов'язане з об'єктивними труднощами життя місцевого населення (цю причину назвали 37 % опитаних у 2001 р. і 17,5 % у 2007 р.), яке, певною мірою, бачило в очах мігрантів агресію. Не є це також наслідком непродуманих та провокативних публікацій преси (позицію ЗМІ як причину несправедливості проти мігрантів у 2001 р. назвали 9,1 % опитаних, а у 2007 р. – лише 5,3%).

Натомість, набагато частіше мігранти вважали несправедливості та образи, мішенню яких вони стають, наслідком притаманних корінним мешканцям світосприйняття, стереотипів та виховання: *«Ставляться до іноземців по-різному, але люди нас не люблять, вони фашисти якісь, націоналісти»* (чоловік, 60 років, освіта вища, колишній полковник афганської армії, натуралізований громадянин України). Цю причину назвали 61,2 % респондентів, проти 38,9 % у 2001 р.

Найбільше відчують присмак расизму вихідці з африканських країн – 82,4 % опитаних: *«До африканців тут не завжди добре ставляться. На вулиці і в транспорті можуть образити за те, що в тебе чорна шкіра. А півроку тому в квартирі, де ми жили, підпалили двері, ми ледь не задихнулися, викликали пожежників. Винних так і не знайшли»* (чоловік, 38 років, іммігрант з Нігерії, має посвідку на проживання).

Звинувачували місцеве населення в негативному сприйнятті людей лише через їхню зовнішність навіть відносно добре інтегровані афганці, серед яких значним є прошарок громадян України, хоча й меншою мірою, ніж представники інших етнічних груп: *«Так, паспорт у мене є, але не на нього дивляться, на обличчя моє дивляться. Мені його сховати немає куди»* (чоловік, 42 роки, освіта вища, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Таким чином, якщо за даними дослідження 2001 р. говорили про загрозу расизму та ксенофобії по відношенню до мігрантів

не було вагомих підстав, то, на жаль, через сім років ситуація, на думку мігрантів, викликає тривогу. Вона, очевидно, має непокоїти також і українське суспільство, адже самопочуття прибульців є важливим мірилом його толерантності, здатності поважати і захищати права людини. Прояви агресії, спрямовані проти іноземців, небезпечні й для місцевого населення, оскільки впливають на загальну атмосферу громадського співжиття, рівень особистої безпеки громадян, імідж держави, авторитет влади і всередині країни, і на міжнародній арені.

Треба зазначити, що останнім часом ця проблема все частіше привертає до себе увагу. Заангажованість нею громадськості певним чином була пов'язана з підписанням угоди про реадмісію між Україною та ЄС (набула чинності з січні 2007 р.). Українськими політиками, урядовцями, суспільством в цілому жваво обговорювалася перспектива видворення з європейських країн в Україну нелегальних мігрантів, які незаконно в'їхали до ЄС через територію нашої держави, обумовлених цим загроз та збитків. На цьому тлі предметну увагу було звернуто на захист прав людини щодо мігрантів. 2006 р. було оприлюднено інформацію про 14 нападів на расовому ґрунті та 2 вбивства. 2007 р., за даними Конгресу національних громад України, було зафіксовано 87 нападів на іноземців та 6 убивств, а у 2008 р. – 83 напади та 4 вбивства¹. Влада прореагувала тим, що в структурі Міністерства внутрішніх справ було створено спеціальні підрозділи з розслідування злочинів проти іноземних громадян, протидії расизму, ксенофобії та расовій нетерпимості, розроблено план дій. До відповідної роботи залучилася Служба безпеки України. Водночас, під свій контроль питання взяли авторитетні неурядові організації. Було проведено десятки семінарів, конференцій, які широко висвітлювалися пресою, розроблено пропозиції законодавчих змін, спрямованих на протидію расизму та ксенофобії, започатковано відповідні освітньо-інформаційні проекти.

Однак, оцінюючи ступінь нетерпимості українського суспільства до іноземців варто нагадати деякі результати нашого дослідження, про які вже йшлося вище. По-перше, чисельність респондентів, які «чули» про прояви недобррозичливості щодо мігрантів значно переважає чисельність тих, які мали власний негативний досвід щодо цього. По-друге, питома вага мігрантів, які особисто

зазнали образ і несправедливостей на расово-етнічному ґрунті, за даними дослідження 2007 р. виявилася помітно меншою, ніж у 2001 р., причому по всіх етнічних групах, у т.ч. і найбільш у цьому сенсі проблемних. До речі, наведені вище дані щодо нападів на іноземців так само підтверджують, що кількість таких інцидентів не зростає.

Отже, можна припустити, що мова йде не стільки про збільшення фактів агресії, скільки артикуляцію цієї проблеми, підвищення уваги до неї. А відтак, кінцевий висновок може бути набагато оптимістичніший. Адже подолання проблеми починається з її усвідомлення. Фактично вперше українське суспільство й влада виявили серйозну стурбованість нетолерантністю до іноземців, заповзято взялися до викорінення цього негативного явища.

Це не означає, однак, що проблема є надуманою, а її вирішення не потребує значних зусиль. Адже недостойні цивілізованої країни прояви етно-расової ворожнечі дійсно мають місце. Причому характер конфліктів, раніше переважно побутових, останніми роками змінився і набув, так би мовити, «ідеологічного» забарвлення. Деякі групи та об'єднання, здебільшого молодіжні, які виділилися з лав футбольних фанатів, відверто демонструють ненависть до іноземців. Вони, безумовно, є переважно неформальними, оскільки пропаганда національної нетерпимості заборонена законом, проте мають певні форми організованості, що робить їх значно небезпечнішими². Передусім йдеться про скінхедів. Їх присутність помітна через лозунги-графіті, що з'явилися у великих містах, у місцях проживання чи роботи іноземців, атрибутику певних молодіжних «тусовок», а також проведення акцій на кшталт «смолоскипних» маршів, які, хоча й присікаються правоохоронцями, проте час від часу повторюються. Зауважимо, що деякі мігранти, опитані 2007 р., вважали, що саме діяльність таких груп є головною причиною образ і несправедливості щодо іноземців: *«Гуляючи по вулицях міста, змушені постійно оглядатися, роззиратися в усі боки, чи немає скінхедів» (чоловік, 38 років, освіта вища, біженець з Анголи)*. Діяльність профашистських організацій, скінхедів, як причину нетолерантності до іноземців назвали лише 3,5 % опитаних (табл. 4.2.7), однак важливо, що у 2001 р. подібні твердження взагалі були відсутні.

Таблиця 4.2.7

**Думка основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр.,
про те, що може позитивно змінити ставлення до іммігрантів
у Києві, %***

Країни походження	Поліщення життів клян		Розширення міжетнічних контактів		Зміна позицій влади		Зміна ставлення міліції		Зміна ставлення ЗМІ, пропаганда толерантності		Зміни законодав- ства (у т.ч. щодо відповідальності за прояви расизму)	
	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Афганістан	21,7	19,0	23,2	33,3	24,6	23,8	50,7	42,9	21,7	33,3	47,8	14,3
Африканські країни	18,7	11,8	47,9	41,2	18,7	23,5	33,3	17,6	41,7	23,5	33,3	23,5
В'єтнам	68,7	100	18,7	—	18,7	—	68,7	—	6,2	100	53,1	—
Китай	58,3	100	—	33,3	25,0	—	25,0	66,6	8,3	33,3	16,7	—
Країни Близького та Середнього Сходу	40,9	11,1	27,3	15,9	22,7	44,4	45,5	66,6	31,8	55,5	31,8	33,3
Пакистан та Індія	45,5	—	22,7	—	22,7	16,7	77,3	50,0	18,2	16,7	40,9	—
Усього	35,1	22,8	27,3	28,1	21,9	24,6	50,2	50,9	23,9	33,3	41,0	17,5

*Сума перевищує 100%, оскільки респонденти могли надавати до 3 відповідей.

Закономірно виникає питання щодо причин спрямованої проти іммігрантів ворожості. Базуючись на висловлюваннях респондентів під час проведення інтерв'ю та фокус-груп можна запропонувати принаймні чотири пояснення.

По-перше, респонденти наголошували, що «колишній СРСР був закритою країною, люди не звикли до іноземців. З часом все зміниться, проте це буде тривалий і складний процес» (чоловік, 43 роки, освіта незакінчена вища, іммігрант із Конго, у Києві з 1988 р., має лише довідку УВКБ ООН, був жертвою бандитського нападу «бритоголових»).

По-друге, деякі респонденти вважали, що недоброзичливо до них ставляться переважно не корінні жителі великих міст – Харкова, Одеси й Києва, які вже давно звикли до присутності іноземців, а представники периферії, які нещодавно прибули до цих міст у пошуках кращої долі: вихідці із сіл і містечок області чи інших областей. На думку респондентів, саме вони, намагаючись закріпитися, прилаштуватися у великих містах, а особливо в сто-

лиці, вбачають в іноземних громадянах конкурентів. Як правило, такі приїжджі – це молодь без фахової освіти, яка працевлаштовується на низькооплачувані роботи, часто без належних соціальних гарантій, а тому незадоволена умовами життя й налаштована агресивно як до місцевих жителів, так і до іммігрантів. Тому проблеми, які постають перед іноземцями, здебільшого мають ще й соціальний компонент, пов'язаний із стрімкими темпами урбанізації, масовою внутрішньою міграцією до столиці та інших великих міст, відсутністю будь-якої політики її регулювання, облаштування мігрантів та забезпечення їхніх трудових та соціальних прав.

По-третє, респонденти висловлювалися в тому сенсі, що агресія проти іноземців є певною молодіжною модою, що, за недостатнього рівня загальної освіти та культури, відсутності адекватної організації дозвілля підлітків перетворюється на форму самовираження молодіжних компаній. Ця мода, як й інші модні течії, що особливо приваблюють молодь, поширюється ззовні. На думку респондентів, вона імпортована з Росії, де відповідна неформальна культура набула значного поширення, а насильство проти іноземців перетворилося на звичайне явище.

По-четверте, у фактах агресії проти іноземців окремі респонденти бачили цілеспрямовану злу волю. Хоча на сьогодні в Україні немає політичних сил, які б відкрито взяли на озброєння антиіммігрантські лозунги, в умовах тривалого політичного протистояння використання мігрантофобій деякими безвідповідальними політиками теоретично можливе. Не менш вірогідним видається також організація провокацій відповідного змісту, що можуть використовуватися як засіб брудної політичної боротьби для дискредитації опонентів, владних структур.

Для того, щоб покращати стосунки між прибулими і корінним населенням, респонденти, опитані у 2007 р., як і сім років тому (табл. 4.2.7), вважали за необхідне передовсім змінити ставлення до мігрантів міліції (50,9%). Однак, якщо раніше це передбачало, передовсім, заклик до правоохоронців позбавитися упереджень і ставитися до мігрантів так само, як і до інших громадян, то нині часто йшлося про необхідність захищати мігрантів від образ, а то й прямих нападів хуліганів: *«Раніше такого не було. Зараз це справжнє хуліганство. Тому боротися з цим повинна міліція, вона повинна тримати в руках. Якщо якийсь інцидент,*

бійка, то одразу – скарга в міліцію. Вона їх затримує, але одразу відпускає...» (чоловік, 28 років, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, без документів на перебування в Україні).

Третина респондентів покладали свої надії щодо поліпшення ситуації на засоби масової інформації, хоча ЗМІ й не зараховувалися опитаними, як це вже зазначалося, до основних винуватців конфліктів між прибулим та місцевим населенням. Тим не менш, респонденти високо оцінювали їхній виховний потенціал, помітно частіше, ніж у 2001 р., висловлювалися щодо необхідності зміни позиції ЗМІ, потреби у поширенні ними не лише негативної, але й позитивної інформації про мігрантів, підготовки матеріалів у дусі толерантності (23,9 % у 2001 р. і 33,3 % у 2007 р.).

У цьому ж сенсі висловилися ще понад чверть опитаних (28,1 %), тобто дещо більше, ніж у 2001 р. (27,3 %), які закликали поглиблювати контакти між представниками різних груп населення, створювати можливості для кращого знайомства одних з одними: *«Потрібно людям розказувати, вчити, програму по телебаченню про інші кайни потрібно...» (чоловік, 60 років, освіта вища, іммігрант з Афганістану, колишній полковник афганської армії, натуралізований громадянин).*

Ще майже чверть респондентів вказували на потребу в активізації діяльності влади щодо забезпечення прав іноземців, боротьби із проявами расизму. Такі очікування виявила більша частка опитаних, ніж у 2001 р. Це корелюється із зменшення питомої ваги респондентів, які вважали, що для покращення стосунків між місцевим населенням та іммігрантами потрібно удосконалити законодавство України, зокрема, міграційне. Вагомі законодавчі зміни, які мали місце на початку століття, дали змогу вирішити багато проблем, з якими стикалися мігранти. Тим гостріше, однак, постало питання про правозастосування, чітке й послідовне додержання законів.

На думку респондентів, щоб змінити ситуацію, необхідно, спираючись на світову практику, посилити правопорядок як на загальнодержавному, так і міському рівнях. Насамперед необхідно це зробити у великих містах, де живе велика кількість іноземців. Для захисту прав мігрантів необхідний контроль за дотриманням законодавства щодо іноземців, запровадження штрафних санкцій проти представників правоохоронних органів, які зловживають своїм службовим становищем.

Попри всі проблеми, з якими зустрічаються іммігранти в Києві, більшість респондентів планували й надалі проживати в Україні. Лише 6 % опитаних, громадяни Китаю та В'єтнаму, передовсім студенти та контрактні працівники (торговці), були готові найближчим часом виїхати з держави (табл. 4.2.8).

Таблиця 4.2.8

Відповіді основних респондентів на запитання щодо наміру виїхати з України найближчим часом (N=100)

Країни походження	Так, все готове для переїзду	Так, хотів би виїхати, проте це лише бажання	Ні	Важко відповісти	Усього
Афганістан	–	16,2	81,1	2,7	100
Африканські країни	–	25,0	75,0	–	100
В'єтнам	33,3	–	66,6	–	100
Китай	50,0	–	37,5	12,5	100
Країни Близького та Середнього Сходу	–	25,0	62,5	12,5	100
Пакистан та Індія	–	–	75,0	25,0	100
Усього	6,0	15,0	74,0	5,0	100

Зважаючи на поширений стереотип, що студенти-іноземці намагаються використати освіту в Україні лише як канал еміграції, інформація, отримана під час опитування, а також дискусії, що пройшли у фокус-групах, підтверджують, що молодь, яка приїхала здобувати освіту і навчалася в українських вищих навчальних закладах, здебільшого орієнтована на виїзд з держави. Її подальші плани залежать від соціального статусу й матеріального становища на батьківщині. Діти із забезпечених сімей планують завершити в Україні освіту і повернутися додому, оскільки переконані, що зможуть знайти там високооплачувану роботу й бути затребуваними фахівцями. Інші збираються шукати гідну роботу в Західній Європі або Америці. Лише представники бідніших сімей не впевнені, що зможуть добре влаштуватися у себе вдома чи у Європі, і як варіант розглядають можливість залишитися в Україні після закінчення навчання за умови, що зможуть тут відповідним чином влаштуватися, відкрити власний бізнес тощо.

Хоча високу готовність до виїзду з України продемонструвала невелика частина респондентів, однак бажання виїхати декларували ще 15 % опитаних. Разом з тим, подальша міграція була для них бажаною, проте на момент опитування практично нереальною. Натомість майже 3/4 респондентів виїжджати з України не збиралися, орієнтуючись на тривале, постійне проживання тут.

Як потенційних реемігрантів, так і потенційних постійних жителів України об'єднували певні спільні риси. Передовсім, це був строк перебування в країні. Всі, хто на момент опитування готувався до від'їзду, прибули сюди лише останніми роками (після 2001 р.). Натомість, більшість мігрантів (61 %), які планували продовжувати жити в Україні, – до 2001 р. Середній строк їхнього проживання в державі перевищував 10 років, упродовж якого сформувалися нові соціальні зв'язки, натомість єдність з батьківщиною ослабла або й зовсім зникла: *«Якщо людина прожила тут 10–15 років, вона вже забуває, звідки прийшла, вже в неї дому немає ніякого. Повернутися на батьківщину такій людині складно, що їй там чекає» (чоловік, 38 років, освіта вища, біженець з Анголи).*

Мали значення також родинні стосунки: 80 % мігрантів-членів змішаних сімей і надалі продовжуватимуть жити в Україні, тобто на батьківщині подружжя.

Натуралізація, безумовно, також виступала вагомим чинником, що спонукав до постійного проживання в країні. Прагнули набутися громадянства переважно ті, хто пов'язував з Україною своє майбутнє. Водночас, статус громадянина покращував перспективи інтеграції, міцнішого укорінення. Саме тому з усіх етнічних груп найвищий відсоток респондентів, які були орієнтовані на подальше проживання в Україні (81 %), був серед вихідців з Афганістану, багато хто з яких набув громадянство України.

Наміри респондентів щодо перебування в Україні відрізнялися залежно від джерел та рівнів доходів. Зокрема, з числа тих, хто займався підприємництвом, переважна більшість (84,6 %) виїздити з держави не планували. Водночас, бажаючі виїхати заробляли на життя переважно найманою працею, у т.ч. поденною, отримували гуманітарну допомогу або утримувалися іншими членами сім'ї. Якщо особи, уже готові виїхати з України, декла-

рували, що їхні доходи не перевищують 400 доларів США на місяць, то серед орієнтованих на постійне мешкання понад половина мала дохід вищий за вказану суму. Не збиралися покидати Україну 71 % мігрантів, які оцінили матеріальне становище своїх сімей у Києві як нормальне, та понад 81 % тих, які вважали його хорошим.

Разом з тим, залежність між успішністю мігрантів та їхніми намірами залишитися в Україні не була однолінійною. За даними опитування, не збиралися виїжджати також більшість безробітних, осіб з мінімальними доходами, яким доводилося економити навіть на харчуванні. У цьому випадку йшлося, по суті, не про небажання, а про неможливість здійснити переїзд. Водночас, всі мігранти, уже готові до переїзду, віднесли себе до осіб із нормальним або й високим рівнем доходів, що й зрозуміло, оскільки для переселень потрібні неабиякі кошти.

Щодо напрямів рееміграції, серед тих, хто висловив бажання (чи готовність) виїхати з України, повернутися на батьківщину планувала очевидна меншість. Більшістю ж респондентів репатріація навіть не розглядалася в числі можливих життєвих стратегій: на неї не погодилися б навіть у разі забезпечення безкоштовного переїзду 89 % опитаних (табл. 4.2.9). У порівнянні з даними попереднього дослідження їхня питома вага зросла (у 2001 р. – 85,8 %).

Понад 60 % потенційних реемігрантів хотіли б виїхати до будь-якої західної держави. Проте виїзд на Захід розглядався переважно як нездійсненна мрія. Хоча більшість респондентів ма-

Таблиця 4.2.9

**Відповіді основних респондентів, опитаних у 2001 і 2007 рр.,
щодо бажання повернутися на батьківщину за надання
можливості безкоштовного проїзду**

	2001	2007
Так	9,9	9,0
Скоріше так	3,4	2,0
Скоріше ні	21,0	17,0
Ні	64,8	72,0
Важко сказати	0,9	–
Усього	100	100

ли родичів в країнах Європи, Канаді, Австралії, не лише перебратися до них, але й просто з'їздити у гості вкрай складно. Навіть маючи український паспорт, якщо в ньому зазначено місце народження Афганістан, отримати візу неможливо. Якщо ж респондентам все ж вдавалося відвідати родичів в західних державах, про те, щоб залишитися там, не могло бути й мови, оскільки це загрожувало господарям серйозними санкціями, в т.ч. матеріальними: *«Мій брат, коли я була у нього в гостях в Австралії, мусив величезні гроші покласти як заставу на випадок, якщо я не повернуся в Україну...»* (жінка, 38 років, освіта вища, іммігрантка з Афганістану, натуралізована громадянка).

Щодо нелегального виїзду, респонденти здебільшого відкидали для себе таку перспективу, хоча деякі з них мали досвід подібних спроб. За словами опитаних, на сьогодні, внаслідок значного посилення контролю на кордоні, його нелегальний перехід важко здійснюваний, вкрай дорогий, а головне – небезпечний для життя і здоров'я.

Єдина надія виїхати на Захід пов'язана з програмою переселення УВКБ ООН. Але це тривалий і складний процес. Кілька респондентів опитування розказували, що подавали відповідну заяву і пройшли співбесіду. Деяким з них було відмовлено, деякі чекали на рішення. Була також серед опитаних сім'я, очолювана жінкою-вдовою, що готувалася до від'їзду. Її чекання, однак, тривало вже протягом кількох років.

Розглянемо детальніше мотиви виїзду з України. Частина опитаних, передовсім вихідці з Китаю та В'єтнаму, збиралися виїхати, тому що термін їхнього трудового контракту (навчання) завершився, а завдання, які вони ставили перед собою, вирушаючи за кордон, більшою чи меншою мірою були виконані. Такі причини виїзду з України зазначили майже третина тих, хто планував від'їзд (*табл. 4.2.10*).

Для більшості реемігрантів, навпаки, виїзд з України, тим більше повернення на батьківщину означало визнання повного провалу міграційних планів. Третина тих, хто хотів виїхати з України, заявили, що до повернення їх спонукала відсутність документів на перебування в державі, понад половина не могли знайти тут собі належне працевлаштування та заробіток. Частина мігрантів вважала, що їх неуспіх є наслідком політики держави щодо мігрантів: *«Тому що держава тут зовсім біженцям не*

Таблиця 4.2.10

Розподіл відповідей основних респондентів щодо мотивів виїхати чи залишитися в Україні, %* (N=100)

Мотиви для виїзду з України	%	Мотиви для продовження проживання в Україні	%
Завершення контракту/терміну перебування	28,8	Звичка	9,4
Відсутність документів на перебування	33,3	Немає можливості виїхати	23,0
Незадовільна робота/заробіток, безробіття	57,1	Хороша робота/заробіток	37,8
Погані житлові умови	4,8	Хороше житло	9,4
Мовні та освітні проблеми	14,3	Можливості отримати освіту/медичні послуги	24,3
Дискримінація	14,3	Хороші стосунки з місцевим населенням, гарантії безпеки	7,8
Сімейні причини	4,8	Сімейні причини	29,7

* Сума більше 100, оскільки респонденти могли надавати до трьох відповідей.

допомагає. Тільки дали паспорт, і все, а допомоги ніякої немає. Я не звинувачую, я знаю, як тут люди живуть бідно, особливо старшого віку. Їм теж немає від держави ніякої допомоги. Тому ми й хочемо виїхати в будь-яку державу, де можна жити і працювати, а дітям – вчитися» (жінка, 48 років, освіта вища, афганка-біженка).

Саме для неуспішних мігрантів характерне повернення на батьківщину, переважно як вимушений захід: «Втомився, вирішив їхати додому... (чоловік, 43 роки, освіта незакінчена вища, іммігрант із Конго, без документів, у Києві з 1988 р.); «Не влаштувався, документів немає, роботи немає. Замість мучитися, краще повернутися» (чоловік, 38 років, освіта вища, біженець з Анголи).

Дехто з тих, хто опинився в подібній ситуації, особливо, якщо вона загострювалася хворобою, фізичними та душевними розладами, міг скористатися для повернення допомогою в рамках програми Міжнародної організації з міграції, започаткованої в

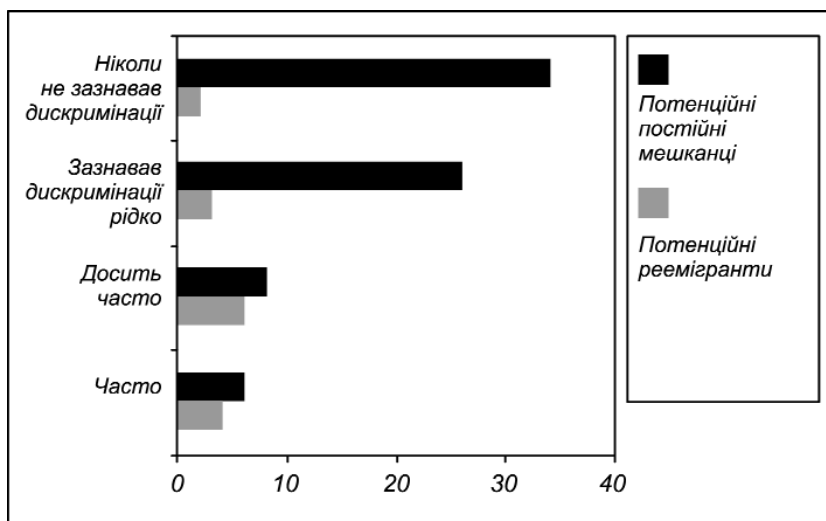

Рис. 4.2.1. Розподіл основних респондентів за бажанням виїхати чи залишитися в Україні залежно від особистого досвіду образ та несправедливостей на етнічному ґрунті

Україні в 2005 р. і спрямованої на сприяння добровільному поверненню нелегальних мігрантів на батьківщину. Упродовж 2005–2007 рр. МОМ було організовано повернення приблизно 100 мігрантів, яких було переправлено до Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Нігерії, Камеруну, Гани, Ефіопії, Гвінеї, Конго та інших країн.

Кожний шостий з потенційних реемігрантів назвав причиною свого бажання залишити Україну дискримінацію, порушення прав іноземців. Такі висловлювання передовсім належали вихідцям з африканських країн: *«Якщо подивитися на карту України, то це Європа, але життя тут абсолютно неєвропейське...»* (чоловік, 38 років, освіта середня, іммігрант з Нігерії, має посвідку на проживання). Тому не дивно, що, хоча й потенційні постійні мешканці України також скаржилися на образи та несправедливості на етно-расовому ґрунті, однак основна маса тих, які бажали виїхати з України, мали значно багатший особистий досвід ворожого ставлення з боку місцевого населення (рис. 4.2.1).

Таким чином, основними причинами небажання надалі залишатися на території України були передовсім неможливість працевлаштуватися, врегулювати свій правовий статус та дискримінація, на яку наражалися мігранти.

На окрему увагу заслуговують мотиви, якими керувалися мігранти, що планували жити в Україні й надалі (табл. 4.2.10), адже багато в чому саме від цих міркувань залежить їхнє подальше життя, стосунки з місцевим населенням.

Основним аргументом на користь подальшого проживання в Україні були можливості працевлаштування та заробітку. Його висунули 37,8 % тих, хто планував залишитися. Таку думку висловили переважно ті, хто займався в Україні дрібним підприємництвом: *«Тут у мене свій бізнес, і я, і дружина, поки не народилася дитина, інколи допомагали батькам на батьківщині. У Києві я вже 10 років. Напевно, якщо б не поїхав, дома б мені жилося краще. Але повертатися ні я, ні дружина, не збираємося. Ми тут уже звикли. У нас свій бізнес. Потрібно ростити дитину...»* (чоловік, 38 років, освіта середня, іммігрант з Нігерії, має посвідку на проживання). Подібна позиція була підтверджена й під час обговорення у фокус-групах. Мігранти відносно більш зрілого віку (25–37 років), що працевлаштувалися або заснували власний бізнес, хоча й сумували за рідним домом, але висловлювалися таким чином, що, якщо вже вдалося досягти відносного фінансового благополуччя в Україні, то навіщо їхати звідси.

На другому місці була наявність в Україні родичів, друзів, родинні причини: *«Грошей тут не заробиш, документів не дають, ціни високі, на базарі доходи низькі, а житло дуже дороге. Тому залишилися лише ті, у кого місцеві дружини, діти ростуть. Та й я вже тут стільки років, також вже життя своє налагодилося, уже тут мій дім, моя сім'я. Тут дружина, її батьки, вони вже й мої батьки. Я їх не залишу»* (чоловік, 36 років, освіта середня, іммігрант із Пакистану, одружений з українкою, має посвідку на проживання).

До цих мотивів, очевидно, можна додати й майже 10 % відповідей, які зводилися до того, що мігрант, проживши чималий шматок життя в Україні, звик до країни і не готовий знову міняти спосіб життя, переживати болісну адаптацію до нових умов: *«Ні додому, ні до іншої країни переїздити не збираюся. В мене тут дружина, діти, квартира, хоча й «хрущовка», але своя. Звик уже»* (чоловік, 38 років, освіта середня, іммігрант з Бангладеш, має посвід-

ку на проживання); *«Залишаємося тут, тому що звикли. Дружина добре мову знає, цілий день телевизор дивиться. Діти мову знають, вчать. Якщо переїдемо, важко пристосовуватися заново буде. Тут уже пристосувалися. А там знову починати...»* (чоловік, 60 років, іммігрант з Афганістану, натуралізований громадянин).

Комфортніші умови життя, зокрема кращі освітні можливості, назвав кожний четвертий з числа респондентів, що планували проживати в Україні.

Для біженців, тих, хто мусив рятуватися з батьківщини втечею, важливим аргументом на користь проживання в Україні були гарантії безпеки (7,8 % респондентів, які планували проживати в Україні): *«Тут все добре, спокійно, головне, що спокійно, спокійна країна, відчуваєш себе вільно. Але матеріально дуже складно, з роботою дуже складно...»* (жінка, 35 років, освіта вища, іммігрантка з Афганістану, громадянка України)

Разом з діловими інтересами, родинними зв'язками та небажанням міняти звичні обставини життя ці мотиви характерні для тих мігрантів, які зробили свій вибір на користь життя в Україні свідомо. Однак серед респондентів, які заявили, що й надалі проживатимуть в нашій державі, кожний четвертий (23 %) вважав, що це рішення вимушене, обумовлене тим, що виїхати звідси немає можливостей.

Таким чином, на подальше проживання в Україні були орієнтовані дві групи мігрантів: по-перше, ті, хто вдало пристосувався до життя в країні, знайшов своє місце на ринку праці чи у підприємстві, встановив міцні особисті зв'язки, пов'язував своє майбутнє з Україною; по-друге, особи, яким досягти переліченого здебільшого не вдалося, проте їхній виїзд неможливий через відсутність коштів, почасти документів, втрату соціальних зв'язків на батьківщині тощо. Становище останньої категорії можна означити терміном «зависання». В літературі він здебільшого застосовується до шукачів притулку, які не змогли отримати його офіційно, проте й на батьківщину повернутися не можуть: *«Тут перспектив немає ніяких, але й додому повертатися неможливо. Немає куди нам повертатися, все продали, коли від'їжджали, ні хати, нічого...»* (жінка, 50 років, афганка, тільки довідка УВКБ)

Це означає, що привабливість України для іммігрантів загалом не така й висока, значна частина з них продовжують прожи-

вати тут лише силою обставин, проте, безумовно, залишать країну, якщо трапиться нагода. Тому рееміграційних потенціал прибулих не обмежується лише тією їх частиною, яка висловила бажання виїхати з України, але й охоплює частину тих, хто, начебто, виїжджати не збирався.

З другого боку, виходячи з результатів дослідження, немає підстав сподіватися на наростання в'їзду в Україну. Це підтверджує думка респондентів, які в основному вважали, що за час їхнього проживання в країні чисельність їхніх співвітчизників тут зменшилася (понад половина з тих, що дали відповідь на відповідне запитання) і, водночас, не прогнозували збільшення кількості співвітчизників у Києві й Україні найближчим часом: 52 % тих, хто дав відповідь на запитання, вважали, що чисельність співвітчизників у Києві невдовзі зменшиться, 18,6 % – що залишиться незмінною, лише 29 % – що вона зросте. Останньої думки дотримувалися половина опитаних громадян Китаю, всі респонденти-в'єтнамці, однак лише 10 % вихідців з Афганістану, 15 % африканців.

Враховуючи вагомість для прийняття рішення про залишення в Україні такого мотиву як родинні зв'язки, для оцінки вірогідності наростання імміграції з використанням міграційних мереж, які власне, представляли респонденти опитування, їм ставилися питання щодо планів родичів та знайомих про переїзд в Україну.

Лише кожний десятий з голів обстежених домогосподарств заявив, що його родичі (брати, сестри, подружжя) планують переїхати до нього в Україну. Половина з цих респондентів були вихідцями з Афганістану і майже всі – громадяни України, які набули громадянства в процесі натуралізації. Загалом, кожний третій натуралізований громадянин з числа респондентів очікував, що його родичі приєднаються до нього. В контексті орієнтації на тривале проживання в Україні, закріплене отриманням громадянства, возз'єднання сімей іммігрантів на території нашої держави цілком логічне.

Розраховували на прибуття родичів також деякі підприємці, тобто особи із міцним економічним становищем та надійним правовим статусом: *«Ті, хто влаштувався, вірогідно, будуть привозити сім'ї. Будуть приїжджати також молоді хлопці. Тут можна заробити, в Бангладеш це набагато складніше...»* (чоловік, 28 років, освіта вища, іммігрант з Бангладеш, має візу).

Крім того, оскільки в сім'ях мігрантів, які уже тривалий час живуть в Україні, підросли діти, поповнення складу «нетрадиційних» мігрантів у Києві вірогідно відбуватиметься за рахунок шлюбної міграції. Оскільки національні традиції вимагають шукати подружжя серед «своїх», непоодинокі випадки, коли молоді люди, наприклад, з афганської громади, одружувалися з нареченими, яких їм підшукали родичі в Афганістані чи Пакистані.

Однак шлюбна міграція має й інший напрямок: не в, а із України. Вона перетворюється на один із можливих шляхів перебратися на Захід: *«Наприклад, родичі в інших країнах домовляються, приїждить жених, справляють весілля. Ось в Швейцарію дівчину один вивіз, інша в Голландію заміж вийшла. Іноді вся сім'я намагається виїхати, аби видати доньку заміж. А то вийде, що вона там, а сім'я тут...»* (жінка, 38 років, освіта вища, біженка з Афганістану). Таким чином, збільшення прибуття «нетрадиційних» іммігрантів за рахунок возз'єднання сімей може мати лише невеликі обсяги.

Висновки

Дані щодо характеру та змісту контактів «нетрадиційних» іммігрантів у Києві з місцевим населенням, отримані під час опитування, а також їх зіставлення із висновками дослідження 2001 р., наочно доводять, що іммігранти поступово перетворюються на інтегральний елемент населення міста, пов'язаний численними діловими, особистими, родинними зв'язками з корінними мешканцями.

Розвиток цих контактів сприяє кращому взаємному розумінню, налагодженню співпраці, культурно-етнічному урізноманітненню міського середовища. Разом з тим, прагнення до вищого рівня інтеграції нерідко призводить, особливо у другому поколінні, до поступової втрати мігрантами мовної компетенції, важливих культурних здобутків свого народу, що не сприяє взаємному культурному збагаченню міських жителів та прибулих.

Водночас, контакти між мігрантами та міським населенням не розвиваються безконфліктно. Хоча, за даними опитування, частка мігрантів, які особисто потерпіли від ворожого ставлення деяких киян, у порівнянні з 2001 р., зменшилася, проте лишилася високою

і перевищує половину. Більшість виявів ворожості до прибулих мають місце в громадських місцях, тобто на вулицях, у транспорті, в магазинах тощо. Причинами образ і несправедливості на етно-расовому ґрунті, на думку мігрантів, є недостатня толерантність, вади виховання багатьох киян. Найбільш тривожно, що останнім часом нетерпимість щодо іноземців набула організованішого характеру, декларується і демонструється деякими неформальними організаціями молоді екстремістського спрямування.

Важкі соціально-економічні умови, обмежені можливості легалізації, а також зростання випадків недружнього ставлення до прибулих спричиняють поширення в іммігрантському середовищі прагнення до виїзду з України.

Однак до рееміграції на Захід, у значно меншій мірі до повернення на батьківщину, готові вдатися передовсім неуспішні мігранти, які не мають необхідних для перебування в державі документів, не змогли влаштуватися, знайти належну роботу і джерела доходів.

Разом з тим, кістяк «нетрадиційних» іммігрантів, які проживають у Києві, доволі стабільний, складається з осіб, які тривалий час перебувають в Україні, мають надійний правовий статус, джерела доходів, родинні та соціальні зв'язки. Більшість з них орієнтовані на постійне проживання в державі. Не виключено нечисленне поповнення громад іммігрантів за рахунок возз'єднання в Україні сімей тих, хто набув її громадянство або статус постійного мешканця.

Ця категорія іммігрантів уже є достатньо адаптованою до життя в Україні, має всі передумови до успішної інтеграції в її суспільство. Разом з тим вона не численна, не справляє помітного впливу на кількісний і якісний склад населення міста, яке потребує для свого розвитку постійного припливу нових мешканців.

Примітки

¹ Сайт Конгресу національних громад України. – www.kngu.org

² Кобзін Д., Черноусов А. Нетолерантна діяльність та організації в Україні: результати соціологічного дослідження /Харківський ін-т соціальних досліджень, МВС України. – Харків, 2008. – Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. <http://khpg.org.ua/index.php&id=1233952914>

Імміграція і проблема толерантності в Україні

5.1. Думка місцевого населення про іммігрантів

Сім років тому, у ході дослідження проблем облаштування іммігрантів в українському суспільстві висловлювалася думка, що ставлення місцевого населення до приїжджих, до інших, до «чужих» є важливим індикатором зрілості, розвиненості суспільства, народу і держави. За час, що минув, відбулося багато подій – змінювалися уряди і президенти, переобиралася Верховна Рада, приймалися нові закони, з'явилися численні новобудови, чистішими і ошатнішими стали наші міста і села. Але чи змінилися наші люди, чи стали вони толерантнішими, цивілізованішими, чи стало наше суспільство справді демократичним? На ці питання ми спробували відповісти здійснивши у 2007–2008 рр. аналіз думок громадян нашої держави, під час опитувань та фокус-груп, проведених у найбільших містах України, а саме Києві, Харкові та Одесі. До них залучалися представники місцевого населення двох вікових категорій – 18–25 років та 26–40 років.

Як з'ясувалося під час дискусії, переважна більшість респондентів вважають, що іммігрант – це людина, яка приїхала в Україну з-за кордону на заробітки, в пошуках кращої долі. Першими асоціаціями респондентів зі словами іммігрант, імміграція є: прагнення кращого життя, чуже, не наше, не рідне, приїжджий з-за кордону, людина, що втекла від свого життя, людина, яка шукає кращого життя.

На думку більшості респондентів, проблема імміграції є актуальною для України загалом, а державна політика стосовно іммігрантів у цілому досить ліберальна. Важливо відзначити, що кількість іммігрантів у Києві учасники груп оцінили явно завищено, погодивши між собою, що в середньому третина мешканців Києва – це громадяни інших країн. Очевидно, до такого висновку спонукає різке фактичне зростання населення Києва (аналіз споживання хліба та транспортних перевезень у місті давав підстави деяким експертам стверджувати, що воно зросло

майже удвічі у порівнянні з даними офіційного перепису населення). Подібним чином охарактеризовано також кількість мігрантів в Одесі і в Харкові: загальний висновок – іммігрантів у цих містах багато.

На думку респондентів, найбільше в Україні спостерігається іммігрантів з Китаю, В'єтнаму та арабських країн. Відзначено також і присутність громадян колишніх республік СРСР: Грузії, Вірменії, Азербайджану, а також Молдови та Білорусі. Учасники опитування висловили спільну думку про значне скорочення чисельності представників африканського континенту, особливо у порівнянні з радянськими часами.

Опитувані вважають, що іммігранти їдуть до України, маючи на меті здобути освіту або знайти роботу. Тих, що приїхали в пошуках роботи, респонденти досить чітко розподіляють на три групи: іноземці переважно з країн Азії та Африки, які працюють в основному на речових базарах і є біженцями, які залишилися в Україні внаслідок невдалого просування на Захід; «дешева робоча сила» – як правило, особи без вищої або спеціальної освіти, некваліфіковані робітники, які приїждять у пошуках будь-якої роботи та погоджуються працювати на умовах, які українці не завжди вважають для себе вигідними (переважно вихідці з Молдови, Білорусі, Таджикистану); особи, які мають освіту і кваліфікацію і запрошені українськими фірмами на роботу. Такі іммігранти мають значно вищий рівень прибутків, але створюють конкуренцію кваліфікованим українським працівникам, особливо випускникам вищих навчальних закладів. Крім того, дехто, як вважають опитані, приїждить до України з метою відкрити власний бізнес.

Водночас більшість респондентів переконані, що іммігранти в Україні – це переважно нелегали. Легально перебувають лише студенти та особи, які відкрили власний бізнес, а також кваліфіковані спеціалісти, які працюють на контрактній основі. Більшість некваліфікованих працівників-іноземців, на думку опитаних, є нелегалами, яких слід вважати дешевою робочою силою.

Всупереч реальному стану справ більшість респондентів, що брали участь у вказаному дослідженні, переконані, що за останні 5–10 років кількість іммігрантів у столиці України та інших великих містах істотно збільшилася і що подібна тенденція буде зберігатися й надалі. Такі прогнози вони пояснюють досить лібе-

ральною політикою нашої держави стосовно приїжджих, нескладною процедурою одержання дозволу на в'їзд та перебування в Україні громадянами інших держав, сприятливою економічною та політичною ситуацією, відсутністю військових та міжетнічних конфліктів у країні.

Важливо зазначити, що особисте ставлення більшості учасників опитування до іммігрантів максимально чітко ілюструє фраза одного з них, яку схвально підтримала решта респондентів: *«Головне, щоб вони мене не зачіпали. Навчаються – нехай навчаються, працюють – нехай працюють. У них своє життя, а в мене своє»*. До речі, ця формула повністю збігається з нашими попередніми спостереженнями та опитуваннями і значною мірою є відображенням ментальності українців.

Опитування, водночас, показало, що представники середнього віку були менш толерантними до іммігрантів, ніж молодь, і частіше під час обговорення імміграційної ситуації були налаштовані негативно. Це можна пояснити тим, що вони частіше, ніж студенти, стикаються з іммігрантами на ринку праці. Адже переважна більшість студентів ще не набула значного життєвого досвіду. Водночас представники молоді мають чимало знайомих серед іммігрантів, з якими навчаються разом у вищих навчальних закладах Києва. Більшість опитаних погодилася з думкою про те, що студенти-іммігранти переважно доброзичливо налаштовані до українців, оскільки глибоко вдячні за надану можливість здобути освіту в Україні.

Надзвичайно важливо для формування громадської думки стосовно міграції є те, що під час дискусій учасники опитування, бажаючи послатися на власний досвід і підкріпити якимось аргументом свою компетентність, досить часто посилалися на мас-медіа і передусім на телебачення: *«А от я бачив/ла в одній передачі...Нещодавно показували по телевізору...»* Це наше спостереження свідчить про не останню роль мас-медіа, а особливо телебачення, у формуванні поглядів громадян на проблеми, пов'язані з міграцією.

Ось, наприклад, кілька цитат з поважної загальнодержавної газети у супроводі коротких коментарів. Оскільки такі висловлювання досить типові, назву джерела свідомо опускаємо. Отже: *«Схоже, якщо в Україні найближчим часом не запрацює єдиний державний орган у справах мігрантів, а також не буде ухвалений*

закон про міграційну службу, представникам владного олімпу все-таки доведеться змістити центр перманентної мовної дискусії зі слов'янської групи на тюркську сім'ю мов, семітську чи якусь іншу». Відразу виникає запитання, а чим ці мови завинили, і про яких тюрків чи семітів іде мова? Тим більше, що навіть у США, де кількість іспаномовних громадян сягнула 7 %, ніхто не ставить питання про перехід Конгресу чи Сенату на цю мову при веденні дискусії, а вже як говорять між собою громадяни, то в демократичній країні це, даруйте, їх особиста справа.

Досить часто використовувана тема про те, що іноземці скоюють злочини, влаштовують перестрілки і вогнем чистять ринки. Інколи автор матеріалу сумлінно наводить цифри: «Якщо в 2004 році на рахунок іноземних громадян було 133 злочини, то в 2007-му – 607 випадків». Але за даними сайту МВС України у 2007 р. було зареєстровано 401293 злочини. Достатньо знань з математики на рівні середньої школи, щоб підрахувати, що іноземці вчинили на території України 0,15 % злочинів від скоєних нашими громадянами. Звинувачувати іноземців у зростанні злочинності за таких об'єктивних даних, як мінімум, не личить серйозному виданню. І зовсім некоректно стверджувати: найбільшу кількість таких порушень скоюють «вихідці зі східноазійських країн – Азербайджану, Грузії та Китаю». По-перше, у автора явно неадекватні знання з географії, Грузія та Азербайджан ніколи не були і не стануть східноазійськими країнами, ба більше, вони вважають, і небезпідставно, себе європейськими, по-друге, ставити на одну дошку наших колишніх співгромадян по імперії з вихідцями з Китаю теж некоректно з багатьох причин.

Ще одна поширена думка, що бездумно (чи зумисне?) тиражується ЗМІ: «... Україна посідає четверте (!) місце у світі з внутрішньої та зовнішньої міграції населення, а кількість неврахованих мігрантів перевищила за мільйон». За статистикою, прийнятою ООН, громадяни, народжені поза межами держави, де вони проживають, є мігрантами, але у випадку з Україною, як зрештою і сусідньою Росією, яка за цим рейтингом поступається лише США та Німеччині, наші «мігранти» – це переважно українці чи росіяни, які вільно перетинали умовні кордони республік у межах єдиного СРСР. Про це вже докладно йшлося у розділі 1. Отже, чи коректно їх порівнювати із справжніми мігрантами з далеких країв, що приїхали до США чи Німеччини?

Як свідчить офіційний сайт Держкомнацміграції, протягом 2002–2006 рр. (свіжіші дані напевне узагальнюються) до України в'їхали, але не виїхали понад 123 тис. іноземців та осіб без громадянства з країн, що постачають незаконних мігрантів (більшість громадяни – Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, Росії, Угорщини, Узбекистану). Отже, знову переважають колишні співгромадяни. До речі, для порівняння, за офіційними даними Державної прикордонної служби України, на українському кордоні у 2008 р. зафіксовано понад 57 млн його перетину іноземцями.

Як видно з цієї короткої ілюстрації, тема ЗМІ безумовно потребує особливої уваги тих, хто несе відповідальність за зміст газет та відеоряд телепрограм, правозахисників, громадських організацій та органів влади, відповідальних за дотримання Конституції та законів України, які забороняють пропаганду ксенофобії та фашизму. Крім того, у майбутньому детального вивчення і осмислення потребує пропаганда позитивного досвіду міжетнічної співпраці та багатокультурності, толерантного ставлення до традицій і звичаїв інших народів.

Абсолютна більшість учасників фокус-груп вважає, що жителі України характеризуються спокійним, толерантним менталітетом, а отже, ставляться до приїжджих без агресії, за принципом: *вони нас не зачіпають, і ми їх не зачіпаємо*.

Що стосується ставлення до іммігрантів різного походження, зокрема представників Китаю, Туреччини та арабських країн, то, варто відзначити, що висловлювання респондентів частіше мали позитивний характер. Водночас щодо вихідців з арабських країн, Грузії та Вірменії, то переважна більшість жінок, що брали участь у дослідженні, акцентували увагу на особливостях східного менталітету й темпераменту східних чоловіків, що часто проявляється в їх поведінці, яка не завжди є прийнятною для українських жінок.

Найчастіше жителі нашої держави стикаються з іммігрантами на ринках (речові ринки – представники Китаю, В'єтнаму, Афганістану, Пакистану, Узбекистану та африканських країн; продовольчі ринки – представники Грузії, Вірменії, арабських країн), а також у ресторанах та кафе східної кухні.

Лише деякі учасники опитування відзначили, що вони спілкуються з іммігрантами по роботі, де ті виступають або як

наймані працівники, або як їхні партнери, чи навіть конкуренти. На тлі загального позитивного чи нейтрального ставлення до представників більшості країн впадає в око не завжди доброзичливе ставлення до представників африканського континенту. Під час проведених нами фокус-груп респонденти посилялися, зокрема, на досвід заворушень у Парижі та інших європейських містах, що відбувалися в недалекому минулому, які розтиражовані ЗМІ та неодноразово «прокручені» по телебаченню. Кілька учасників опитування, проведеного у Києві, негативно згадували пастора Сандея Аделаджу, вихідця з Нігерії, який проповідує у Києві та деяких інших містах України, та його церкву, яка, як вони вважають, поширює наркотики, що є теж, вірогідно, впливом ЗМІ та пропаганди конкуруючих конфесій. Дехто із респондентів зазначив також, посиляючись на власний досвід, що продавці кросівок у Києві на Шулявському ринку, за походженням африканці, поводять себе агресивно, «не так» спілкуються, *«зачіпають дівчат, торгують секондхендом, а самі їздять на мерседесах»*. Одесити та харків'яни загалом ставляться до африканців дещо поблажливіше, хоча їх ставлення не можна характеризувати як цілком позитивне. Таким чином, вихідці з африканського континенту, це єдина група іммігрантів, чия присутність у містах нашої держави не дістала позитивної оцінки респондентів.

Зосередження іммігрантів в окремих районах Києва, Харкова та Одеси викликає занепокоєння у респондентів, оскільки вони побоюються, що в перспективі це може призвести до виникнення іммігрантських кварталів, як це має місце у деяких містах західних держав. Такі побоювання також не є наслідком особистого досвіду, а привнесені ЗМІ та зарубіжними фільмами, що іще раз свідчить про виняткову важливість засобів масової інформації і їх вплив на населення.

На думку переважної більшості респондентів, змішані шлюби українців з іммігрантами, які мешкають в українських містах, є доволі поширеним явищем. При цьому опитані вважають, що найчастіше такі шлюби укладаються з представниками арабських країн, Грузії, Вірменії, країн Африки. Набагато рідше, згідно з висновками опитаних, мають місце шлюби між нашими громадянами та представниками Китаю, В'єтнаму, Афганістану чи Індії.

Для більшості учасників опитування такі шлюби – своєрідна екзотика. Вони, вважають респонденти, більш вигідні іммігран-

там, оскільки дають їм шанс легалізуватися в Україні, оселитися в одному з великих міст, набути громадянство, офіційно зареєструвати власний бізнес. Вказуючи на поширеність змішаних шлюбів у сучасних українських реаліях, переважна більшість учасників груп не лише теоретично допускає, але і не засуджує подібні практики. Водночас, більшість респондентів вказали, що вони не готові прийняти членом своєї родини іммігранта чи навіть мати сусідами іноземців у своєму житловому будинку. При цьому багато хто погоджується мати іноземців своїми друзями чи колегами по роботі.

На думку учасників груп, найголовнішою проблемою, з якою стикаються іммігранти в містах України, є вкрай прискіпливе ставлення до них представників правоохоронних органів та характер відносин, які на цьому вибудовуються: працівники міліції розглядають іммігрантів як своєрідне *«джерело вибивання грошей»*, *«годівницю»*, а тому ставляться до них занадто прискіпливо.

Опитані вважають, що комфортно можуть почувати себе в Україні лише іммігранти, які перебувають тут легально та мають середні або високі прибутки, тоді як нелегали почувуються вкрай незахищено та *«бояться навіть зайвий раз вийти на вулицю»*. При цьому як легальні, так і нелегальні іммігранти побоюються агресивно налаштованих молодіжних угруповань, які надто негативно ставляться до іноземців, у першу чергу йдеться про угруповання скінхедів.

Більш поінформованими щодо молодіжних угруповань, які не є терпимими до прибульців особливо з іншим кольором шкіри, виявилися представники молодшого покоління, хоча й серед осіб середнього віку знайшлися обізнані в цьому питанні респонденти.

Опитувані вважають, що скінхеди, це молодь, яка прагне чимось виділитися в навколишньому середовищі, кожен окремо може бути цілком поміркованими, та коли вони збираються у гурт, то намагаються виділитися, виявити свою зверхність над кимось. Найменш захищеними, а тому такими, проти яких найлегше виявляти недоброзичливість чи навіть агресію, є іммігранти, а особливо африканці, які переважно є нелегалами.

Отже, проблема ця, як бачимо, є передусім соціальною. Скінхеди, на думку респондентів, є не стільки свідомими носіями системних расистських переконань, скільки люмпенізованою

молоддю, яка намагається самоствердитися і у власних очах і в очах оточуючих, принижуючи найслабших.

Звичайно, за жодних умов це не виключає правоохоронний аспект запобігання цьому явищу, але силами лише правоохоронних органів здолати проблему молодіжного насильства не вдавалося ще в жодній країні світу, адже воно виявляється не лише у ставленні до «чужих». Отже, ця проблема потребує всебічної уваги з боку не лише уряду, бо вплив громадських організацій, засобів масової інформації, виховних та освітніх закладів у запобіганні та уникненні таких проявів досить вагомий. Як коментар можемо додати, якщо на півмільйонних Троєщині чи Оболоні (райони Києва), Салтівці (у Харкові), Котовського чи Таїрова (в Одесі) немає жодного доступного басейна, спортклубу чи іншої добре обладнаної спортивної споруди, але є безліч барів, а донедавна казино та ігрових автоматів, то поява асоціальних, агресивних молодіжних угруповань не має викликати здивування.

Сучасні українські міста нині все більше втрачають своє звичне міське середовище і перетворюються на безладну суміш житлових масивів, сіл та селищ, що увійшли в їх межі, та розосереджених «хмарочосів», що дратують і місцевих і приїжджих своєю несумісністю із навколишньою забудовою, міським ландшафтом, повсюди руйнуючи віддавна сформовані краєвиди. Нині, коли найбільші міста України стали домівкою та місцем роботи заледве чи не п'ятої частини її населення і їх зростання, дещо пригальмоване світовою економічною кризою, триває безсистемно і безладно, нові «городяни» не в змозі не лише проїнятися духом міста, вони – мігранти першого покоління не можуть ані засвоїти його норми поведінки, ані правила поводження в громадських місцях, ані сприйняти їх як своє середовище. Тому вони почуваються незатишно і непевно у великому мегаполісі, який підсвідомо викликає у них страх, а страх, як відомо, нерідко породжує агресію як усвідомлену, так і неусвідомлену. Надто швидкими темпами в Україні відбуваються економічні, політичні, соціальні та психологічні зміни. Те, чого інші держави, народи і міста досягали упродовж століть, Україна, її столиця і найбільші міста проходять прискореними темпами: від повної закритості і тоталітаризму до відкритості та демократії.

5.2. Ксенофобія, толерантність чи багатокультурність?

У минулому наша держава була відгороджена від решти світу залізною завісою, і міграційний обмін обмежувався переважно республіками СРСР. І хоча він був досить інтенсивним, проте відбувався в одній ідеологічній парадигмі, яка максимально нівелювала відмінності, ідеологемою якої було формування нової історичної спільноти – єдиного радянського народу. Тоталітарна пропаганда, спрямована на формування цієї нової спільноти, була безжальна до будь-яких виявів відмінностей, аж до повного заперечення або ліквідації як їх самих, так і носіїв цих відмінностей. Таким чином виховуючи і закорінюючи всю сукупність ознак поняття «свого» (радянського) у свідомості громадян СРСР, вона водночас чітко визначала і окреслювала розуміння та усвідомлення «чужого». Культивування у населення Радянського Союзу нетерпимості до всього, що не було витлумачене радянськими ідеологами як «своє», породжувало у радянських людей страх перед «іншим», невідомим, небажання мати з ним справу, а отже, стійку ксенофобію та суто радянський шовінізм, який підживлювався архаїчними стереотипами і фобіями.

В історії розвитку людства розрізнення між собою та іншими, тобто між своїм і чужим – це первинний досвід, що з'явився у людини відтоді, як вона почала розвиватися і усвідомлювати себе як індивід. Поряд із розвитком усвідомлення власного «Я» ще на базовому рівні мати – дитина, відбувається усвідомлення різного рівня свого/чужого: сім'я, рід, плем'я, мовна та релігійна належність, держава тощо. Своє та чуже від початку були взаємозалежні, адже тільки усвідомлюючи «чуже», людина могла осмислювати «своє» і навпаки. Концепція «чужого» – «чужинця», яка все ще домінує в свідомості людей, успадкована ще з античних часів, коли кожного не свого, який говорив іншою мовою, сприймали як *barbaros* – варвара¹. Принцип, за яким відбувалося відмежування чужинців в античній Греції чи Римі, – передусім на основі громадянства, – і нині залишається основою сучасного права, яке не лише регулює стосунки між державою та її громадянами, а також визначає і обмежує права негромадян. З тих далеких часів до нас перейшла традиція закріплювати за громадянами право брати участь у виборах, право на правовий за-

хист з боку держави, спадкове право, обов'язок сплачувати податки та необхідність виконувати військовий обов'язок задля захисту свого тощо. Водночас, вже здавна розрізняли чужинців, що тимчасово перебували на території держави і таких, що оселялися тут на тривалий час, але не мали права громадянства. Для надання чужинцеві громадянства в кожному окремому випадку необхідна була офіційна ухвала державних органів влади, які визначали легітимність прибуття іноземця, вагомість причин його перебування в державі, умови і процедури надання йому права на тимчасове чи постійне проживання, а також можливість набуття громадянства.

Історично сформувалися, зазнаючи постійної трансформації, традиції і закони, пов'язані з прийняттям або неприйняттям чужинців на території держави, певного регіону і навіть окремого населеного пункту.

Так, у стародавньому Римі протягом століть постійно відбувалися зміни у концепції громадянства та надання прав негромадянам, що завершилося прийняттям Конституції Антоніана у 212 р. при імператорі Каракалі, яка кожному вільному мешканцеві імперії гарантувала право громадянства, урівнюючи в правах власне римлян і колишніх «варварів»². Але було б помилкою вважати, що такі зміни здійснювалися легко і швидко, а також відбувшись ставали остаточними.

У європейській культурі епохи середньовіччя, що змінила античність, поняття «свого»/«чужого» в міру розвитку міст і територій знову набуло актуальності, особливо з огляду на особливості християнського віровчення, яке будучи амбівалентним, з одного боку, проголошувало, що немає «ні еліна ні іудея», тобто всі рівні, а з другого, відкривало простір для жорстокої релігійної нетерпимості до інакодумців та єретиків. У рамках етноцентризму, що домінував у християнській Європі, «чуже» інтерпретувалося з погляду власної ідентичності і нерідко розглядалося і сприймалося як «вороже», «незвичне», «неприйнятне» тощо.

Як вважають сучасні дослідники, і хрестові походи, і подорожі купців сприяли появі у європейців розуміння того, що відмінності між культурами народів, навіть територіально далеких, не є обов'язковою ознакою «ворожості». Згодом торговельні та ремісничі контакти, а також розвиток і поширення університетської освіти, що пустила по світах велику кількість мандрів-

них студентів, допомагали формувати розуміння іншого, як «іншого», а не як «чужого» та «ворожого», тим самим зменшуючи ксенофобію та поширюючи толерантність у суспільстві. Однак, як показало ХХ ст., європейська культура так і не змогла напрацювати надійних запобіжників проти ксенофобії і проявів нетолерантності чи шовінізму. Починаючи з ранніх середніх віків, особливих утисків повсякчас зазнавали євреї і цигани як найпоширеніші «інші» серед народів європейського континенту. Водночас переважна більшість воєн, що точилися у світі протягом останніх століть, також, переважно, обґрунтовувалися або боротьбою з «поганим чужим», що загрожувало «хорошому своєму», або боротьбою за поширення «хорошого свого» серед «поганих» чужинців.

У ХХ ст. зруйнувалися створені європейцями імперії, що відкрило можливості для формування більшості сучасних національних держав, розвитку в них нових політичних та економічних інститутів. Це також стало важливим чинником пришвидшення міграційних процесів. Міграційні потоки, що з різним ступенем інтенсивності охопили потому весь світ, були спричинені не лише численними війнами, що виникали повсякчас, та колонізаційними переміщеннями, але також і відкриттям нових потужних ринків, появою і розвитком нових видів діяльності в усьому світі, зокрема, і на Європейському континенті. Дуже швидко у великих метрополіях поряд із традиційними діаспорами (вірменською, єврейською, грецькою, а у Європі – німецькою) з'явилися нові – китайська, італійська, російська, польська, українська, індійська, в'єтнамська тощо.

Після завершення Другої світової війни та руйнування світової колоніальної системи міграційні процеси дістали новий потужний імпульс. Численні представники більшості європейських держав середземноморського басейну рушили у пошуках кращої долі чи у інші європейські країни, чи за океан. Відбудова, а згодом і стрімке економічне зростання повоєнної, значною мірою порушеної Європи потребували все більшої кількості робітників, отже, потік іноземної робочої сили постійно зростав. Проте європейці, нажахані нацистським режимом у Німеччині, та власними фашистськими і профашистськими партіями, що функціонували у більшості європейських держав перед Другою світовою війною³, почали виховувати в собі толерантність у

ставленні до представників відмінних рас, релігій і мов. Проте і до нині час від часу, переважно у Франції, Бельгії, Німеччині та Британії, виникають спалахи напруження та насильства, які примушують замислитися над тим, що подолати негативні стереотипи у стосунках між «своїми» і «чужими» та зробити європейський світ толерантнішим досі остаточно не вдалося, і це вже завдання ХХІ ст.

Деякі сучасні дослідники вважають, що переважну більшість актів насильства, злочинів проти гастарбайтерів та біженців, тобто «чужинців» зумовлюють передусім безробіття, розчарування у житті, його завоюваннях та здобутках. Причини цього слід шукати, передусім, як в індивідуальній, так і в колективній фрустрації населення в залежності від того мають ці випадки масовий і системний характер чи є випадковими і спорадичними⁴.

Сучасна Україна, як уже зазначалося, має складну тоталітарну спадщину і тому говорити про українське суспільство як про таке, де вже панує толерантність, поки що не доводиться, оскільки, власне громадянського суспільства – в сучасному, європейському сенсі цього терміна, в Україні не сформовано. Так само як не створено і механізмів поширення концепту громадянського суспільства серед населення. Адже населення України, світогляд якого сформувався в умовах «не своєї», та ще й тоталітарної держави, переважно не відчуває себе громадянами, а лише населенням. Воно продовжує бути відчуженим від держави, а також відчуває себе розрізненим – «атомізованим» і у своєму власному середовищі; такі люди рідко беруть участь у локальних чи тим більше загальнодержавних громадських акціях, не відчувають персональної відповідальності за те, що відбувається навколо них як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні. Проте, як показує європейський чи північноамериканський досвід, без самоусвідомленого *громадянського суспільства* неможливо подолати бар'єр по лінії «свій»/«чужий» і створити у населення стійкий імунітет до проявів нетолерантності та ксенофобії.

Також варто зауважити, що одна з головних причин невдач України у побудові громадянського суспільства полягає у спадковій інституційній слабкості державного апарату. Адже відомо, що для виконання будь-якого завдання необхідно мати достатньо фахівців відповідної кваліфікації, які до того ж, розпочинаючи роботу, повинні добре розуміти своє завдання, його мету,

і, отже, передбачати результат своєї діяльності. Тим часом в Україні не лише немає достатньої кількості фахівців відповідного рівня кваліфікації для здійснення необхідних управлінських чи виконавських завдань, але і у тих, що є, нема державницького розуміння що саме треба робити і з якою метою. Таким чином, брак кваліфікованих кадрів на всіх рівнях і в усіх ланках призводить не до очікуваних змін, а лише до всезагальної імітації громадської діяльності. Слабка, неінституалізована держава не може забезпечити ані права власних громадян, ані іноземців на дотримання їхніх прав, що породжує загальне почуття безкарності і відповідно беззахисності. За таких умов поява різних асоціальних груп (зокрема скінхедів) не є випадковою, адже якщо хтось може безкарно ображати мене або мого сусіда чи родича, то чому я не можу робити те саме по відношенню до інших, особливо якщо ці інші належать до безправних та незахищених категорій населення. *Отже, підготовка кадрів державних службовців та запровадження громадянської освіти є першочерговим для суспільства завданням, якщо воно хоче бачити своїх членів законослухняними й толерантними.*

Нині ж можна констатувати, що розуміння поняття толерантність в українському суспільстві поки що не має достатнього поширення. До речі, слово толерантність, як книжне, переважно у значенні «терпимість – поблажливість» вживали у своїх творах ще класики української літератури Іван Франко і Леся Українка. Згодом, за часів радянського режиму, воно зникає із офіційного вжитку для того, щоб знову з'явитися на шпальтах газет наприкінці дев'яностих років ХХ ст. Саме в останні десятиліття минулого століття, коли глобалізаційні процеси у всіх сферах матеріального і духовного життя нашої країни прискорилися, проблема мирного співіснування представників різних рас і народів стала актуальною як ніколи, що і пожвавило інтерес суспільства до цього поняття та до його впровадження у повсякденне життя.

Водночас, як свідчить досвід, ані державна діяльність в галузі етнополітики, ані повсякденні поведінкові моделі пересічного громадянина не дають жодних підстав для оптимістичних висновків щодо наявності в Україні усвідомлення загроз, прихованих у суспільстві. Адже виклики етнокультурного розмаїття існують як ззовні (ставлення домінантної культурної більшості

до меншин), так і всередині (самоусвідомлення меншинами власної ідентичності) нашого суспільства. І причини цього досить суттєві. *По-перше*, країна постійно перебуває в стані політико-економічної кризи, а як відомо з багатовікового досвіду розвитку людства, в таких умовах не може не посилитися напруга у міжетнічних стосунках, що знижує поріг толерантності і породжує/посилює ксенофобію; *по-друге*, на відміну від більшості західноєвропейських країн та США, в Україні так звана титульна нація сама почувається новонародженою, а тому налаштована на самоідентифікацію та самоствердження, що нерідко має наступальний, а почасти і агресивний характер; *по-третє*, меншини, одержавши в незалежній Україні право на розвиток власних культур, також заходилися їх розбудовувати після радянської декоративно-офіційної стагнації, а то й репресивної заборони, і роблять це часто за рахунок ущемлення прав інших етносів; *по-четверте*, в українському публічному просторі не вироблене розуміння багатоскладової та багаторівневої природи ідентичності, її диференціації на політичну, національну/етнічну та культурну. Саме у такій ситуації бажано було б не лише провадити дискусії в суспільстві навколо поняття «толерантності», а і досліджувати, як це поняття розвивається в офіційному та побутовому дискурсі⁵. На думку сучасних дослідників, у сучасному українському контексті це поняття має «дещо принизливі конотації – хтось або щось мені не дуже приємні, але я їх терпітиму (що, зрештою, є необхідною стадією у стосунках з Іншим)»⁶. Тому в Україні необхідно, переходити до формування у населення усвідомлення взаємного визнання, що можливе лише через взаємне пізнання, а потім – до формування власної концепції мультикультуралізму⁷. Нагальну потребу вироблення такої концепції для України кожного дня підтверджує барвистий калейдоскоп життя і, зокрема, масовий виїзд наших співгромадян за межі держави в усіх напрямках, а також безумовно набагато більший ніж будь-коли в'їзд представників інших народів в Україну.

До речі, варто зазначити, що терміни «мультикультурне суспільство» і «мультикультуралізм» (українською мабуть краще багатокультурність, багатокультурне суспільство) вперше ввів у обіг сенатор Павло Юзик видатний діяч української громади у Канаді під час своєї першої промови у парламенті Канади у 1964 р. У цій промові він, зокрема, наголосив: «Індіанці та ескі-

моси жили разом з нами на протязі нашої історії; британська група є багатокультурною – англійці, шотландці, ірландці, валлійці; і з формуванням інших етнічних груп, які зараз становлять майже третину населення, Канада фактично стала багатокультурною ... Дотримуючись ідеалів демократії та духу Конфедерації, Канада повинна прийняти та гарантувати принципи партнерства всім народам, які зробили внесок в її розвиток та прогрес»⁸.

У наступні роки із теоретичного терміна та політичного гасла багатокультурність перетворилася на концепцію формування та функціонування багатоетнічних суспільств та визнаний підхід до теоретичного осмислення процесів, що відбуваються в суспільствах багатьох країн світу – у США, Австралії, Індії, більшості країн Європейського Союзу, знайшовши там практичне застосування передусім у шкільництві як загальний концепт багатокультурності.

Водночас необхідно зазначити, що, незважаючи на відносно юний вік самого терміна, власне явище багатокультурності існувало давно і тією чи іншою мірою було відоме у всіх поліетнічних суспільствах та державних утвореннях.

Сьогодні термін «багатокультурність» («багатокультурний») вживається в чотирьох різних контекстах – у політичному, стосовно політики й інститутів; емпіричному, що описує різноманітність суспільства; у політичній і соціальній теорії й філософії; і, нарешті, у педагогічному, стосовно різноманітних підходів до виховання дітей і підлітків, формування багатокультурності у шкільництві. У всіх чотирьох контекстах це слово використовується як прихильниками, так і супротивниками цього явища.

Науковці визначили п'ять основних типів багатокультурних суспільств, у кожного з яких було своє історичне походження й своя динаміка розвитку. Спершу з'явилися імперії, вони існували до епохи модерності. Згодом багатокультурними стали поселення в Новому Світі, Австралії та островах Тихого океану. Також багатокультурними були колоніальні суспільства, які об'єднували різні народи та етнічні групи, а нерідко виступали каталізаторами формування нових поліетнічних націй. Багатокультурними були також соціалістичні країни – СРСР, Югославія, Чехословаччина. Відомо, що під час створення СРСР було використано загальний концепт Отто Бауера викладений у книзі «Соціалізм і національне питання». До речі, у конституції

сучасної Російської Федерації також можна знайти слова про багатонаціональний народ⁹. В останні десятиліття з'явилися по суті постнаціональні багатокультурні суспільства, на теренах сучасної Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та Західної Європи. Водночас Західна Європа, яка до недавнього часу була переважно територією специфічної культурної однаковості (чи радше окремих культурних однаковостей), ще далека від того, щоб уповні бути багатокультурною на рівних із Канадою, Австралією чи США.

Нова, самосвідома багатокультурність виникла завдяки новому сплеску неоднорідної за своїм складом імміграції, зростанню процесів самосвідомості й самоствердження корінних народів Нового Світу й афро-американців, а також завдяки новим культурним рухам – фемінізму та рухам сексуальних меншин у США, Канаді та багатьох країнах ЄС.

Канада й Австралія проголосили багатокультурну політику й створили відповідні інститути відкрито й беззастережно, в той час як США й Західна Європа – лише неявно й частково. Багатокультурність і її історичні попередники завжди були й залишаються політично суперечливими й часто породжують спрямовані проти них рухи, що ставлять своєю метою захист єдиної національної культури. Так, раннє християнство цілковито може бути визначене як феномен багатокультурності, об'єднуючи представників різних мов та культур в єдине ціле на засадах віри в Ісуса Христа. Водночас у середні віки християнство втратило ці ознаки особливо після проголошення першого хрестового походу, через появу інквізиції, виникнення національних конфесій, реформаторських деномінацій тощо¹⁰.

Нині багатокультурні суспільства й рухи являють собою серйозний виклик традиційній політичній філософії, соціальній теорії й політичній ідеології Заходу, що поглиблено вивчають проблему значення культурної ідентичності й функціонування культур, намагаються адекватно відповідати на виклики постійним політичним змінам.

Останнім часом російські дослідники виділяють три основних проблеми, що їх породжує масова міграція населення, які нині вже стали глобальними. До того ж всі вони, на думку дослідників, мають значний конфліктогенний потенціал. Перші дві – а саме: економічні проблеми, викликані припливом робіт-

ників, та соціокультурні, що виникають внаслідок збільшення контактів представників різних народів і культур¹¹, пов'язані з імміграцією. Третя, безпосередньо з ними пов'язана, характерна для країн еміграції, – це не лише відтік мізків, але і більшості кваліфікованих кадрів, що має місце в усіх галузях і видах діяльності. Ця, остання проблема, призводить до загальної деградації трудових ресурсів, що, безумовно, посилює антиіммігранські настрої та ксенофобію у деградуючих суспільствах. Відомий польський соціолог Пьотр Штомпка вважає це симптомами «третьої хвилі соціальних рухів проти глобалізації», що починають окреслюватися вже у багатьох країнах світу. На його думку, поки що найбільш видимим є протест, «який зосереджується передусім на економічних проблемах, але впевнено можна сказати, що незабаром він поєднається з рухом на захист місцевих культур, який хоча і розпочався дещо раніше, проте ще не набув таких яскраво видимих форм»¹².

Таким чином, у запалі ідеологічного розмежування втрачався властиво людський, особистісний аспект, за «народними масами» губилася конкретна людина, окремий громадянин з його потребами, бажаннями й устремліннями. Сьогодні необхідно привернути увагу до одного з важливих аспектів формування цивілізованості, а саме – до ставлення суспільства і держави до людини, як до своєї частини, як до невід'ємної складової свого буття. Саме з появою окремих індивідів – громадян плем'я чи союз родів перетворилися на державу, а зростання поваги до кожної окремої людини, до її потреб і буття були тими сходинками, по яких людство піднімалося від свого колишнього первісного стану до нинішньої цивілізації. Власне, ставлення до окремої людини, по суті, і визначає ступінь розвиненості та цивілізованості суспільства, а зовсім не наявність швидкісної залізниці чи надпотужного Інтернету.

Як зазначає відомий російський учений Анатолій Вишневський, відповідно до того, що в радянський час вважалося в СРСР марксизмом, демографічні й соціально-економічні процеси мали зовсім різну вагу в історії: економічні процеси – визначальні, вирішальні, тоді як демографічні – просто їх наслідок¹³. Класичний марксизм дотримувався скоріше іншої точки зору. У роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності й держави» є дуже важливе для історичного матеріалізму твердження:

«Відповідно до матеріалістичного розуміння, визначальним моментом в історії, зрештою, є виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знову ж таки, має подвійний характер. З одного боку – виробництво засобів до життя, предметів харчування, одягу, житла й необхідних для цього знарядь; з іншого боку – виробництво самої людини, продовження роду. Громадський лад, у якому живуть люди певної історичної епохи й певної країни, обумовлюється обома видами виробництва: рівнем розвитку, з одного боку – праці, з іншого боку – сім'ї»¹⁴. Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс вважалися в СРСР такими, що не підлягають критиці. Але для цього твердження було зроблене виняток. У ряді видань воно супроводжувалося такою приміткою: «Енгельс припускається тут неточності, ставлячи поряд продовження роду й виробництво засобів до життя як причини, що визначають розвиток суспільства й громадських порядків. У самій же роботі «Походження сім'ї, приватної власності й держави» Енгельс показує на аналізі конкретного матеріалу, що спосіб матеріального виробництва є головним чинником, що обумовлює розвиток суспільства й громадських порядків». Іншими словами, продовження роду як другий опорний стовп історичного матеріалізму відхилилося. Пропонувалося вважати, що все залежить від економічних змін, а демографічні зміни є лише їхніми наслідками. Ця точка зору панувала в радянський час і, незважаючи на очевидну помилковість, її все ще багато хто обстоює. Хоча нинішній світ, створений модернізацією XVIII–XX століть, зобов'язаний своїм становленням двом великим переворотам: один з них – перехід від аграрної економіки до промислового виробництва, тут вузловим моментом була промислова революція, другий – демографічна революція, що, звичайно, була пов'язана з тим, що відбувалося в економіці, але не просто як наслідок економічних змін, а одночасно і як їхня передумова. Обидва перевороти відбувалися одночасно, паралельно, взаємодіючи один з одним. Вони конструювали цей новий світ спільно, на однакових засадах.

Нині, у столітті XXI, людський фактор – фактор розмаїтості стає усе більше важливим у розвитку сучасного світового співтовариства. Особливу роль він відіграє в сучасних містах – мегаполісах. Про це пише у своїй книзі «Капітал розмаїтості...» відомий американський учений Блер Рубл¹⁵.

Поява і поглиблення означених проблем переконує у необхідності регулювання імміграційних процесів. Однак знайти потрібний баланс між одержанням максимальної користі від залучення іноетнічних мігрантів та зведенням до мінімуму соціальних ризиків, які виникають під час міжетнічних контактів, особливо в умовах нерівноправності, не так просто.

При формуванні та реалізації міграційної політики надзвичайно важливою є загальнополітична ситуація в країні. Та не менш важливо, щоб мігранти як зовнішні, так і внутрішні не стали заручниками політичних ігор, розмінною монетою в політичних торгах.

Міграційна політика завжди перебуває під впливом політичної кон'юнктури, яка переважно ігнорує і середньострокову і довгострокову перспективу соціального розвитку, а маніпулює загрозами соціальної нестабільності та політичними ризиками поточного моменту. З метою захистити міграційну політику від популістських та непрофесійних політичних вимог, необхідне не лише широке громадське обговорення останньої роз'ясувально-освітнього спрямування, а і координація та мобілізація зусиль усіх секторів громадянського суспільства, що має сприяти формуванню спільного розуміння та виваженого бачення завдань та пріоритетів у галузі міграційної політики. А поки такого розуміння не досягнуто, слід всіляко використовувати експертне середовище, враховуючи виняткову значимість засобів масової інформації та ширше – масової комунікації у формуванні громадської думки і зваженого погляду на те, що у середньо- та довготерміновій перспективі у нашої країни альтернатив по суті не залишилося, адже спроби уряду підвищити народжуваність шляхом надання доплат на другу та третю дитину врівноважуються поширенням алкоголізму, СНІДу та наркоманії в українському суспільстві.

Отже, маємо підстави стверджувати, що, незважаючи на кризу, кваліфікована праця буде одним із найбільш дефіцитних, якщо не найдефіцитнішим, ресурсом в Україні. Саме помітне зменшення трудового потенціалу зумовлює необхідність значного збільшення імміграції для його поповнення, адже за короткий час неможливо забезпечити іншим способом адекватний приріст продуктивності праці.

Ще донедавна припущення стосовно того, що кваліфікована праця в Україні стане дефіцитом, значно більшим ніж дефіцит

природних ресурсів чи інвестицій, викликали неприховану скептичну посмішку. А нині у зв'язку з економічною кризою багато хто взагалі вважає, що у цій сфері нам нічого не загрожує. Проте, незважаючи на кризу, напруження на ринку праці відчувається у багатьох регіонах країни, особливо у виробничих галузях та сільському господарстві, де більшість кваліфікованих кадрів вже давно перейшли межу пенсійного віку. Водночас українські гастарбайтери не дуже поспішають повертатися додому з Європи. Отже, незабаром єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів буде залучення іммігрантів.

Оскільки трудові ресурси в Україні мають тенденцію до швидкого скорочення, а розвиток працеаощаджуючих технологій не може прогресувати настільки швидко, щоб компенсувати втрати, то за таких умов економічний занепад бачиться неминучим, а це потягне за собою зниження рівня життя, доходів і зарплат, заморожування, а можливо навіть скорочення, пенсійних виплат, скорочення, а почасти і відмову, від багатьох соціальних програм. Тому для заміщення втраченого працездатного населення доведеться застосовувати такі непопулярні заходи, як різке збільшення пенсійного віку, подовження робочого дня, відносно скорочення стаціонарної освіти. Неминуче зазнають кількісного зменшення як людські, так і економічні можливості підтримки інститутів, що забезпечують безпеку країни – армії, міліції, а також всієї системи державного управління.

Таким чином, щоб компенсувати дефіцит демографічних ресурсів, Україні доведеться заохочувати імміграцію з інших країн. Звичайно, серед основних донорів бажано було б мати країни з подібною до нашої культурою та звичаями, проте надії на це примарні, оскільки глобальний ринок іммігрантської праці весь час розширюється, а конкурентоспроможність України і в цій галузі залишається досить низькою. За існуючих умов нашої державі важко конкурувати за робочу силу не лише із США, Канадою чи країнами Західної Європи: має місце відставання за економічною привабливістю від більшості нових членів ЄС, а, крім м'якого клімату та відсутності ксенофобії, ми мало що можемо запропонувати потенційним іммігрантам.

Водночас приплив трудових ресурсів уможливить подальше економічне зростання, а отже, піднесення життєвого рівня, збільшення пенсій, розширить можливості для соціального за-

безпечення, розвитку системи освіти, утримання на стабільно високому рівні міліції та армії. Імігранти, таким чином, забезпечать зміцнення геополітичного становища країни, підвищать її територіальну цілісність за умови рівномірного та упорядкованого розселення. Однак заохочення імміграції обіцяє не лише позитив. Внаслідок збільшення частки населення, яка має суттєві етнокультурні відмінності, неминуче з'являться передумови для виникнення напруження на етноконфесійному та етнокультурному ґрунті, активізація націоналістичних рухів, загострення політичної боротьби. Молодіжні бунти, що раз у раз виникають у великих європейських містах таких, як Париж, Брюссель чи Копенгаген, яскраво ілюструють можливі соціальні негаразди, що можуть виникати внаслідок численної чужокультурної імміграції, якщо вона не буде супроводжуватися належними соціальними, освітніми та культурницькими програмами, спрямованими як на іммігрантів, так і на суспільство, що їх приймає.

Докладне вивчення причин, чому нині мусульмани в багатьох західноєвропейських країнах публічно підкреслюють свою релігійну приналежність, свідчить, що головними є зовсім не їх релігійні переконання. Наприклад, у Франції мусульмани тривалий час вимагали від уряду дозволити дівчатам з мусульманських родин ходити до школи у хиджабі – тонкій хустці, пов'язаній на голові відповідним чином. Проте влада, посилаючись на французьке законодавство і побоюючись культивування етно-релігійних особливостей всупереч єдиному секуляризованому суспільству, так і не пішла їм на поступки.

Проте уважний і неупереджений аналіз показує, що за проблемою хиджабу по суті приховано існує інший – соціально-економічний конфлікт. Як відомо, під час Другої світової війни Франція кілька років була окупована, а її економіці, транспортній інфраструктурі та населенню було завдано значних збитків. Війна забрала багато життів, її жертвами стало приблизно 600 тис. осіб. Демографічна ситуація у цей період загострювалася ще за рахунок того, що між Першою та Другою світовими війнами у Франції був найнижчий рівень народжуваності в Європі. Тому не дивно, що головна французька демографічна стратегія в цей період знайшла своє відображення у промовистому гаслі «підвищимо народжуваність, або зникнемо»¹⁶. Французькі експерти і політики висували як першочергове завдання

– збільшення населення держави. Вони вважали, що вирішення проблеми народжуваності допомогло б у довгостроковій перспективі розв'язати головні економічні проблеми та забезпечити національну безпеку, і не в останню чергу – її військову складову. Експерти не безпідставно вважали, що лише це допоможе Франції відновити баланс сил у Європі та світі, а також дасть змогу західним державам протистояти Радянському Союзу¹⁷. У 1946 р., коли відбувалися основні дискусії на тему, як виживати далі, зима була надзвичайно сувора, що у поєднанні з повоєнною руїною призвело до подальшого погіршення і так вкрай складної економічної ситуації у країні¹⁸.

У цей час лідери європейських держав почали нарешті усвідомлювати, що на благодатному ґрунті зростаючої економічної нестабільності та повоєнної руїни в країнах Західної Європи відбувається подальше поширення ідей комунізму, що може призвести до виникнення нових комуністичних режимів і, посуті приєднання окремих європейських держав, що мають велику територію та численне населення, до Радянського Союзу. Зрозуміло, що така перспектива була загрозливою не лише для добробуту прихильників ідей лібералізму, а й для їхнього життя. Саме це, зрештою, і спонукало їх до пошуку можливих шляхів пришвидшеного виходу з тяжкої і тривалої економічної кризи. До обговорення проблеми почали залучати провідних економістів, політиків та промисловців. Саме у цей момент експерт з Інституту Національних Демографічних Студій (Institut National d'Etudes Demographiques (INED)) Альфред Сові (Alfred Sauvy) запропонував уряду всіляко стимулювати приток мігрантів з інших країн. Він вважав, що за рахунок цього вдасться одержати необхідні людські ресурси, які можна буде спрямувати на відновлення економіки країни, зруйнованої війною. На думку Сові, Франції не вистачало, як на той час, близько 5 млн іммігрантів для задоволення потреб у трудових ресурсах¹⁹. Сові та більшість французьких керівників були впевнені, що Франція зможе належним чином використати трудових іммігрантів для поліпшення економічної ситуації в країні. Їх впевненість ґрунтувалася на досвіді, який вже мала Французька держава у попередній період свого розвитку. Відомо, що вона почала широко використовувати працю іммігрантів вже наприкінці XIX ст., коли іноземці, працюючи на дрібних фабриках та великих промис-

лових підприємствах, значно прискорили процес індустріалізації держави²⁰. Крім того, і керівники держави і французькі вчені небезпідставно вважали, спираючись на досвід попередніх десятиліть, що ліберальна республіканська форма правління французької держави всіляко сприятиме полегшеній адаптації іммігрантів у суспільстві, безперешкодному сприйняттю французької національної культури та швидкій асиміляції²¹.

Хоча Франція ніколи не була країною класичної імміграції, як, наприклад США, Австралія або Канада, проте вона, чи не єдина європейська країна, яка протягом багатьох десятиліть подавала приклад саме успішної асиміляції представників багатьох народів і культур²². Справа в тому, що формування сучасної французької держави, яке відбувалося під впливом ідей, закладених ще під час Великої французької революції, мало своєю квінтесенцією загальновідому троїсту формулу «Свобода, Рівність, Братерство» (*Liberté, Egalité, Fraternité*). Саме на цих космополітичних принципах засновано особливе самоусвідомлення французької нації, яке передбачає не стільки наявність якихось етнічних ознак, скільки визнання всіма французами певних спільних ліберальних цінностей, що, власне, і були рушіями революції. Як відзначав ще Алексіс де Токвіль, «Французька революція ... розглядала громадянина абстрактно, поза будь-яким певним суспільством, так само як релігія розглядає людину взагалі, – незалежно від країни і часу»²³. Оскільки французька ідентичність була заснована передусім на ідеологічних засадах, а не на «принципі крові», то по суті не існує ніяких перешкод для того, щоб будь-хто, незалежно від його расової приналежності та країни походження, не зміг би стати французом. Очевидно, це і було тією основою, на якій утворилася французька політична нація та її багата культура, здатна до такої широкої асиміляції. Саме тому кожна людина, не важливо якої вона раси та яке у неї минуле, може стати французом. Потрібно лише, щоб вона щиро поділяла ідеали, спільні для всіх «справжніх» французів. Така, можливо дещо спрощена, постановка питання логічно знаходить і просту відповідь. Якщо все має відбуватися дійсно так просто, то збільшення кількості іммігрантів може принести лише користь, адже вони всі безсумнівно асимілюються і органічно увіллються у французьке суспільство. У період відбудови після Другої світової війни в уряді та й у суспільстві переважав

но дотримувалися саме такої точки зору на проблему імміграції. Було розгорнуто широку кампанію для приваблювання іммігрантів до країни, з метою використання їхньої праці для прискорення післявоєнного відновлення країни та для наступної економічної експансії. І справді, протягом *trente glorieuses* – тридцятирічного періоду значного економічного зростання (1945–1974) економічні переваги від припливу іммігрантів були цілком очевидні. Протягом цього періоду іммігранти не створювали жодних скільки-небудь серйозних загроз для функціонування французького суспільства.

Проте згодом ситуація у світі змінилася. Це сталося, зокрема, під впливом холодної війни, що спричинила, крім іншого, і поступові зміни у ставленні до міграції іноземців з-за кордону. Початок холодної війни дав поштовх лібералізації правил імміграції та збільшення загального потоку мігрантів. Однак, згодом, у міру зменшення ринку праці і зростання безробіття, почала посилюватися ксенофобія і як наслідок – зростати популярність правих партій. Поступово імміграційні правила ставали жорсткішими, а асиміляція та інтеграція все менш успішними. Також до змін у міграційній політиці призвела нафтова криза 1973 р.

Ситуація настільки ускладнилася, що у 1991 р. тодішній Президент Франції соціаліст Франсуа Міттеран висловив думку про те, що Франція, яка приймала на той час чи не найбільше мігрантів з-поміж країн Європи, вже опинилася на межі соціальної нестабільності, і припустив, що у Франції є певний «поріг толерантності» (*seuil de tolerance*) стосовно представників країн, чия культура далека від французької²⁴. Отже, поки інтелектуали сперечалися, скільки власне етнічної складової у французькій самоідентифікації, стало зрозуміло, що французька ідентичність набагато складніша, менш пластична і сприйнятлива до змін, ніж вважалося раніше, що лише дотримуватися ліберальних республіканських цінностей, мабуть, замало, щоб бути справжнім французом²⁵. Згодом стало очевидним, що в країні, по суті, змагаються дві протилежні тенденції: якась частина суспільства воліє, щоб іммігранти якнайшвидше асимілювалися і влилися у французьке суспільство, інша – що вони повинні жити окремо і не змішуватися з «корінними громадянами», або й взагалі забиратися геть із країни. Подібні процеси відбуваються і у багатьох інших європейських країнах, що мали великі колонії в Африці та

Південно-Східній Азії. Це передусім Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина. Кожна з цих країн нині послідовно провадить, з одного боку, політику культурної інтеграції, а подекуди й асиміляції, з іншого, намагається всіляко обмежити доступ на свою територію вихідців з інших країн. Однак поки що доводиться констатувати, що обидва підходи далекі від досконалості, складні для втілення у життя, і тому насправді не дають бажаних результатів.

Зважаючи на цей непростий досвід сусідів деякі українські політики наполягають на пріоритеті підвищення народжуваності перед імміграцією. Імміграцію вони розуміють не як об'єктивну потребу країни з обмеженими трудовими ресурсами, а як вигадку західних лібералів та міжнародних чиновників²⁶. І хоча проблема народжуваності в Україні не є безпосередньо темою нашого дослідження, зазначимо, що навіть якщо виправдаються оптимістичні прогнози і в нашій державі розпочнеться справжній «бебі-бум», ці новонароджені громадяни стануть повноцінними працівниками не раніше ніж за 20–30 років. Хто розвиватиме економіку держави протягом цих десятиліть, зароблятиме пенсії, забезпечуватиме виконання соціальних програм, дбатиме про безпеку держави? Відповідей на ці запитання поки що ніхто не шукає, водночас, немає по суті навіть усвідомлення проблем, що насуваються.

Звичайно, ініціативи уряду, спрямовані на підвищення народжуваності, треба вітати і всіляко підтримувати. Проте без належної підтримки кожною родиною вони, на жаль, лише створюють ілюзію швидкого і успішного подолання демографічної кризи, надію на те, що уряд і ще хтось там, хто заведе багато дітей про нас подбає. В результаті належної уваги ні до реєміграції національних кадрів з-за кордону, ні до здійснення продуманої і підготовленої імміграційної політики ті кому належить це робити не роблять. Наскільки ми підготовлені і налаштовані на активну і продуктивну імміграційну політику свідчать квоти на імміграцію (7323 осіб у 2007 р.), обсяги надання притулку (294 упродовж 2007 р.) та дозволів на працевлаштування (12138 за 2007 р.). І це при кількості населення 46,81 млн чол. та 22,2 млн працюючих²⁷.

Серед чиновників, дотичних до імміграційної справи, панує типове патерналістське ставлення як до свого власного населен-

ня, так і до проблеми міграції. Нерідко можна почути, що приїжджих доведеться утримувати, забезпечувати житлом, надавати соціальну допомогу тощо. Проте досвід обстеження мігрантів з країн Азії та Африки, проведений Інститутом Кеннана останніми роками у Києві, Харкові та Одесі показав, що це суперечить дійсному стану справ.

Іммігрантів в Україні ні за яких умов не можна вважати утриманцями: вони заробляють собі на життя та на утримання своїх сімей, займаючи доступні їм ніші на ринку праці переважно у сфері торгівлі, громадського харчування та обслуговування, а там, де з'являються інші перспективи, як, наприклад, у Харкові, вони відкривають власні підприємства і створюють робочі місця не лише для себе, а й для місцевого населення. Цікавим у цьому відношенні є, наприклад, досвід формування в'єтнамської громади у Харкові.

Як відомо, період становлення самостійної України – це й період формування нових економічних реалій. На початку 1990-х рр. створюються і розвиваються численні торгові фірми, найбільша кількість яких розміщується в Києві, Харкові, Одесі та інших містах-мільйонниках. Серед тисяч таких фірм з'являється і кілька в'єтнамських. Для реалізації привезених з В'єтнаму товарів керівники фірм переважно запрошують своїх співвітчизників, які не забезпечені роботою. Таким чином, приїхавши в різні регіони України, як наймані робітники державних підприємств ще за часів СРСР, багато хто з них опинився в Києві також як наймані робітники приватних торгових фірм. Згодом частина з них одержали власний патент на торгівлю або оформили свідоцтво приватного підприємця.

Складності з організацією роботи з в'єтнамськими робітниками виникли в 1991–1992 р., коли закінчився термін трудових контрактів з українськими підприємствами, передусім харківськими, де була зосереджена основна маса робітників, а кошти на депортацію знайти було проблематично. В цей час чіткість і контрольованість роботи з в'єтнамською громадою, що виникла в СРСР послаблюється. Пошуки вирішення проблеми було переведено в нове русло – на центральному ринку Харкова з'явився в'єтнамський торговельний майданчик, що і дало можливість вирішити значну частину матеріальних проблем громади. Фактично відбулася легалізація торговельного бізнесу. Стихійна, не-

контрольована, а за радянським законодавством протизаконна, діяльність в'єтнамських гастарбайтерів набула законного статусу. Поява приватних бізнес-інтересів, які мали легальні умови для реалізації, вплинула на процеси розвитку в'єтнамської громади Харкова і на зміну форм адаптаційних процесів.

Згодом розгорнулася діяльність з організації цілої низки підприємницьких структур, результатом якої стало заснування у 1997 р. корпорації «Техноком». В'єтнамська громада з об'єднання гастарбайтерів перетворилась на складову підприємницької спільноти Харкова, яка сама створювала робочі місця.

Місцева влада прихильно поставилася до діяльності в'єтнамської громади у місті. З дозволу влади у 2000 р. громада почала викуповувати приміщення гуртожитків харківських заводів і їх модернізувати, перетворюючи на багатоквартирні будинки з високим рівнем комфорту. Згодом було створено Центр в'єтнамської медицини, який відразу почав надавати послуги як в'єтнамцям, так і місцевому населенню. Почало виходити періодичне видання та відкрився дитячий недільний навчальний заклад.

Нині основна маса в'єтнамських дітей навчається в школах різних форм власності у Комінтернівському районі Харкова. На думку багатьох дослідників, саме навчання в місцевих закладах середньої та вищої освіти є яскравим індикатором адаптації іноземців у приймаючому суспільстві²⁸.

Як засвідчують дослідження інтеграції іммігрантів, наприклад, до канадського суспільства, щоб справді оцінити наскільки воно готове приймати та інтегрувати іммігрантів, необхідно враховувати, наскільки діти іммігрантів, можуть сподіватися на те, що після відповідної підготовки вони будуть забезпечені роботою та не зазнаватимуть дискримінації через своє походження. Вони хочуть бути повноправними членами суспільства – громадянами, які роблять свій внесок у його розвиток, а тому можуть розраховувати на відповідну своєму внеску частку суспільного добробуту.

Таким чином, рівноправне навчання дітей іммігрантів у навчальних закладах є важливою передумовою і певною суспільною гарантією того, що вони, як і решта дітей у державі, за умови сумлінного навчання мають відкриті можливості для досягнення успіху на ринку праці та рівноправний і гарантований доступ до головних здобутків суспільства.

У комплексі проблем освіти іммігрантів важливою є освіта початкова та середня, оскільки саме шкільне навчання є важливою передумовою не лише для здобуття подальшої освіти, професійної освіти, але і певною запорукою успішної трудової зайнятості та участі іммігрантів другого покоління у суспільній діяльності, просуванні на ринку праці, їхнього кар'єрного зростання.

Отже, приймаюче суспільство, якщо воно зацікавлене у «включенні» нових громадян, а особливо молодого покоління, в суспільне життя повинно насамперед звернути увагу на навчання дітей іммігрантів.

Як показало проведене дослідження, за останні 20 років перед представниками в'єтнамської громади постала проблема не мовної адаптації до українського середовища, а навпаки мовної асиміляції молодого покоління. Досвід і практика засвідчують, що в'єтнамська громада Харкова за цей період не тільки при звичаїлася до життя в Україні, а й перетворилася на активного учасника економічного і соціального життя міста. Отже, маємо приклад добре організованого і керованого зсередини громади процесу адаптації мігрантів в іншомовному та іншокультурному середовищі.

На прикладі розвитку в'єтнамської громади у Харкові добре видно, що уявлення про споживацький характер мігрантів є хибні, проте саме вони справляють негативний вплив на суспільство, що приймає, формують мігрантофобію, створюють неправдиві уявлення про те, що уряд допомагає «чужим» за рахунок «своїх». Однак, продемонстрована здатність мігрантів пристосовуватися до актуальних умов життя не означає, що держава може залишати без належної уваги розв'язання їхніх проблем. Держава, як нам видається, повинна не стільки надавати пряму матеріальну допомогу іммігрантам, скільки створювати відповідні правові та організаційні умови для їх прийому та облаштування, формувати в суспільстві розуміння неминучості і бажаності міграційних процесів. Держава як суспільний інститут повинна опікуватися передусім вчасною розробкою і впровадженням необхідних законів, що регулювали б прибуття та працевлаштування іммігрантів, їх реєстрацію, надання дозволу на проживання та здобуття громадянства. Державі також належить розвивати ринок житла, встановлювати партнерські відносини з країнами –

донорами трудових ресурсів, стимулювати формування інформаційної та рекрутингової мережі як державної, так і приватної, контролювати їхню діяльність, наглядати за дотриманням прав мігрантів тощо. Вона має, враховуючи світовий досвід, забезпечити розподіл функцій між центральними та місцевими органами влади, державою та працедавцем, оптимізувавши їх та максимально наблизивши до вирішення проблем кожного окремого індивіда.

Як свідчить досвід останніх десятиліть, найскладнішими і найбільш конфліктогенними є ті фази модернізації суспільства, за яких ще не відбулася загальна інституалізація механізму державного управління та не до кінця сформовано основні ідеології національної культури. Масова свідомість, що перебуває на стадії формування, особливо підвладна впливу націоналістичної ідеології, яку державна бюрократія використовує з метою централізації влади та виправдання своєї обмеженої діяльності. Водночас без консолідації більшості населення навколо єдиної мети, неможливо зруйнувати ані територіальні, ані станові чи професійні бар'єри, тим більше об'єднати різноетнічне населення та усунути міжнаціональні, міжетнічні та регіональні тертя та непорозуміння. Ці процеси докладно проаналізовані ще на початку ХХ ст. Хосе Ортегою-і-Гассетом у роботі «Безхребетна Іспанія»²⁹. Більшість роздумів філософа не втратили актуальності і з певними незначними застереженнями цілком прикладаються до сучасної української ситуації, коли педалювання регіональних відмінностей є по суті усвідомленою (а можливо й не завжди усвідомленою) реакцією на нездатність центру запропонувати усім регіонам держави єдиний позитивний модернізаційний проект, що став би двигуном їх доцентрового руху. Як це не банально, але ніхто не тікає від хорошого до гіршого.

Саме добре продуманий мобілізаційний проект і може стати основою не лише для об'єднання різних етнічних груп всередині країни, але і для створення відповідного морального клімату в суспільстві, сприятливого для залучення нетрадиційних для певної країни етнічних груп до співпраці і поступового органічного входження до нового суспільства.

Важливим компонентом такого модернізаційного проекту є подолання стереотипів «свого» і «чужого» на загальнодержавному рівні. Як відомо, одним із найважливіших елементів міфо-

логії *«свій/чужий»* є уявлення про невикоріненість прибульців, про відсутність у них місцевого *«коріння»*, а отже, і прав на перебування на цій території, у цій державі, користування її соціальними благами. Таке уявлення про мігрантів є насправді *«обмеженням»*, обмеженням їх у правах (до речі, заклики щодо *«ураження в правах»* мігрантів із інших регіонів України час від часу лунають і в Києві), і одночасно ствердження, *«узаконення»* претензій *«своїх»* на якісь належні їм за правом народження *«преференції, привілеї, пільги тощо, які «чужим»* – не місцевим – не належать, а в разі поширення на них суттєво обмежуватимуть у чомусь місцеве населення. Саме в цьому криються корені мігрантофобії, звинувачень у *«захопленні ринків»*, *«експлуатації місцевого населення»*, незаконності перебування у цьому місті, а також кримінальності, розпусності, зневазі до місцевих звичаїв та порядків, неповазі до культури місцевого населення, агресивного поширення власних норм поведінки та культури.

Проте, як показують численні дослідження, мігранти займають ті соціальні ніші та грають ті соціальні ролі, які виявляються незайнятими місцевим населенням з різних причин, передусім через неprestижність та неадекватний, на думку місцевого населення, рівень оплати. Отже, всупереч панівним уявленням саме ці ніші і ці ролі забезпечують працелюбним мігрантам (адже ідуть працювати лише ті, хто хоче це робити) такий рівень добробуту, який вважається важкодосяжним для більшості представників місцевого населення. Багато хто саме це вважає конфліктом культур, хоча насправді різниця полягає, переважно, у поведінці постійного місцевого населення, що вже давно за своїло певні поведінкові стереотипи *«міської»* культури, та мігрантів, які прибувають з країн переважно з низьким рівнем урбанізації, де ще переважають більш архаїчний стиль поведінки, традиційні форми соціальної організації та солідарності.

Крім того, мігранти, зважаючи на *«неміське»* походження, тобто на те середовище, з якого вони прибули, як правило, більш *«традиційне»*, з нерозвиненою соціальною інфраструктурою, змушені виявляти гнучкість та вміння пристосовуватися, тобто ті якості, які якнайкраще відповідають умовам ринкових стосунків. Їх готовність іти назустріч вимогам і потребам партнерів чи клієнтів, працездатність, бажання пробитися в житті, бути визнаними у новому суспільстві особливо важливі для успішно-

го існування. Як не дивно, але саме ці якості не завжди прийнятні для «місцевих», вихованих в умовах авторитарного, патерналістського за своєю суттю режиму. Нерозвиненості українського суспільства, його закритості багато в чому сприяло і формування протягом перших десятиліть незалежності неопатрімоніального режиму з його популістською риторикою про маленького українця, про захист його інтересів та задоволення потреб³⁰.

Як відомо, за роки радянської влади у представників багатьох прошарків українського суспільства сформувалися стійкі стереотипи та уявлення про ієрархію професій, поділ роботи на престижну та неprestижну, шановану та не шановану. Тривалий час у суспільстві формувалася думка, що такі види діяльності, як торгівля, обслуговування, ремесла, приватне підприємництво, індивідуальне сільське господарство тощо є неprestижними і навіть суперечать прогресу людства. Натомість руйнація соціалістичної системи стимулювала розвиток тих видів діяльності, де особливо важливими є приватна ініціатива, гнучкість, підприємливість, здатність кооперуватися з іншими людьми на добровільній основі, тобто передусім у сфері обслуговування, соціальній інфраструктурі. Саме там і знаходить собі роботу переважна більшість мігрантів. Водночас у бюджетній сфері, на великих підприємствах залишилися і продовжують працювати переважно «місцеві». Таким чином, відмінність позицій «місцевих» та «приїжджих» має у своїй основі ще й соціально-культурну складову, що, звичайно, суперечить певним ціннісним орієнтаціям, які мають соціальне та психологічне коріння. Реальний чи уявний успіх мігрантів порушує самооцінку місцевого населення, уявлення про себе і про своє оточення як про певне ідеалізоване патріархальне середовище з яскраво вираженими споживацькими, пасивними характеристиками.

Отже, проблема ксенофобії в нашому суспільстві має, на нашу думку, глибоке психологічне і соціальне коріння і тому розв'язання її не повинно зводитися лише до публічного виявлення, означення та засудження. Уявлення про явище ксенофобії, як про нецивілізованість і дикість, є явним спрощенням і вульгаризацією. Адже суспільство, у якому десятиліттями насаджувалася й культивувалася класова ненависть, тобто неприхована класова ксенофобія, не може одномоментно позбутися

негативних стереотипів та потреби мати ворога, який виконує мобілізаційну функцію в суспільстві і полегшує для бюрократії його керованість. Так само не можна спрощувати і вбачати причини виникнення ксенофобських настроїв лише у боротьбі за ресурси, роботу, соціальне забезпечення, житло, у справжньому чи уявному зростанні рівня злочинності, наркоманії, проституції, що є нібито супутніми ознаками міграційних процесів³¹.

Разом з тим, не завжди все чуже сприймається як небезпечне і небажане, винятково вороже. Досить часто чуже уявляється як високе, ідеальне, мужнє, сексуальне, недосяжне, екзотичне, а тому привабливе, красиве, багате, сильне, таке що викликає цікавість, видається корисним, таким, що є недоступним у звичному оточенні, а, отже, цінним і жаданим. Адже в умовах радянської закритості у багатьох радянських людей формувалося стійке, хоча й дещо туманне, уявлення про «Захід», як щось винятково позитивно вільне, де життя позбавлене заборон та обмежень. Почасти це ставлення було просто реакцією на ідеологічний тиск – таким собі запереченням заперечення. Не кажучи вже про те, що легкі західні комедії, кінофільми, що хоча і фільтрувалися цензурою, проте також представляли життя на Заході як такий собі легкий щоденний карнавал з пригодами. Саме тому, особливо в перші роки після відкриття кордонів і зняття заборон на свободу пересування, коли до нашої країни почали вчашати представники Заходу, ставлення до них особливо попервах було як до небожителів, що нарешті звернули свою увагу на аборигенів. Хоча досить часто до нас приїздили зовсім не найкращі представники колишнього ідеологічного супротивника, проте їх ідеї, пропозиції і вони самі тривалий час зустрічали не лише прихильне ставлення, а й відверте захоплення, часом і незаслужене, з боку представників місцевого населення.

Водночас проблема сприйняття «чужого» чи ставлення до «чужого» – це ознака сформованої стійкості соціуму, його закритості чи відкритості. Чим закритішим є суспільство, тим обережніше воно ставиться до всього «нового», вважаючи його «чужим», а чим відкритішим воно є, чим легші зв'язки між різними ієрархічними групами, тим воно відкритіше до «чужого», тим менш конфліктним є його сприйняття та прийняття³².

Вже самим фактом свого прибуття мігранти виявляють відкритість, здатність та бажання до сприйняття нового і тому зви-

нувачувати їх у неприйнятті чи образі ними звичаїв і порядків, звичних для місцевих жителів, щонайменше несправедливо й демагогічно, що засноване на комплексах меншовартості люмпенізованих соціальних груп.

Випадки агресії та прояви ксенофобії по відношенню до представників так званих західних країн є поодинокими, адже приналежність до багатших та соціально розвиненіших суспільств стримує і нейтралізує прояви агресії стосовно них. І навпаки, усвідомлення того, що приїжджі прибули з соціально неблагополучних територій, зон війни чи конфлікту породжує почуття зверхності до чужих злиднів і таким чином стимулює недоброзичливість, а часом і ворожість по відношенню до прибульців з таких країн. Люди з нерозвиненою інтелектуальною та чуттєвою сферою часто схильні виявляти свою зверхність чи самостверджуватися за рахунок слабших і менш захищених. Тому недружнє, неприязне ставлення до мігрантів з Африканського континенту переважає у загальній статистиці стосовно іммігрантів в Україні. На жаль, навіть фіксуються випадки відкритої агресії³³.

Отже, природа етнічних фобій, чи недоброзичливості до іммігрантів, є захисною архаїчною реакцією на реальні чи уявні загрози в ситуаціях, коли у населення, на його думку, обмежуються ресурси виживання чи можливості захисту своїх інтересів. Почуття небезпеки і тривоги посилюється, власне, не через наявність мігрантів, а через недостатньо рішучі (на думку громадян) дії влади, невпевненість у тому, що влада захистить, через загальну недовіру населення до влади і основних соціальних інститутів. Це, по суті, перенесення незадоволення з соціально більш успішних груп, які є завдяки цьому і захищенішими, на беззахисні або малозахищені групи, які через це стають винуватцями, а тому мають компенсувати комплекс меншовартості уражених в правах і можливостях соціальних груп місцевого населення.

Наслідком такого комплексу меншовартості стають прояви агресії стосовно приїжджих, як перенесення і компенсація відчуття власної неповноцінності на чужих (адже свої можуть і дати відсіч, принаймні вірогідність цього досить висока). Крім того, відомо, що чужі часто не мають належного соціального і правового захисту як негромадяни країни. Виявляючи агресію (навіть до слабшого), людина відчуває піднесення значимості як

у власних очах, так і в своєму середовищі, що сприяє певній колективній інтеграції, та має уявний характер захисту всього комплексу прав і цінностей від зазіхань «чужих»³⁴.

Як уже зазначалося, ксенофобія – це реакція неуспішного, закритого і невпевненого в собі суспільства чи його частини, на процеси модернізації, ускладнення соціальної структури суспільства та подальшої його диференціації та стратифікації³⁵. На думку психологів, вона, як реакція консервативного самозахисту, – це спроба захистити звичну соціальну ієрархію і передусім своє місце у цій ієрархії за умови існування стійкої системи нерівних соціальних та політичних прав³⁶. Саме тому прояви ксенофобії найбільш властиві суспільствам у період стагнації чи занепаду. Згадаймо антисемітизм в Німеччині чи Радянському Союзі у 30-ті та 50–70-ті ХХ ст., чи мігрантофобію в Британії у 1960-ті рр. Подолання цих явищ залежить передусім від здатності подолати консервативну закритість і необхідне для побудови вільного і демократичного відкритого суспільства³⁷.

5.3. Інтеграція мігрантів у Києві у контексті європейського досвіду

Толерантність суспільства до іммігрантів на державному рівні виявляється у змісті та інструментах міграційної політики, зокрема, політики інтеграції. В Україні впродовж періоду незалежності ця важлива складова міграційної політики розроблялася винятково по відношенню до репатріантів з числа кримських татар. Що ж до інших категорій мігрантів, зокрема з країн Азії та Африки, питання інтеграції навіть не обговорювалося. Ні влада, ні громадськість, які внаслідок багаторічної автаркії сприймали імміграцію населення, відмінного за мовними, релігійними, культурними ознаками, як виклик, навіть загрозу суспільній стабільності, не були готові, тим більше в умовах економічної кризи, надавати допомогу прибулим в облаштуванні, вивченні мови тощо. В міграційній політиці України наголос було зроблено на впорядкуванні переміщень населення, посиленні прикордонного та імміграційного контролю, боротьбі з нелегальною міграцією.

Жодна державна установа не має в переліку своїх повноважень діяльність щодо інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

пільство. Органи міграційної служби, які теоретично мали б займатися, крім іншого, також інтеграцією, вирішують лише процедурні питання. Допомога з їх боку, на яку можуть розраховувати іммігранти, обмежується наданням консультацій, у кращому випадку – листів підтримки для спілкування з іншими органами державної влади. Сприяння у працевлаштуванні і навчанні, розв'язанні інших важливих для інтеграції проблем має місце цілком спорадично, за відсутності системи, забезпеченої законодавчою основою та належним бюджетним фінансуванням. Що ж до інших органів державної влади, передовсім з працевлаштування та соціального захисту, у сприянні яких іммігранти зацікавлені в першу чергу, їхній персонал часто взагалі не обізнаний із специфічними потребами мігрантів, інколи не достатньо інформований щодо прав таких осіб та порядку їх реалізації³⁸. Більше того, посадовці нерідко висловлювалися у тому сенсі, що для України, як неможливої держави, що має безліч власних соціальних проблем, допомога мігрантам і біженцям є занадто великою розкішшю.

Інтеграційні заходи здійснюються фактично лише неурядовими організаціями, які підтримуються міжнародними структурами, передовсім УВКБ ООН. Саме вони, а не держава, організовують вивчення мови, курси професійного навчання, сприяють працевлаштуванню, реалізації прав мігрантів із соціального захисту, надають фінансову та матеріальну допомогу нужденним. Однак проекти НУО передовсім покликані допомогти у простому виживанні і практично не спрямовані на довготривалу перспективу, не охоплюють таких сфер як вирішення житлового питання, набуття вищої освіти, перекваліфікацію, отримання кредитів тощо.

Все це засвідчує, що інтеграція мігрантів не стала складовою міграційної політики України. Зокрема, в документі, який є на нинішньому етапі визначальним для її змісту, а саме, Указі Президента України № 657/2007 «Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності», виданому 20 липня 2007 р. за результатами розгляду питання Радою безпеки і оборони України, увага фокусується на протидії нелегальній міграції, питання інтеграції не розглядається.

Самопочуття мігрантів та їхня взаємодія з місцевим населенням не стала також предметом уваги держави у сфері міжетніч-

них відносин. Так, у проєкті Концепції державної етнополітики, представленому для громадського обговорення навесні 2008 р., про іммігрантські етнічні спільноти, позицію держави по відношенню до них взагалі не йдеться³⁹.

Проте відсутність політики – теж політика. На фоні мобілізації державних зусиль на запобігання неконтрольованій та нерегульованій імміграції іноземців, яка пов'язується, часто без належних аргументів, із зростанням злочинності, наркоманії, тіншової економіки, навіть тероризмом, в суспільстві зростають мігрантофобії. Загалом толерантне ставлення населення до прибулих поступово погіршується. Більше того, виникли і набули поширення прояви ксенофобії, випадки насилля на расовому та етнічному ґрунті.

Хоча й із запізненням, усвідомлення загрози зростаючої міжетнічної нетерпимості призвело до артикуляції цієї проблеми неурядовими, правозахисними, міжнародними організаціями і, як наслідок, певного переосмислення основних напрямків та пріоритетів міграційної політики органами державної влади. Правоохоронні структури, зокрема МВС, СБУ, створили у своєму складі спеціальні підрозділи з боротьби із правопорушеннями на етно-расовому ґрунті, МЗС запровадив посаду посла з особливих доручень з питань протидії расизму, ксенофобії та дискримінації. В контексті ситуації в столиці варто згадати, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини звернувся до Київської міської державної адміністрації та до Київської міської Ради із закликом про приєднання Києва до Європейської коаліції міст проти расизму. Вона наголосила на необхідності підписання відповідної Декларації про наміри та Акту приєднання, ухвалення певних зобов'язань та виконання планів дій проти расизму та ксенофобії⁴⁰.

Стурбованість громадськості знайшла відображення в процесі законотворчості. На особливу увагу заслуговує розроблений Кабінетом Міністрів та переданий у грудні 2008 р. на розгляд Верховної Ради законопроект про затвердження Концепції державної міграційної політики України, в якому, крім іншого, передбачено боротьбу з расизмом і ксенофобією. Що ж до інтеграції, на жаль, у нинішньому варіанті документа (під час опрацювання у Верховній Раді він може зазнати суттєвих змін) серед основних напрямів державної політики у сфері імміграції навіть

згадки про неї немає. Позитивним зрушенням можна вважати хіба що те, що серед завдань, виконання яких передбачається державними органами з метою реалізації Концепції, йдеться про «здійснення заходів, пов'язаних з інтеграцією в суспільство іноземців та осіб без громадянства, що проживають в Україні на законних підставах». Далі, однак, це завдання уточнюється таким: «сприяння інтеграції в суспільство осіб, яким надано статус біженця, захист чи притулок в Україні». Отже, Концепція обмежує коло мігрантів, яким надаватиметься сприяння в інтеграції, лише визнаними біженцями. Це суттєво зменшує значення документа щодо удосконалення міграційної політики держави, засвідчує, що українські урядовці та політики все ще недостатньо усвідомлюють значення діяльності з інтеграції мігрантів як невід'ємної та обов'язкової складової міграційної політики в цілому.

Проте, необхідність чітко визначеної політики у сфері інтеграції для Української держави зумовлена об'єктивно. Адже «інтеграція» означає взаємонаближення, об'єднання певних елементів в єдине ціле, водночас, гомогенізація суспільства в Україні є найактуальнішим історичним завданням.

Інтеграція мігрантів, вочевидь, належить до соціальної інтеграції, тобто встановлення оптимальних зв'язків між суспільними об'єктами, такими як окремі індивіди, соціальні чи етнічні групи тощо, з подальшим перетворенням їх в єдину, цілісну систему на основі формування спільних інтересів та взаємозалежності. Отже, інтеграція є засобом забезпечення стійкості соціальної системи та рівноваги суспільних відносин при урізноманітненні етнічного, релігійного, культурного складу суспільства. Актуальність інтеграції зростає внаслідок збільшення масштабів імміграції, що є результатом загальної інтенсифікації переміщень населення в глобалізованому світі. Її значення не можна недооцінювати також у світлі використання імміграції як засобу поповнення людських ресурсів в умовах зменшення та старіння населення. Адже іммігранти сприятимуть суспільному розвитку лише за умови найповнішого їх включення в суспільство. Натомість, маргіналізація цієї категорії населення невідвратно призведе до загострення соціальних та етнокультурних проблем, дестабілізує суспільство.

Зарубіжний досвід переконливо доводить, що саме від успіху (чи неуспіху) інтеграційних зусиль прямо залежить позитивний

результат міграції для розвитку країни. Залежно від власної політичної традиції та міграційної ситуації національні уряди розробили широкий арсенал інтеграційних моделей та підходів. Велику увагу цьому питанню приділяють не лише традиційні країни імміграції, тобто США, Канада, Австралія, а й держави Європи. Зокрема, вагоме місце посідає інтеграція мігрантів в єдиній міграційній політиці ЄС, до якого прагне приєднатися Україна. Це означає, що не лише з огляду на об'єктивну потребу, а й тому, що вступ до ЄС передбачає імплементацію до національного законодавства вироблених спільноту норм і стандартів, Україна має зважати на необхідність розробки та впровадження цілісної системи інтеграції мігрантів з урахуванням напрацьованого європейськими країнами досвіду.

Зокрема, в Посланні щодо імміграції, інтеграції та працевлаштування (2003) Єврокомісія сформулювала розуміння інтеграції «як двостороннього процесу», що базується на обопільних правах та обов'язках громадян третіх країн, які легально перебувають на території ЄС, та суспільств, що їх приймають. Він передбачає, з одного боку, відповідальність суспільства за реалізацію прав прибулих, а з другого, – повагу іммігрантів до його фундаментальних цінностей та активну участь в інтеграційному процесі, що, однак, не вимагає відмови від власної ідентичності.

2004 р. Європейська рада затвердила Спільні базові принципи політики інтеграції іммігрантів. Вони зводяться до такого: інтеграція є динамічним, двостороннім процесом взаємного погодження між іммігрантами та жителями країн-членів; імміграція передбачає повагу до базових цінностей ЄС; працевлаштування є ключовою умовою інтеграції і вирішальною умовою забезпечення участі іммігрантів у суспільстві, їхнього внеску в суспільство і очевидності цього внеску для інших його членів; базові знання мови, історії, структури суспільства прийому необхідні для інтеграції іммігрантів, а створення умов для того, щоб вони набули ці знання, вкрай важливе для успішної інтеграції; освіта є вирішальною для підготовки іммігрантів, особливо їх нащадків, до більш активної ролі в суспільстві; доступ іммігрантів до суспільних інституцій та послуг нарівні з місцевими жителями є суттєвим базисом інтеграції; взаємодія між іммігрантами та громадянами є фундаментальним механізмом

інтеграції; різноманітність культур та релігій гарантована Хартією фундаментальних прав і має забезпечуватися, якщо це не суперечить іншим правам чи національному законодавству; участь самих іммігрантів у демократичному процесі та у формуванні інтеграційних політик, особливо на місцевому рівні, сприяє інтеграції; включення питань інтеграції в галузеві політики на всіх рівнях – важлива складова формування політики інтеграції та її реалізації.

З метою реалізації цих принципів 2005 р. вироблено Спільний порядок денний щодо інтеграції, яким передбачено створення певних структур та здійснення конкретних дій, спрямованих на інтеграцію іммігрантів. Зокрема, запропоновано створити Європейський фонд інтеграції із загальним бюджетом 825 млн євро на 2007–2013 рр. та періодично скликати Європейський інтеграційний форум. Крім того, у кожній країні-члені передбачалася організація спеціальних контактних пунктів для забезпечення обміну інформацією та узгодження політик, акумуляції позитивного досвіду.

Уже 2004 р. відбулася перша конференція європейських міністрів, відповідальних за інтеграцію. Тоді ж з метою обміну досвідом вперше було видано Керівництво з інтеграції для осіб, які приймають рішення, та практиків. Його готували не лише європейські структури та органи влади національного рівня, але й місцева та регіональна влада, неурядові організації. Друге, тематично розширене видання було здійснено 2007 р.⁴¹ Невдовзі планується відкриття Інтернет-сторінки ЄС з інтеграції.

Частина політичних рішень на сьогодні уже перетворена на директиви та резолюції, тобто обов'язкові для виконання законодавчі акти. Передовсім треба назвати Директиви № 86 щодо права на возз'єднання сімей мігрантів та № 109 щодо прав громадян третіх країн, які тривалий час проживають на території ЄС. Інтеграції біженців сприяла Директива щодо мінімальних стандартів надання притулку. Паралельно розвивалося антидискримінаційне законодавство, яке забезпечує додаткову правову підтримку цим рішенням. Невдовзі планується затвердити ще низку законопроектів, які перебувають у процесі узгодження, зокрема, про базові права мігрантів в ЄС.

Звичайно, запозичення зарубіжного досвіду в сфері інтеграції мігрантів, так само, як і будь-якого іншого, має відбуватися з ве-

ликою обережністю, чітким усвідомленням власних інтересів та специфіки. Разом з тим, логіка формування спільних підходів європейських країн щодо вирішення цього питання, попри збереження певних розбіжностей, вказує на вироблення незаперечних істин, вартих врахування та використання. Зокрема, досягнуто цілковитої згоди в тому, що наріжним каменем інтеграції іммігрантів є їхній надійний правовий статус, а також належний доступ до працевлаштування, житла, освіти, соціального забезпечення та участі у прийнятті політичних рішень. Стовідсотково поділяється також думка про важливість знання мови країни перебування, її законодавства, традицій, культури, тобто певного рівня акультурації. Спільним для країн ЄС є рішуча боротьба проти расизму і ксенофобії.

Інтеграція іммігрантів має соціально-економічну, культурну та суспільно-політичну складову⁴². Визначення конкретних пріоритетів інтеграції в різних європейських країнах відображає їх міграційну історію. Так, країни, які лише нещодавно зіткнулися з імміграційним припливом, передовсім звертають увагу на врегулювання правового статусу мігрантів та на боротьбу проти расизму та дискримінації. Ті, хто має більше досвіду і численніші іммігрантські громади, спрямовують зусилля на забезпечення належної участі мігрантів на ринку праці та в освітній системі. Останнім часом все більше уваги приділяється культурним аспектам інтеграції, пошукам балансу між повагою до культури та традицій прибулих та необхідністю мати єдині для всього суспільства цінності, які його цементують.

Важливо, що інтеграція мігрантів у країнах ЄС розглядається як інтегральна частина не лише міграційної політики. Вона інкорпорована як невід'ємний елемент у діяльність держави в різноманітних сферах. Інтеграційні заходи присутні в роботі різних міністерств і відомств, місцевих органів влади. Вони здійснюються в рамках єдиної політики, яка часто оформлена законодавчо, у вигляді законів чи обов'язкових для виконання планів та програм. У ряді країн така діяльність координується і спрямовується спеціально уповноваженими владними структурами, у деяких функціонують міжвідомчі комісії та групи, різноманітні дорадчі органи за участі представників громадянського суспільства, самих мігрантів. Наприклад, у *Фінляндії* прийнято спеціальний Інтеграційний акт, у *Данії* 2005 р. уряд затвердив

так звану Білу книгу інтеграції, яка дістала назву «Шанс для кожного»⁴³. Міністерство у справах біженців, імміграції та інтеграції існує в *Данії*. В Іспанії відповідні функції виконує державний секретар з імміграції та еміграції (у складі міністерства праці та соціальної політики). Національна рада з інтеграції іммігрантського населення існує у *Франції*, Комісія з інтеграції та єдності – у *Великобританії*.

Реалізація політики інтеграції фінансується переважно з державного бюджету, проте, оскільки на практиці інтеграція відбувається там, де людина безпосередньо живе і працює, розпорядниками державних коштів і виконавцями інтеграційних заходів, як правило, є місцеві органи влади, частково ці функції делегуються неурядовим організаціям. Зокрема, в *Іспанії* 2005 р. створено Інтеграційний фонд, куди спрямовано 120 млн євро з державного бюджету. Ці кошти розподіляються між регіональними властями для здійснення інтеграційних, навчальних та соціальних програм для іммігрантів. У *Швеції* робота з прийому та облаштування іммігрантів виконується органами влади муніципального рівня. З ними Шведська інтеграційна служба укладає угоди щодо кількості біженців, які будуть проживати на території муніципалітету. На кожного прибульця з державного бюджету виділяються гранти для виконання інтеграційних програм, якими біженці можуть користуватися впродовж двох років після набуття дозволу на проживання (2004 р. величина гранта становила 17830 євро на дорослого і 10950 євро на дитину до 16 років). Ці кошти витрачаються на оплату житла, вивчення мови, професійне навчання, перебування дітей біженців у школах та дитсадках, матеріальну допомогу (сума останньої визначається муніципалітетами і коливається від 350 до 800 євро на місяць на особу). Якщо біженець переїжджає до іншого муніципалітету, кошти мігрують разом з ним. Система грантів спрямована на інтеграцію такої категорії мігрантів як біженці та ті, що користуються гуманітарним захистом. Проте муніципалітет може поширювати їхню дію й на інших мігрантів. Мовні курси забезпечуються всім категоріям мігрантів⁴⁴.

Принципове ставлення до інтеграції як до двостороннього процесу (впродовж якого мігрант має докладати зусиль до інтеграції в суспільство країни перебування, а суспільство повинно створювати для цього належні умови) знайшло відображення у

запровадженні в ряді країн ЄС договірних відносин між мігрантом та владою. В деяких з них укладення інтеграційного контракту є обов'язковим, а його виконання розглядається як одна з умов надання дозволу на постійне проживання. Воно є також підставою для соціальної допомоги мігрантові, яка в разі не виконання ним своїх зобов'язань, може бути зменшена. Спільною і вкрай важливою рисою контрактів між мігрантом і державою є те, що такі документи укладаються індивідуально і містять заходи, потрібні саме даній особі чи сім'ї. Зміст індивідуальної частини контракту складається за участю і з урахуванням уподобань та побажань мігранта. Наприклад, відповідно до законодавства 2006 р. у Франції контракт з іммігрантом укладається на рік і може бути продовжений. Документ складається з двох частин: у першій мігрант зобов'язується поважати закони і правила країни та відвідувати спеціальні навчальні програми, а держава організовувати вивчення мови. Зміст другої частини, що складається для кожного прибулого індивідуально, залежить від його вікових та освітніх характеристик, потреб у соціальній допомозі тощо.

Згідно із спеціальним Інтеграційним актом Данії, прийнятим 1999 і доповненим 2004 р., основним інтеграційним інструментом є програма, яка розробляється місцевою владою для кожного іммігранта. Вона передбачає мовне професійне навчання, консультування з різних питань, працевлаштування (із виплатою додаткових до зарплатні коштів, якщо перше робоче місце не забезпечує належного доходу). Впродовж трирічного періоду іммігрант повинен відвідувати спеціальні курси. Залежно від його потреб, увага на них приділяється професійному навчанню чи загальній освіті. Інтеграційні контракти діють доти, доки іммігрант не одержить дозвіл на постійне проживання.

Відповідно до закону 2005 р. у Німеччині передбачено обов'язковий двосторонній контракт з мігрантом з метою посилення його мотивації до досягнення самозабезпечення. До законодавчого введення система пройшла кількарічне випробування стосовно німців-репатріантів та євреїв з колишнього СРСР і повністю підтвердила свою ефективність. Так, серед осіб, з якими було укладено контракт, кількість тих, хто отримував соціальну допомогу через два роки після прибуття, становила 55 %, тоді як в цілому – 68 %, водночас, частка зайнятих досягла 25 %, тоді як в цілому по групі – лише 12 %⁴⁵.

У сфері соціально-економічної інтеграції найважливішими є працевлаштування (у т.ч. самозайнятість) та освіта, оскільки саме вони є запорукою незалежного соціального статусу та найбільш повної участі у житті суспільства. Від зайнятості найчастіше залежить також рівень доходів. Разом з тим, рівень зайнятості іммігрантів у країнах Європи зазвичай є нижчим, а безробіття – вищим, ніж у корінного населення. Крім того, іммігранти переважно представлені на менш кваліфікованих, непрестижних роботах, у секторах економіки, для яких характерні коливання зайнятості. Проблема не обмежується лише новоприбулими. Так само нижчі, у порівнянні з місцевим населенням, показники зайнятості мігрантів другого покоління, хоча вони народилися, навчалися в країні перебування, часто мають її громадянство.

Для забезпечення належного доступу мігрантів до ринку праці частина країн ЄС практикує спеціальні адресні заходи. Інші, щоб попередити стигматизацію мігрантів, ставлення до них як до категорії населення, що користується особливими привілеями, намагаються вирішити ці питання в рамках загальної соціально-економічної політики, яка стосується усього населення, проте докладають цілеспрямованих зусиль, щоб забезпечити належний доступ іммігрантів до відповідних послуг. Зокрема, у Швеції всі державні інституції мають розробити план поповнення штату працівників із урахуванням урізноманітнення етнічного та релігійного складу населення. У порядку експерименту розглядається можливість запровадження анонімного (тобто без зазначення етнічної чи релігійної належності, віку та статі) конкурування на робоче місце. У 2003–2005 рр. діяла програма, яка дістала назву «введення на робоче місце», спрямована на допомогу особам іноземного походження, які не мають досвіду роботи в країні. Вона передбачала роботу як з працівниками, так і працедавцями, профорієнтацію, навчання на робочому місці тощо. Особлива увага приділялася жінкам. Ще одна програма була спрямована на освічених іммігрантів, які виконували роботу, що не вимагала їхнього рівня кваліфікації. Їм пропонувалося пройти певні навчальні адаптаційні курси з тим, щоб вони могли працевлаштуватися на робочі місця відповідно до рівня освіти. У Великобританії вдаються до заходів «позитивної дискримінації», наприклад, прямого рекрутування представників

іммігрантських громад, британських громадян іммігрантського походження на державну службу. Так само у Бельгії поставлено за мету досягти адекватного представництва мігрантів в органах адміністрації. В Данії планується забезпечити заповнення не менш як 4 % робочих місць у державному секторі мігрантами та їхніми нащадками.

Неналежні позиції іммігрантів у сфері зайнятості великою мірою є наслідком нижчого, у порівнянні з корінним населенням, рівня їхньої освіти, а також недостатнього володіння мовою країни призначення. У зв'язку з цим передумовою повноцінного виходу на ринок праці є вивчення мови та підвищення освітнього рівня мігрантів. Це актуально не лише для новоприбулих, а й для дітей та молоді з іммігрантських сімей. Освітня система часто недостатньо враховує специфіку учнів-мігрантів. Більше того, у деяких країнах ЄС експерти відмічають таку проблему, як сегрегація іммігрантів в освітній сфері, частково пов'язану з анклавним типом їхнього розселення, а частково з тим, що представники корінного населення воліють віддавати своїх дітей до інших навчальних закладів, коли частка іммігрантів серед учнів зростає. Тому основні заходи, спрямовані на освітню інтеграцію мігрантів, передбачають адаптацію дітей мігрантів до шкільної системи, що має забезпечити їхню належну успішність, попередження ранньої відмови від продовження навчання, заохочення здобуття вищих рівнів освіти. Так, в Австрії згідно з вимогами закону здійснюються антидискримінаційні заходи в усіх школах, з учителями проводяться відповідні тренінги. В Іспанії саме школи отримують практично половину коштів із державного інтеграційного Фонду, які витрачаються на адаптивні навчальні програми для новоприбулих дітей та їхніх батьків, адресний вчительський супровід учнів-іноземців впродовж початкового періоду перебування в навчальному закладі. У Португалії діє спеціальна програма, завдання якої запобігати відставанню дітей-іммігрантів у навчанні та ранньому припиненню ними шкільної освіти. В країні існують класи, де викладання ведеться мовами прибулих, а португальська викладається як друга мова. Подібний підхід застосовується в Швеції, де за бажанням батьків дитина іноземного походження може розпочати навчання в початковій школі рідною мовою з тим, щоб лише поступово перейти на шведську мову і в такий спосіб підготуватися до нав-

чання на вищих ступенях шкільної освіти. В Німеччині, оскільки освіта знаходиться в компетенції земельних урядів, застосовуються різні підходи. Наприклад, в землі Ессен 2002 р. запровадили мовний тест для дошкільнят за рік до досягнення ними шкільного віку. Якщо його результати незадовільні, їм пропонують відвідувати спеціальні безплатні курси, якими охоплено понад 5 тис. дітей мігрантів щорічно.

Щодо професійного навчання, деякі країни передбачають у програмах початкових курсів для іммігрантів підвищення кваліфікації. Молодим мігрантам надаються послуги з профорієнтації, організується професійне навчання. Причому для тих, хто отримує соціальну допомогу, воно переважно є обов'язковим.

Проте основна увага надається все-таки вивченню мови країни перебування. Адже у більшості випадків саме недостатнє знання мови є основною причиною низької конкурентоспроможності мігрантів на ринку праці, неможливості повної реалізації їхнього трудового потенціалу та повноцінного доступу до різноманітних суспільних інститутів, передовсім освітніх. Мова, водночас, і умова, і індикатор інтеграції. В суспільствах, де панує сегрегація, іммігранти не відчують потреби вивчати мову. З другого боку, навіть якщо сегрегації немає, проте цьому питанню держава не приділяє належної уваги, можливостей вивчити мову у мігранта небагато. Тому в Німеччині, відповідно до закону 2005 р., мовні курси стали обов'язковими. Лише 2006 р. їх відвідували 115 тис. осіб. Іммігранти, зареєстровані як безробітні, можуть відвідувати мовні курси спеціальної виробничої лексики, що повинно полегшити їм пошук роботи. У Франції відвідування занять з французької мови також обов'язкове. Завершення курсів передбачає складання іспитів та одержання сертифікату, необхідного для набуття дозволу на тривале проживання в країні. Курси для відвідувачів безкоштовні і організуються за гнучким розкладом, який пристосовується до можливостей мігранта. Наприклад, молодим матерям забезпечується догляд за їхніми дітьми, поки вони перебувають на заняттях. У Швеції мовні курси поєднуються з професійним навчанням та практикою роботи, що є частиною Програми з працевлаштування мігрантів.

Окрему проблему становить визнання кваліфікації мігранта, яку він набув на батьківщині, оскільки за невіршеності цього питання (відсутності двосторонньої угоди) мігранти часто зму-

шені виконувати роботу, що не потребує рівня кваліфікації, яким вони володіють. Це не відповідає ні інтересам самого мігранта, ні інтересам країни перебування. Тому в країнах ЄС розробляються та впроваджуються різні схеми більш повного використання трудового потенціалу мігрантів. З цією метою у Швеції започатковано програму, в рамках якої для спеціалістів, що набули освіти в країні походження, організується тритижневе стажування за професією і в разі його успішного проходження видається сертифікат, який підтверджує кваліфікацію. У Португалії в 2002–2005 рр. реалізовувався проект з визнання кваліфікації лікарів з числа іммігрантів, який передбачав вивчення мови, курс в університеті, 4–9 місячне стажування в медичних закладах та складання кваліфікаційного іспиту.

Крім працевлаштування та освіти, важливим індикатором інтеграції є житлові умови мігрантів. Якщо вони гірші, ніж у місцевого населення, це може свідчити про соціальне виключення. Непоодинокі випадки, коли на ринку житла мігранти стикаються з прямою і непрямую дискримінацією. Приватні власники можуть свідомо відмовляти іммігрантам в оренді квартири, а муніципального житла обмаль. Крім того, нерідко формуються сегрегаційні моделі розселення прибулих, хоча інколи й важко розрізнити, наскільки житлова сегрегація є результатом дискримінації, а наскільки – наслідком бажання іммігрантів жити поруч із земляками. Завдання держави розширити можливості вибору для іммігрантів, а також захистити їхні рівні права на ринку житла. Відновлення та впорядкування депресивних міських кварталів, серед жителів яких високим є відсоток іммігрантів, також є важливим заходом поліпшення житлових умов прибулих, що відповідає інтересам усіх городян. Так, в Іспанії місцеві органи влади, що відповідають за інтеграцію, гарантують власникам житла, які винаймають його іммігрантам, що плата за нього буде внесена, а можливі збитки компенсовані. Один з муніципалітетів Італії компенсував власникам житла половину вартості його ремонту, якщо ті погоджувалися здавати його іммігрантам за невисоку ціну впродовж 5 років. Для того, щоб запобігти формуванню бідних кварталів, забудова яких складається переважно із соціального житла, де превалюють іммігранти, у ряді країн ЄС практикують надання податкових та інших пільг приватним забудовникам, які будують в таких районах. Мета – створити райони із різ-

ними за ціною та формою власності будинками. Такий підхід застосовується в Фінляндії, Великобританії. У Гамбурзі місцева влада надає житлові субсидії студентам, які погоджуються наймати житло в іммігрантських районах.

Щодо соціальних послуг, як правило, в країнах ЄС вони надаються незалежно від громадянства за територіальним принципом. Разом з тим, мігранти можуть стикатися із труднощами через незнання правил, погане володіння мовою. Тому створюються спеціальні консультативні органи, на які покладено надання впродовж певного часу (2–3 роки) допомоги мігрантові у розв'язанні його проблем. Наприклад, в Італії на місцевому рівні створено спеціальну посередницьку службу. В Ірландії Служба натуралізації та імміграції діє за принципом «єдиного вікна» щодо оформлення для іммігрантів різноманітних громадських послуг. У Португалії існує мережа державних центрів підтримки іммігрантів, які забезпечують їм допомогу у вирішенні різноманітних питань. Зокрема, діє «гаряча лінія» SOS, надаються послуги з термінового перекладу.

Соціально-економічна інтеграція, щоб бути ефективною, має супроводжуватися культурною. Встановлення атмосфери взаєморозуміння в суспільстві не менш важливе, ніж забезпечення іммігрантам доступу до ринку праці чи певного соціального мінімуму. Досягти культурної інтеграції зазвичай важче, ніж соціально-економічної, серед іншого і тому, що жодна культура не є єдиною, а складається з багатьох елементів. У цьому контексті європейські суспільства були багатокультурними задовго до масового прибуття іммігрантів. Відтак визначити, які ж культурні та етичні цінності є ключовими і мають поділитися іммігрантами, інколи буває вкрай непросто. У рамках ЄС основою суспільної єдності проголошуються спільні для Євросоюзу цінності демократії, верховенства права та прав людини. Поваги саме до них очікують від іммігрантів. Проте спочатку суспільство, що приймає, мусить забезпечити ці фундаментальні права для прибулих, надати їм рівні можливості та свободу від дискримінації⁴⁶.

Саме країна перебування визначає правовий статус мігранта та здійснює заходи щодо попередження ксенофобії та расизму, що серйозно заважають інтеграції. На рівні ЄС та у національних системах права існують розвинуті механізми боротьби із цим негативним явищем. Їхнє виконання строго контролюється,

у т.ч. спеціально уповноваженими наддержавними та державними органами, наприклад омбудсменами, комісіями чи трибуналами проти дискримінації, а також неурядовими організаціями. Разом з тим, немає сумніву, що найкращий шлях протидії ксенофобії – забезпечення мігрантів можливостями, які давали б їм змогу успішно інтегруватися в суспільство. З другого боку, широка просвітницька та інформаційна робота проводиться серед місцевого населення. У ній велику роль відіграють засоби масової інформації, їхня виражена й об'єктивна позиція.

Важливим індикатором культурної інтеграції є рівень та характер контактів з місцевим населенням. Тому влада має всіляко сприяти розвиткові взаємодії між корінними і прибулими мешканцями. Відповідні ініціативи заохочуються на загальноєвропейському рівні. Зокрема, 2008 р. було проголошено ЄС Роком міжкультурного діалогу.

Попри важливість соціально-економічної та культурної інтеграції, це лише сходинок до включення мігрантів у діяльність будь-яких суспільних інститутів країни перебування. Отже, її інститути повинні змінюватися та пристосовувати свою діяльність до все більшого урізноманітнення складу населення. Одним із шляхів цього вважається рекрутування до штату таких установ як поліція, місцева адміністрація, навчальні заклади, представників мігрантів. З одного боку, це підвищує ефективність діяльності відповідних інституцій в середовищі мігрантів, а з другого, сприяє боротьбі з расизмом та ксенофобією, насильством та дискримінацією на расовому чи етнічному ґрунті.

Важливою складовою інтеграції мігрантів є доступ до процесу демократичного прийняття рішень. Всю повноту прав мігранти можуть набути лише у разі натуралізації. Тому доступ до громадянства є важливою, можна сказати, завершальною складовою інтеграційного процесу. Гармонізація законодавства ЄС щодо натуралізації відбувається шляхом спрощення його набуття для іммігрантів, які постійно проживають в країні, та їхніх нащадків. Разом з тим, ці особи не завжди виявляють бажання змінювати громадянство. Зняти суперечність між прагненням зберегти попереднє громадянство та необхідністю забезпечити іноземцеві всю повноту громадянських прав покликана концепція «цивільного громадянства» (civic citizenship), відповідно до якої іноземцеві гарантуються основні права, обсяг яких, після певного часу

проживання в державі, не може бути меншим, ніж у громадян країни. У Бельгії, Греції, Данії, Ірландії, Іспанії, Литві, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Словенії, Словаччині, Угорщині, Фінляндії, Чехії, Швеції іммігранти можуть брати участь у місцевих виборах. Їхня участь, однак, залишається значно меншою, ніж у місцевого населення. Так, на виборах 2006 р. у Бельгії голосували лише 17 % з числа виборців цієї категорії. Тому влада намагається заохотити мігрантів до використання виборчого права шляхом проведення інформаційних кампаній, реєстрації виборців тощо. Також заохочується залучення іммігрантів до інших суб'єктів громадянського суспільства (профспілок, спортивних чи культурних асоціацій та ін.), підтримка надається громадським об'єднанням іммігрантів, які активно залучаються до формування та оцінки інтеграційної політики.

Огляд політики Євросоюзу, а також його країн-членів, спрямованої на інтеграцію іммігрантів, дає змогу дійти кількох важливих висновків. По-перше, в європейських країнах панує розуміння нерозривного зв'язку між міграцією та інтеграцією, політика інтеграції стала невід'ємною частиною міграційної політики. По-друге, зростає усвідомлення, що інтеграційний процес складний і тривалий. Він стосується не лише власне іммігрантів, а й їхніх дітей, місцевого населення, суспільства в цілому. По-третє, інтеграція є комплексним процесом, всі складові якого переплетені і взаємопов'язані, відповідно, інтеграційні заходи мають носити всебічний характер, бути інкорпорованими практично в усі сфери діяльності держави.

Варто наголосити також, що в сучасному світі, де міграційні процеси не лише інтенсифікувалися, а й значно урізноманітнилися за рахунок різного типу тимчасових, обортових, циркулярних міграцій, інтеграція видається обов'язковою не лише для переселенців, тобто постійних мігрантів, а й для мігрантів інших категорій. Більше того, політика інтеграції, принаймні забезпечення основних людських прав, має охоплювати також мігрантів з неурегульованим статусом, тобто нелегальних мігрантів⁴⁷.

Індикатори, за якими в зарубіжних країнах зазвичай оцінюється рівень соціально-економічної інтеграції мігрантів зводяться до: зайнятості; рівнів доходів, соціального захисту, освіти; житлових умов. Показниками культурної інтеграції є: ставлення до базових норм і правил суспільства, що приймає; рівень та характер кон-

тактів з місцевим населенням та земляками; поширеність змішаних шлюбів; знання мови; рівень правопорушень. Суспільно-політичну інтеграцію характеризують: кількість натуралізованих мігрантів і таких, які одержали статус постійних жителів; участь мігрантів в інститутах громадянського суспільства та прийнятті політичних рішень. Важливим показником інтеграції, а також ефективності політики інтеграції країни перебування, є частота випадків дискримінації; сприйняття мігрантів місцевим населенням; висвітлення проблеми засобами масової інформації⁴⁸.

Якщо керуватися цими критеріями та виходити з результатів дослідження, викладених у цій роботі, оцінка інтеграції мігрантів, а отже, і рівня використання позитивного потенціалу імміграції, виявиться для України досить скромною. Проте міжнародні порівняння, разом з аналізом внутрішньої ситуації, дають змогу не лише виявити недоліки інтеграції мігрантів в Україні, а й накреслити напрями, за якими має відбуватися розвиток та реалізація відповідної політики і практики.

Висновки

Проблеми етнонаціонального характеру, обумовлені прибуттям мігрантів, не є для України гіпотетичними. Попри невеликі, порівняно з іншими європейськими країнами, обсяги імміграції, вони очевидні, крім того, добре артикульовані в суспільстві.

Україна зіткнулася з міжнародними міграціями не маючи жодного досвіду їх регулювання, за відсутності відповідного законодавства, адміністративних органів, кадрів спеціалістів, до того ж в період, коли переміщення населення значно інтенсифікувалися у світовому масштабі. Не дивно, що суспільство, виховане в ізоляції від навколишнього світу, сприймало стихійний розвиток міграційних процесів майже як катастрофу.

Прибуття іммігрантів у період, коли внаслідок утворення нових незалежних держав внутрішні міграції перетворилися на зовнішні, а колишні співвітчизники – на іноземців, закономірно мало цілком інший, ніж раніше, набагато вагоміший суспільний резонанс. Загострене сприйняття міграцій великою мірою пов'язане з їх вимушеним компонентом, значною часткою серед прибулих біженців.

Напружена суспільна реакція на імміграцію була обумовлена також економічною кризою, в умовах якої прибульці, передовсім ті, хто належав до незвичних для України етносів, сприймалися з обережністю, інколи з ворожістю, як конкуренти у розподілі обмежених матеріальних ресурсів.

І, нарешті, політизація міграційної проблематики – ще одна обставина, що не сприяє реалістично-прагматичним підходам до неї. Міграційні питання поступово перетворилися на «аргументи» в політичній боротьбі. Наприклад, запровадження здавалося б цілком ординарного контролю на кордоні з Росією стає приводом для звинувачень у порушенні особливих стосунків між братніми народами, водночас, допомога ЄС у зміцненні кордону та у розбудові системи захисту біженців інтерпретується як намагання перетворити Україну на буфер на шляху нелегальних мігрантів з азійських країн до Європи.

Стурбованість викликає не лише неприйняття населенням гіпотетичних іммігрантів, особливо певних національностей, але й зростання міжетнічної нетолерантності як такої. Антиіммігрантські настрої в суспільстві умовно можна об'єднати у дві групи. Перша з них викликана занепокоєнням місцевого населення конкуренцією, яку іммігранти можуть створити на ринку праці та в розподілі соціальних благ. Друга – сформована страхом втрати власної ідентичності внаслідок прибуття мовно і культурно відмінного населення, що не поділяє традиційні цінності країни прийому, небезпекою маргіналізації мігрантів. Цей поділ, однак, цілком умовний, оскільки на практиці будь-які «патріотичні» застереження проти прибуття людей з інших країн все одно зводяться до побоювань зайвих витрат та посилення конкуренції на ринку праці і у підприємстві.

Разом з тим, варто розрізняти поширені в суспільстві уявлення про вплив іммігрантів на ситуацію в державі та реальні проблеми, які з нею пов'язані. Якщо для запобігання уявним ризикам достатньо широкої роз'яснювальної та виховної роботи із використанням системи освіти та можливостей мас-медіа, то реальні проблеми потребують конкретних зусиль, коштів для їх розв'язання, відповідного законодавства та адміністративних органів. Значну допомогу можуть надати вивчення та використання успішного зарубіжного досвіду, розвиток міжнародного співробітництва у відповідній сфері.

Примітки

¹ Див. докладніше: Історія Європейської ментальності. Літопис, Л.: 2004. – с. 449–501.

² Там само, с. 436.

³ *Vinerman B.* Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982). – К., 2008.

⁴ *Rudolph Christopher.* National Security and Immigration. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2006.

⁵ *Зарецький О.* Офіційний та альтернативний дискурси 1950–1980-ті роки в УРСР. – К., 2008. – С. 57–93.

⁶ *Висоцька Н.* Виклики розмаїття: яким бути багатокультурному сценарію для України//Агора. – 2005. – № 4, – С. 6.

⁷ *Колодій А.* Американська доктрина мультикультуралізму й етнонаціональний розвиток України //Агора. – 2006. – № 6, – С. 7.

⁸ Multiculturalism...being Canadian «Multiculturalism and Citizenship Canada», Dept. of the Secretary of State of Canada, Multiculturalism 1987. – P. 28.

⁹ «Мы, многонациональный народ Российской Федерации, соединенные общей судьбой на своей земле...» Конституция Российской Федерации. Официальное издание. – М.: Юрид. лит., 1997. – С. 3.

¹⁰ *Каутський К.* Происхождение христианства. – М.: 1990. – С. 161–165.

¹¹ Нужны ли иммигранты российскому обществу? / Под ред. Паина Е. Мукомеля В. – М.: 2006. – С. 4–6.

¹² *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2007. – С. 259.

¹³ *Вишневский А.* Демографическая модернизация России.// Российская модернизация: размышления о самобытности. – М.: Три квадрата. 2008. – С. 132.

¹⁴ *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. Предисловие к первому изданию. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 4.

¹⁵ *Rubl B.* Creating Diversity Capital. / Washington, D.C. : Woodrow Wilson Center Press ; Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2005. – P. 15.

¹⁶ Див. докладніше: Population and Society in Twentieth Century, – London, France Hodder & Stoughton, 1978. – P. 247.

¹⁷ Sauvy Alfred, Evaluation des besoins de l'immigration francaise // Population. 1946. – № 1, (January-March) – P. 91–98.

¹⁸ *Норман Д.* Європа, історія. – К.: Основи, 2000, – С.1082.

¹⁹ *Sauvy Alfred*, Evaluation des besoins de l'immigration francaise // Population. 1946. – № 1, (January-March) – P. 91–98.

²⁰ *Wihtol de Wenden Catherine*, Les immigrés et lapolitique – Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1988.

²¹ *Weil Patrickl.* La France et ses strangers: /'adventure d'une politique de l'immigration (Paris: Calmann-Levy, 1991).

²² *Rogers Brubaker*, Citizenship and Nationhood in France and Germany (Cambridge: Harvard University Press, 1992), 184. Див. також примітку: Роджерз Брюбейкер. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. – Львів, 2007. Кальварія. – С. 91

²³ *Токвіль де А.* Давній порядок і революція. – К.: Юніверс, 2000. – С. 21–22.

²⁴ *Hollifield James F.* Immigration and Republicanism in France: The Hidden Consensus // Controlling Immigration: A Global Perspective/ ed. W A. Cornelius, P. L. Martin, and J. F. Hollifield. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1994.

²⁵ Див. докладніше: *Балі бар Етьєн.* Ми, громадяни Європи. Кордони, держава, народ. К.: Курс. – 2006. – С.121–123.

²⁶ *Кисельова Юлія.* Чи є в Україні расова нетерпимість та ксенофобія. http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=12562

²⁷ Див. докладніше: *Піщуліна О.* Зовнішні міграційні потоки та їхній вплив на ринок праці в Україні.// Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції. – К., 2008. – С. 115–129; Процесс приграничного сотрудничества. Беженцы и искатели убежища в Украине. – <http://soderkoping.org.ua/page12556.html>

²⁸ *Corak M.* Education in the Long Run. The Education and Earning Mobility of the Second Generation Canadians.// Choices. – Vol. 14, №. 13. October.

²⁹ *Ортега-і-Гассет Х.* Безхребетна Іспанія. Вибрані твори: пер. з ісп. – К.: Основи, 1994. – С 140–195.

³⁰ *Фисун А.А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – Х.: Константа, 2006. – С. 179–208.

³¹ Мигранты-наркоманы на Волжском бульваре http://www.uva0.ru/uva0/ru/migrant/o_31131

³² *Поппер Карл*. Открытое общество и его враги. – К.: Ника-центр, 2005. – С. 245.

³³ Іноземці, які проживають в Україні, бояться вийти на вулицю: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/187829>

³⁴ *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. – С. 255–263.

³⁵ *Ревель Жан-Франсуа*. Відживлення демократії. – К. 2004. – С.372–373

³⁶ *Донченко.О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001. С. 255–263

³⁷ *Джовіт Кен*. Нове світове безладдя.//Глобальне відродження демократії.// За ред. Даймонда Ларі і Платтнера Ф. Марка. – К.: 2004. – С. 69–81.

³⁸ *Андрысек О., Рандала Т.* Интеграция беженцев в Республике Беларусь, Республике Молдова и Украине. «Стратегия действий». – ЕС, 2008.

³⁹ *Кисельова Ю.* Міграційна політика в Україні та питання інтолерантності // Український незалежний центр політичних досліджень. – www.ucipr.kiev.ua

⁴⁰ Заява Уповноваженого з прав людини Ніни Карпачової «Напад на п'ятьох студентів з Китаю – ще одне підтвердження того, що расизму і ксенофобії в Україні треба давати серйозну відсіч» 25.07.2008 // www.ombudsman.kiev.ua/pres/releases

⁴¹ Handbook on Integration for policy makers and practitioners. – Brussels: EC, 2007.

⁴² *Munc R.* Migrants, labour marker and integration in Europe: a comparative analysis. – Geneva, GCIM, 2004.

⁴³ *Liebig T.* The Labour Market Integration of Immigrants in Denmark. – Paris: OECD, 2007.

⁴⁴ *Lemaite G.* The Integration of Immigrants into the Labour Masrket: the Case od Sweden. – Paris, OECD, 2007.

⁴⁵ *Liebig T.* Tha Labour Market Intagration of Immigrants in Germany. - Paris, OECD, 2007.

⁴⁶ Handbook on Integration for policy makers and practitioners. – Brussels: EC, 2007.

⁴⁷ Egration in Today's Mobile World: IOM Policy Brief. – July 2006.

⁴⁸ *Entzinger H., Biezeveld R.* Benchmarking in Immigrant Integration /European Research centre on Migration and Ethnic Relations. – Rotterdam, 2003.

Результати дослідження іммігрантів з країн Азії та Африки, які проживають у Києві, та їх порівняння з даними 2001 р. засвідчили позитивні зрушення в напрямку поступового перетворення прибулого населення на системний елемент українського суспільства. Цьому сприяло удосконалення українського законодавства, загальна демократизація суспільного життя, що прискорилося після 2004 р., помітне пожвавлення економіки країни, підвищення рівня життя людей. Мала значення також певна селекція в середовищі самих мігрантів, внаслідок якої залишилися в Україні і продовжують тут проживати передовсім ті іноземці, які з різних причин (політичних, особистих) пов'язують своє майбутнє з нашою державою.

Разом з тим, спостереження свідчать, що прогрес у сфері інтеграції мігрантів був переважно результатом їхньої самодіяльності, боротьби за виживання в чужонаціональному оточенні. Вони докладали значних зусиль, щоб забезпечити собі, своїм дітям належне місце в українському суспільстві. Натомість, роль держави в інтеграційному процесі виявлялася лише опосередковано. Хоча загальні демократичні принципи, до реалізації яких прагне Україна, створили сприятливі передумови для інтеграції прибулих, свідома діяльність влади, як центральної, так і місцевої, у цій сфері фактично не проводилася.

Для покращання ситуації вирішення потребують **дві групи питань**. Перші з них стосуються розвитку українського суспільства в цілому, а другі – сфери міграційної політики, адресних заходів з інтеграції прибулих.

В контексті **загального розвитку** українське суспільство передовсім має усвідомити об'єктивний характер і невідворотність наростання інтенсивності міграційних процесів. Нині навіть затяті прибічники національної держави мусять визнати, що розмови про моноетнічність – мононаціональність у сучасних умовах, як, зрештою, і в минулому, це лише данина державотворчим устремлінням національної еліти у час боротьби за формування національної державності та/або здобуття її неза-

лежності. Відігравши помітну роль у творенні національних держав протягом XIX–XX століть¹, ідея мононаціональної держави поступово втрачає свою мобілізаційну значимість, що знаходить своє практичне підтвердження в умовах поглиблення глобалізації у XXI столітті, незатухаючих військових конфліктів і, зрештою, природного прагнення людей пізнавати світ, мандрувати у пошуках кращої долі для себе та для своїх дітей. Нині у сучасній Україні, яка по суті перебуває на початковому етапі формування власної державності, поява в суспільстві різних етнічних, соціальних груп із сформованими під різними впливами поглядами, особливостями історичного розвитку, традиціями і звичаями та вже сформованою ментальністю є серйозним викликом. Міграційні процеси, що набувають для України повсякденності, значною мірою ускладнюють завдання розбудови держави, формування громадянського суспільства.

За таких умов, на нашу думку, стрижнем концепції державотворення слід розглядати окрему людину, вважаючи її найбільшою цінністю держави, основним і найбільш вагомим капіталом, який необхідно ощадливо і доречно використовувати, всіляко примножувати і поліпшувати, об'єднувати задля створення достойних умов життя.

Але без консолідації більшості населення навколо такої єдиної мети, неможливо зруйнувати ані територіальні, ані станові чи професійні бар'єри, а тим більше об'єднати різноетнічне населення та усунути міжнаціональні, міжетнічні та регіональні тертя та непорозуміння.

Світова економічна криза спонукає держави перейти від екстенсивного – витратного способу використання трудових ресурсів до цільового інтенсивного їх залучення, до модернізації економіки та створення сучасного конкурентоспроможного суспільства зорієнтованого на виробництво високотехнологічного інтелектуальномісткого продукту, розвитку внутрішнього ринку в умовах занепаду експортно-орієнтованих галузей промисловості (металургійної, хімічної тощо)

За останні десятиліття Україна почасти розгубила той інтелектуальний, висококваліфікований потенціал, який було створено на кінець 80-х років минулого століття. Багато вчених, інженерів, робітників високої кваліфікації залишили країну, і працюють переважно на низькокваліфікованих роботах в інших

державах світу. Сучасна криза вже спонукає і спонукатиме багатьох заробітчани повернутися додому. Вміло використані, як, наприклад, свого часу німецькі біженці та іммігранти у повоєнній ФРН, ці громадяни можуть стати потужним двигуном розвитку не лише економіки України, а й становлення дійсно правової держави. За умови запровадження податкових канікул, державних преференцій тощо ці люди навіть зараз, в умовах економічної кризи, здатні створити нові робочі місця не лише для себе, а і для численних співгромадян, що втрачають роботу. Саме тому всебічна і рішуча підтримка малого та середнього бізнесу на законодавчому та організаційному рівні буде запорукою швидкої модернізації українського суспільства.

Важливим компонентом можливого модернізаційного проекту є також подолання стереотипів «свого» і «чужого» як на загальнодержавному, так і на локальному, місцевому рівні. Як відомо, одним із найважливіших елементів міфології «свій/чужий» є уявлення про незакоріненість прибульців – відсутність у них місцевого «коріння», а отже, і повноцінних законних прав на перебування на цій території, у цій державі та користування її соціальними благами. Таке уявлення про мігрантів є насправді їх виокремленням та обмеженням у правах (до речі, заклики щодо «ураження в правах» мігрантів із інших регіонів України час від часу лунають і в Києві та деяких інших містах України), і одночасно ствердження, «узаконення» претензій «своїх» на якісь належні їм за правом народження преференції, привілеї, пільги тощо, які «чужим» – не місцевим – не належать, а в разі поширення на них суттєво обмежуватимуть у користуванні ними місцеве населення.

Як вже відзначалося, деякі політики наполягають на пріоритеті підвищення народжуваності перед імміграцією. Проте хто розвиватиме економіку держави протягом наступних десятиліть, зароблятиме пенсії, забезпечуватиме виконання соціальних програм, охоронятиме безпеку держави, вони не пояснюють.

Саме це дає нам підстави стверджувати, що найближчим часом праця буде одним із найбільш дефіцитних, якщо не найдефіцитнішим, ресурсом в Україні. Тривале і незворотне зменшення трудового потенціалу зумовлює необхідність значного розширення імміграції для його поповнення, адже за короткий час неможливо забезпечити іншим способом відповідний приріст продуктивної праці.

Нинішня економічна криза неминуче буде подолана, як, зрештою, і всі що мали місце протягом попередніх століть, і тоді напруження на ринку праці з новою силою відчуватиметься у багатьох регіонах країни і вже незабаром, якщо повернеться більшість українських гастарбайтерів, єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів стане залучення іммігрантів.

Як показують численні дослідження, мігранти займають ті соціальні ніші та грають ті соціальні ролі, які виявляються незайнятими місцевим населенням з різних причин, передусім через непрестижність та неадекватний рівень оплати. Отже, всупереч панівним уявленням саме ці ніші і ці ролі забезпечують працелюбним мігрантам (адже їдуть працювати лише ті, хто хоче це робити) такий рівень добробуту, який вважається важко досяжним для більшості представників місцевого населення. Багато хто саме це вважає конфліктом культур. Нерозвиненості українського суспільства, його закритості багато в чому сприяло і формування протягом перших десятиліть незалежності неопатрімоніального режиму з його популістською риторикою про «маленького українця», про захист його інтересів та задоволення потреб.

Час вимагає відкинути ці хибні уявлення.

Ставлення до окремої людини, по-суті, і визначає ступінь розвиненості та цивілізованості суспільства, а зовсім не наявність швидкісної залізниці чи надпотужного Інтернету. Таким чином увага до людини, як головного чинника і рушія розвитку держави, є не лише на часі, це головна вимога творення сучасного конкурентоспроможного суспільства та втілення ідеології доктрини «українського прориву».

Однак, навіть за умови успішного здійснення кардинальних суспільних реформ, які забезпечать поступальний розвиток українського суспільства, питання імміграції та інтеграції іммігрантів потребуватиме **цілеспрямованих адресних дій**.

Для розв'язання відповідних завдань необхідно враховувати, що іммігранти часто стикаються із серйозними труднощами в процесі адаптації до життя в країні прийому. Частково вони виникають внаслідок дефіциту у прибулих багатьох засобів, які забезпечують людині можливості ефективно функціонувати в суспільстві. Це не лише грошові кошти чи майно, але й знання мови, своїх прав та обов'язків, місцевих культурних та побуто-

вих традицій тощо. З другого боку, ці труднощі можуть бути також наслідком різних форм дискримінації, як умисної, так і прихованої.

Внаслідок цього виникає загроза, що іммігрантські групи можуть маргіналізуватися, культурно, ментально, економічно, навіть територіально відокремитися, опинитися поза рамками суспільства. У свою чергу це породжує ризик росту ксенофобії в місцевому середовищі, наростання соціальної напруги та конфліктів.

Така перспектива, проте, не є невідворотною. І державі належить тут ключова роль. Передовсім тому, що від влади залежить правове регулювання як імміграції, так і міжетнічних відносин. Чіткий правовий статус іммігрантів, що передбачає гарантії рівноправної участі у різних сферах життєдіяльності суспільства, є головною запорукою гармонійного розвитку стосунків між ними та корінним населенням.

Разом з тим, урегулювання правового статусу не є самодостатнім. До першочергових завдань органів державної влади та місцевого самоврядування належить також соціальна інтеграція мігрантів. Передовсім це передбачає створення умов, за яких вони могли б реалізовувати надані ним права, повною мірою скористатися з послуг та програм, доступних усьому населенню. За необхідності можуть вживатися додаткові адресні заходи, які ні в якому разі не повинні мати характер „позитивної дискримінації”, тобто якихось привілеїв, що надаються іммігрантам, проте недоступні решті населення.

Мігранти потребують також підтримки влади в організації мовного, правового навчання, допомоги національно-культурним громадським організаціям, заохочення різних форм взаємодії. Лише це дозволить найбільш раціонально використати потенціал міграції в інтересах держави, а також запобігти самоізоляції і виключенню, які не відповідають ні інтересам мігрантів, ні українського суспільства.

Підтримки держави потрібна мігрантам також і для збереження національної самобутності, задоволення своїх специфічних мовних, культурних, релігійних потреб. Це необхідно для повноцінного існування етнічної групи, гармонійної її взаємодії з приймаючим суспільством. Варто підкреслити також, що розвиток самобутньої культури іммігрантських громад сприятиме збагаченню культури всього суспільства.

Для успіху інтеграційного процесу необхідні зусилля не лише державних органів та самих іммігрантів, але й суспільства в цілому. Тому важливими є виховання толерантності, відкритості, позитивного ставлення до етнічної і культурної розмаїтості не як до загрози усталеному способу життя, а як до можливості його урізноманітнення.

Із сказаного випливає, що інтеграція та встановлення належних міжетнічних стосунків є важливим стратегічним завданням, тому його вирішення вимагає розробки та впровадження довгострокової політичної стратегії.

У сфері законодавчій необхідно передбачити достатні гарантії права на проживання іммігранта, возз'єднання сімей, а також набуття громадянства, особливо для тих, хто прожив в Україні тривалий час. Саме це є найбільш ефективним шляхом формування у іммігрантів відчуття належності до суспільства, в якому вони живуть.

Як для становища іммігрантів, так і для ставлення до них суспільства, важливо наскільки цивілізовано, в правових рамках здійснюється контроль за імміграцією. Він має відбуватися при повній повазі до прав людини мігрантів, незалежно від їхнього етнічного походження, у т.ч. права шукати та отримувати притулок.

Необхідно розробити і запровадити дієвий механізм протидії дискримінації. Поняття прямої і непрямой дискримінації мають бути чітко визначеними в законі. Достатньо широким повинно бути також коло ознак, за яким забороняється і карається дискримінація. До нього необхідно включити як національність та релігію, так і расу, колір шкіри тощо. Дії расистської та ксенофобської природи необхідно кваліфікувати як злочини.

Принципово, щоб дія антидискримінаційного законодавства була поширена на негромадян, а також на мігрантів, які не мають належних підстав для перебування в країні, проте потребують гарантій основоположних прав людини.

Заходи правової природи, спрямовані на запобігання антиіммігрантських проявів, повинні доповнюватися цілеспрямованою роботою у сфері освіти та інформації. При повній повазі до незалежних засобів масової інформації, держава повинна сприяти тому, щоб їхні працівники розуміли свою відповідальність і необхідність подавати лише перевірену та коректну інформацію стосовно міграції та мігрантів.

Просвітницька робота має здійснюватися як серед населення загалом, так і адресно серед державних службовців, працівників правоохоронних органів, яких необхідно навчати специфіці роботи в умовах етнокультурної розмаїтості, враховувати етнокультурні особливості людей.

Окремим напрямом міграційної політики держави мають стати заходи, спрямовані на соціально-економічну інтеграцію мігрантів у суспільство, що необхідно передбачити у Концепції державної міграційної політики України, затвердженій Верховною Радою України.

Для реалізації концептуально визначених завдань варто розробити та налагодити реалізацію адресних інтеграційних програм, передовсім стосовно біженців, інших найменш захищених категорій мігрантів.

Ключовими питаннями, що потребують розв'язання, мають бути працевлаштування мігрантів та їхня освіта. Особливої уваги потребують діти і молодь з мігрантського середовища, врахування їхніх особливих потреб при організації навчального процесу в освітніх закладах, надання допомоги для адаптації до освітньої системи в Україні та продовження навчання. Державні освітні програми потрібні й для дорослих, зокрема, створення системи мовних курсів для іноземців, у т.ч. для підготовки до складання іспиту з української мови, що передбачено порядком набуття громадянства України.

Правові та соціальні заходи бажано здійснити у житловій сфері. По-перше, необхідно переглянути порядок реєстрації за місцем проживання, відмовившись від застарілих вимог, які обмежують конституційні гарантії свободи пересування та вибору місця проживання, а також унеможливають реалізацію багатьох інших прав для осіб, які не мають власного житла або постійного місця проживання. По-друге, необхідно розробити механізми фінансування дешевого житла, які б дозволили іммігрантам, передовсім біженцям, вирішувати житлове питання. Необхідно створити відомчий житловий фонд, гуртожитки, які б належали державним органам, спеціально уповноваженим у справах міграції, і використовувалися для тимчасового забезпечення житлом мігрантів та біженців.

Основну роботу з інтеграції мігрантів, забезпечення належних взаємин між корінним та прибулим населенням доцільно

виконувати на місцевому рівні, що знаходиться ближче до людей та їхніх потреб. Вирішення відповідних проблем повинно відбуватися як у співпраці між центральними та місцевими органами влади, так і у постійній взаємодії з неурядовими організаціями, у т.ч. об'єднаннями самих мігрантів.

Створення таких організацій є свідченням активізації участі громад іммігрантів у громадському житті і повинно всіляко вітатися. За грамотної державної позиції вони можуть бути провідниками політики держави в середовищі мігрантів, здатні забезпечувати зворотній зв'язок між мігрантами та владою та постійний моніторинг настроїв у їхньому середовищі.

Важливе місце в інтеграційній політиці повинна займати оцінка її результатів. Для цього варто запровадити постійний моніторинг рівня інтегрованості мігрантів різних категорій в українське суспільство, поклавши його здійснення на центральний орган виконавчої влади у сфері міграції, створення якого планується, налагодити і систематично проводити відповідні наукові дослідження.

Примітки

¹ Див. докладніше: *Андерсен Бенедикт*. Уявлені спільноти. К., 2001; *Шпорлюк Роман*. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., Основи. 1998.

Наукове видання

«НЕТРАДИЦІЙНІ» ІММІГРАНТИ У КИЄВІ: СІМ РОКІВ ПОТОМУ

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *А. Голуб*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37
Київ, 01010, Україна
тел/факс (044) 288-9532
тел (044) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 07.10.2009 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 17,5 Обл.-вид. 18,2 арк.
Наклад 1000 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Надруковано у друкарні підприємства «ЦСТРІ» м. Києва, філія № 7
Україна, м. Київ, вул. Боженка 86-б, тел. (044) 495-55-01

